

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her:
<https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>
Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Historisk tidsskrift

Bind

89

Hæfte 2

Den danske historiske Forening

København 1989

Historisk tidsskrift

Copyright © by Den danske historiske Forening

REDAKTØRER

Universitetslektor, cand. mag. CARSTEN DUE-NIELSEN
Museumskonsulent, dr. phil. ANDERS MONRAD MØLLER

DEN DANSKE HISTORISKE FORENINGS BESTYRELSE

Universitetslektor, dr. phil. **ESBEN ALBRECHTSEN**; universitetslektor, cand. mag. **HANS BAGGER** (kasserer); universitetslektor, mag. art. **ARNE SØBY CHRISTENSEN**; universitetslektor, cand. mag. **CARSTEN DUE-NIELSEN** (sekretær); professor, dr. phil. **OLE FELDBÆK**; universitetslektor, cand. mag. **SIGNE ISAGER**; arkivar, dr. phil. **BIRGIT LØGSTRUP**; museumskonsulent, dr. phil. **ANDERS MONRAD MØLLER** (sekretær) og professor, dr. phil. **ERLING LADEWIG PETERSEN** (formand).

MEDLEMSKAB OG ABONNEMENT

Henvendelse om medlemskab rettes til foreningens ekspedition. Medlemmerne får tilsendt *Historisk tidsskrift*, der udkommer med 2 hæfter årligt. Kontingentet er for almindelige medlemmer 270 kr., for studerende (dog maksimalt 6 år) og for medlemmer af de finske, norske og svenske historiske foreninger 125 kr. Abonnement på *Historisk tidsskrift* kan også tegnes hos boghandlerne. Medlemmer af Den danske historiske Forening kan ved henvendelse til ekspeditionen tegne abonnement til reduceret pris på de nordiske nabolandes historiske tidsskrifter.

REDAKTIONENS OG EKSPEDITIONENS ADRESSE

Historisk Institut, Njalsgade 102, trappe 15, 2300 København S

BØGER INDSENDT TIL REDAKTIONEN

*De med * mærkede bøger forventes at blive anmeldt*

Almindelig historie, hjælpemidler m.v.

- Bibliographie zur Geschichte der Stadt Flensburg von Christian Voigt neu bearbeitet von Martha Iwersen und Käte Petersen. Flensburg, 1988.
- Lars Bjerneboe: Menneskets spor. Systime, 1989.
- Elster, Jon: Vitenskap og Politikk, Universitetsforlaget. Oslo, 1989.*
- Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg, Årbog 1989.
- Bengt Holbek: Danske trylleeventyr. Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck, 1989.
- Bengt Holbek: Tolkning af trylleeventyr. Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck, 1989.
- Humanistisk Årbog Nr. 3. Roskilde Universitetscenter, 1989.
- John Lind: Mellem »venska« og »vinska«. Finsk. Fra almuesprog til statsbærende kultursprog. Finsk Afdelings Skrifter, Københavns Universitet, 1989.
- Lennart Lundmark: Tidens Gång & Tidens Värde, Författarförlaget Fischer & Rye, 1989.*
- Nationalmuseets Arbejdsmark 1989, Nationalmuseet, Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck.
- Pust, Dieter: Könige, Bürgermeister und Präsidenten in Flensburg, Biographische Schizzen, Kleine Reihe der Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte, Heft 15. Flensburg, 1987.
- Fra Ribe Amt 1989, Bind XXIV-3, Udgivet af Historisk Samfund for Ribe Amt.
- Sandström, Marie: Die Herrschaft der Rechtswissenschaft, Rättshistoriskt Bibliotek bd. 44. Lund, 1989.
- Scandinavian Atlas of Historic Towns. No. 6. Iceland. Reykjavik. By Salvör Jónsdóttir in collaboration with Nanna Hermansson. Odense University Press, 1988.*
- Stadnamn i kystkulturen. Rapport frå NORNAs fjortande symposium i Volda 4.-6. mai 1987. NORNA-Förlaget, Uppsala, 1989.
- Olaf Søndberg: Europas historie. Systime, 1988.
- Sørensen, John Kousgård: Danske sø- og ånavne, 7. T-Å, Kbh. 1989.
- Weise, Lis og Birte Hjorth Pedersen: Fornavnebogen, 12500 navne på danske statsborgere i 150 år. C.A. Reitzels forlag, 1989.

Oldtid og middelalder

- Danmarks historie Bind 6. »De fire stænder« 1400-1500 af Troels Dahlerup. Gyldendal og Politiken, 1989.*
- Danmarks Kirker: Århus Amt, hefte 35, Kirkerne i Dover og Veng. Nationalmuseet på Poul Kristensens Forlag, 1989.*

- Danske Kalkmalerier, Tidlig gotik 1275-1375. Nationalmuseet, Christian Ejlers' Forlag, 1989.*
- Hybel, Niels: Crisis or Change: The Concept of Crisis in the Light of Agrarian Structural Reorganization in Late Medieval England. Aarhus University Press, 1989.*
- Larsen, Uffe Hartvig: Vikingernes religion og livsanskuelse. Akademisk Forlag, 1989.
- Liebgott, Niels-Knud: Dansk Middelalder Arkæologi, G.E.C. Gad. København, 1989.*
- Mikkelsen, Egil: Fra jeger til bonde, Utviklingen av jordbruksamfunn i Telemark i steinalder og bronsealder. Oslo, 1989.
- Vilhelm af Apulien: Robert Guiscards bedrifter, oversat og kommenteret af Erling Albrechtsen. Odense Universitetsforlag, 1989.*
- Peter Ørsted: Romerne. Gyldendal 1989.*

16.-18. århundrede

- Arkivalier vedrørende Københavns Tekniske Styrelser til ca. 1858 i Københavns Stadsarkiv, Arkivfortegnelse. Københavns Stadsarkiv, 1989.*
- Bergman, Torsten: Nils Hyllenius-Silfverskiöld, Professor och akademidirektor i Lund. Hans dagbok från Malmö belägring 1676. Studentlitteratur Lund, 1989.
- Danmarks historie Bind 7. »På gods og herskabs nåde« 1500-1600 af Alex Wittendorff. Gyldendal og Politiken, 1989.*
- Danmarks historie Bind 8. »Ved afrundens rand« 1600-1700 af Benito Scocozza. Gyldendal og Politiken, 1989.*
- Essemyr, Mats: Bruksarbetarnas livsmedelskonsumtion, Forsmarks bruk 1730-1800. Uppsala Studies in Economic History 30, 1989.
- Georg Hahn: Das Tagebuch des Kanzlers ter Westen über die Schwedenreise Graf Edzards II von Ostfriesland im Jahre 1558. Verlag Klaus Neubauer, Lüneburg, 1988.
- Helk, Vello: Die Stadtschule in Arensburg auf Ösel in dänischer und schwedischer Zeit (1559-1710). Verlag Nordostdeutsches Kulturwerk, 1989.*
- Kirkeordinansen 1537/39, Tekstudgave med indledning og noter ved Martin Schwarz Lausten. Akademisk Forlag, 1989.*
- Kjærgaard, Thorkild: Danmark og Den franske Revolution. Det kongelige Bibliotek, 1989.*
- Lichtenberg, Hanne Honnens de: Tro, håb & forfængelighed, Kunstneriske udtryksformer i 1500-tallets Danmark, Renæssance-Studier 3. Museum Tusulanum, 1989.*
- Luettelo henkikirjamikrofilmien käyttökopioista 1634-1808, Förteckning över brukskopior av mikrofilmer av mantalslängder 1634-1808, Riksarkivets stencilserie 5. Helsingfors, 1989.
- Martensen-Larsen, Florian: Aalborghus Slot 1539-1989. Foreningen »Venner af Aalborghus Slot« 1989, 164 s., ill. 170 kr.
- Norska kongebrev med innlegg, Regester, Bd. IV, 1686-1689, Norsk lokalhistorisk Institutt. Oslo, 1989.
- Revision over Gram og Nybøl godser 1761 ved Peter K. Iversen, Historisk Samfund for Sønderjylland, Studierien, 4, 1989.
- Riis, Thomas: Should Auld Acquaintance Be Forgot, Scottish-Danish Relations c.1450-1707. I-II. Odense Universitetsforlag, 1989.*
- Rogers, John (red.): Kustbygd i förändring 1650-1850, Familj och hushåll i nordiska fiskesamhällen. Uppsala, 1989.*
- Kerstin Strömberg-Back: Kalmare stadgar 1587, Historiska Institutionen, Umeå Universitet, 1989.
- Supphellen, Steinar: Den politiske bisp, Bartholomæus Deichmann i norsk historie 1713-1730. Tapir forlag, Universitetet i Trondheim, 1989.*
- Marianne Westh & Bente M. Jørgensen: Dødsbilleder – livsformer. Folkelig verdensopfatelse i det 17. og 18. århundredes Frankrig. Aarhus Universitetsforlag, 1988.*

19.-20. århundrede

- Carl Erik Andresen & Flemming Agersnap: Dansk Erhvervshistorie. 1880 til vore dage. Nyt fra samfundsvidenskaberne, 1989.
- Arkivarer skriver breve, En antologi 1882-1959 ved Hans Kargaard Thomsen. Studier og kilder bd. 6. Rigsarkivet, G.E.C.Gad, 1989.*
- Adolf M. Birke: Nation ohne Haus. Deutschland 1945-1961. Siedler Verlag, Berlin, 1989.*
- Ebeltoft arkiverne 1842-1970. Fortegnelse over arkiverne fra Ebeltoft købstad 1869-1970 og omliggende landkommuner 1842-1970 ved Harry Christensen. Udgivelseselskabet ved Landsarkivet for Nørrejylland, 1989.*
- Ethelfeld, Hans Peter Christian: Den gamle mands erindringsbog, Erindringsserien »Folk Fortæller« nr. 22. Foreningen Danmarks Folkeminder, 1989.
- Fode, Henrik: Liberalisme og frihandel 1814-1914, Dansk Toldhistorie III. Toldhistorisk Selskab, 1989.*
- Gejl, Ib: Indenfor Snorene, Fondsbørsvekselerernes historie – især til 1945. Udgivet for Foreningen af Fondsbørsvekselerere af Erhvervsarkivet. Århus, 1989.*
- Giessler, Gabriele: Grünanlagen und Gärten in Flensburg, Kleine Reihe der Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte, Heft 17. Flensburg, 1988.
- Gisli Agust Gunnlaugsson: Family and Household in Iceland 1801-1930. Acta Universitatis Upsaliensis, 1988.
- Bent Gynther: Vejen mod det nye Grønland. Munksgaard, 1989.
- Holke, Lisbet: En fynsk Hjulmagers Dagbog 1813-1833, Analyse og tekst. Landbohistorisk Selskab, 1989.
- Anders Huldén: Finlands Kungaäventyr 1918. Söderström & Co., Lovisa, 1989.
- Martin Isaksson: Carl Björkman. Ålands första lantråd. Söderström & Co., Borga, 1988.
- Aa. H. Kamp: 10 søskendes erindringer. Livet på en mønsk bondegård 1890-1925. Tellus, 1989.
- Hans Kirchhoff & Henning Poulsen: 2. Verdenskrig, Gyldendal, 1989.*
- Työ Tekijäänsä Kiittää. Pentti Virrankoski 60 Vuotta 20.6.89. Turun Historiallinen Arkisto 44. Tammissaari 1989.
- Kommunale arkiver, Fakse, registratur. Landsarkivet for Sjælland, 1989.
- Kommunale arkiver, Fuglebjerg, registratur. Landsarkivet for Sjælland, 1989.
- Kommunearkiver. Ringsted. Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm, 1989.
- Vaclav Kostecky: The United Nations Economic Commission for Europe: The Beginning of a History. Graphic Systems, Göteborg, 1989.*
- Koudal, Jens Henrik: Sang og musik i Dansk Folkemindesamling, En indføring. København, 1989.
- Thorkil Kristensen: Erindringer. Odense Universitetsforlag, 1989.*
- Tage Kaarsted: Ove Rode – en politiker ved vejs ende. Odense Universitetsforlag, 1989.*
- Annemarie Leppien & Jörn-Peter Leppien: Mädel-Landjahr in Schleswig-Holstein. Ein blicke in ein Kapitel nationalsozialistischer Mädchenerziehung 1936-1940. Wachholtz Verlag, 1989.
- Mathiesen, Eske K.: Den latterlige folkemindesamler. Om folkemindesamleren i Vilhelm Grønbechs bog Sejersens fra Variager. Foreningen Danmarks Folkeminder, 1989.
- Christian Wichmann Mathiesen: USA. Geografi og samtid. Munksgaard, 1988.
- Siegfried Matlock (udg.): Danmark i Hitlers hånd. Rigsbefuldmægtiget Werner Bests beretning om sin besættelsespolitik i Danmark med portrætter af Hitler, Göring, Ribbentrop, Himmler, Heydrich, Scavenius og Quisling, Holkenfeldts forlag, 1989.*
- Britta Nicolai: Die Lebensmittelversorgung in Flensburg 1914-1918. Zur Mangelwirtschaft während des Ersten Weltkrieges. Schriften der Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte, Flensburg 1988.
- Carl-Axel Nilsson & Hans Kryger Larsen: Forbrug og produktion af industrivarer. Dansk industri efter 1870, bind 2. Odense Universitetsforlag, 1989.*

- Johan Peter Noack: Det danske mindretal i Sydslesvig 1920-1945. I-II. Institut for Grænseregionsforskning, 1989.*
- Poul Nyboe Andersen: Det umuliges kunst. Odense Universitetsforlag, 1989.*
- Knut Ohlsson: Grosshandlare, bönder, småfolk. Tronös skogsnäringar från och med det industrielle genombrottet. Acta Universitatis Uppsaliensis, 1988.
- Mogens Pelt: Fra krise til krig. Grækenland mellem stormagterne 1931-1940. Institut for Samtidshistorie, 1989.
- Ove Petterson: Byråkratisering eller avbyråkratisering. Administrativ och samhällsorganisatorisk strukturomvandling inom svenskt vägväsende 1885-1985. Acta Universitatis Uppsaliensis, 1988.
- Tuomo Polvinen: Riket och Gränsmarken. N.I. Bobrikov. Finlands generalguvernör 1898-1904. Söderström & Co., Borgå, 1988.
- Bernt Schiller: »Det förödande 70-talet« SAF och medbestämmandet 1965-1982. Arbetsmiljöfonden, Stockholm, 1988.*
- Bernt Schiller: Samarbete eller konflikt. Arbetsmiljöfonden, Stockholm 1988.*
- Michael Seidelin Hansen, Jørgen Sevaldsen, Niels Jørgen Jensen: Frankrig, Storbritannien, Vesttyskland. Indre forhold efter 1945. Munksgaard, Kbh., 1989.
- Birger Simonson: Arbetarmakt och näringspolitik. LO och inflytandefrågorna 1961-1982. Arbetsmiljöfonden, Stockholm, 1988.*
- Sven Skovmand: USA. Historie og samtid. Munksgaard, 1988.

Paul Helgesens læsning af Luther

AF

GERT POSSELT

Lektor *Paulus Helie*, på dansk Paul Helgesen, er en vigtig skikkelse i den danske reformations historie.* Hos periodens historikere er dette en gammel erkendelse. Den stilling, han indtog i de banebrydende år og som artikuleres i hans skrifter, påkalder sig særlig interesse i en pluralistisk tidsalder, der har fået god sans for andre standpunkter end de ekstreme. I sin levetid var han udsat for mistænkeliggørelse fra den gamle kirkes side og for angreb fra de evangeliske prædikanter. Uden at bryde med romerkirken kom han til at stå uden for de ensidede kategorier, og dette sit »midterstandpunkt« forfægtede han, så vidt vi ved, konsekvent. Hans skæbne, da kilderne brat tier om ham i Roskilde kort efter Grevefejdens udbrud i 1534, er ukendt og forbliver vel for altid en gåde.¹

De bevarede kilder til hans virke er i det 20. århundrede ofte blevet benyttet af historikerne. En omstændighed har imidlertid ikke påkaldt sig helt den interesse, den fortjener, nemlig at Paul Helgesen er blandt de allerførste i Danmark, der har læst Martin Luthers tidlige skrifter. I denne artikel vil de forudsætninger, hvormed han læste, blive beskrevet som baggrund for en tolkning af kilderne til hans Lutherreception og -reaktion. At belyse hans mere eller mindre tydelige stillingtagen til impulserne fra Wittenberg og fra Tyskland i det hele taget, er samtidig at følge et vigtigt spor i det komplekse forløb forud for indførelsen af den danske kirkes reformation i 1536.

På de følgende sider rekapituleres nogle hovedtræk af den ældre forsknings mange landvindinger, der for ca. 50 år siden blev kronet med den tekstkritiske udgave af hans skrifter i syv bind; i ikke ringe grad præger disse vigtige resultater stadig vort syn på den danske reformkato-

* Lektor, dr.phil. Kai Hørby takkes for opmuntring og inspirerende samtaler under udarbejdelsen af artiklen.

¹ De seneste undersøgelser er foretaget af Kaare Rübner Jørgensen: Om karmeliterordenen i Danmark. Spredte meddelelser på grundlag af nyfund i udenlandske arkiver. Kirkehist. Saml., Kbh. 1986, s.7-42.

licisme og dens førstemand. Under vejs er det min hensigt at levere et par nye vinkler i tolkningen af de i hovedsagen velpublicerede, men stadig lige forskningsudfordrende kilder.

Paul Helgesens eftermæle

I årene efter 1539, da kirkeordinansen forelå trykt, konsolideredes den reorganiserede danske kirke. I disse år spillede den erasmianske humanisme, som han havde været præget af, en langt mindre rolle end den melanchton'ske, som eksempelvis både Peder Palladius og Niels Hemmingsen havde tilegnet sig på første hånd. Såvel i teologisk som i politisk sammenhæng var Paul Helgesens reformkatolske standpunkt af indlysende årsager blevet uaktuelt efter Christian III.s indførelse af den evangelisk-lutheranske reformation. Som man i ældre historieskrivning ville formulere det: Hans rolle på historiens scene var dermed udspillet. Scenen var overtaget af en ny kirkes folk, og selv var han i bogstaveligste forstand forsvundet sporløst. Hans polemiske revselse af sin samtid i *Skibbykrøniken*, som fremfor noget har sikret hans navn for en sen eftertid, har været så godt som ukendt for de nærmest følgende generationer. Det latinske manuskript blev, som bekendt, først i 1650 fundet indemuret i Skibby kirkes kor og siden indlemmet i Árni Magnússons bibliotek. Udgivet blev det første gang af Langebek (i *Scriptores Rerum Danicarum*, II, 1773), der også var den første, der satte det anonyme manuskript i forbindelse med Paul Helgesen. Den hidtil eneste oversættelse til dansk besørgede A. Heise i 1890-91, efter at H. F. Rørdam i 1873 havde ført bevis for, at håndskriften måtte være Paul Helgesens egen.²

Mikael Venge har sammenlignet Paul Helgesens rolle i dansk historie med Ciceros i den sene romerske republik: »En politisk mindre betydelig skikkelse, som imidlertid i kraft af sit forfatterskab i voksende omfang har formået at fængsle eftertiden for til sidst, i historikernes udlægning, nærmest at dominere sin tid.«³

At han kan karakteriseres som en politisk mindre betydelig skikkelse, underforstået i henseende til konkret udøvelse, er ikke opsigtsvækkende, eftersom hans baggrund var klostrets verden og hans virke var den lærde akademikers. Ved sit forfatterskab har han dog været i forgrunden, netop

² *Skibbykrøniken*, paa dansk ved A. Heise, Kbh. 1890-91/1967. H. F. Rørdam (ed.): *Monumenta historiæ danicæ*, bd. I, Kbh. 1873. Den gyldige udgave af den latinske tekst er i dag *Skrifter*, bd. VI (1937), s. 51-149.

³ M. Venge i *Gyldendals Danmarkshistorie*, bd. 2, I, halvbind, Kbh. 1980, s. 313.

ved offentligt »at retlede efter sine religiøs-moralske Synspunkter«, som hans tidlige manddomsårs biograf J. Oskar Andersen har udtrykt det.⁴ Denne offentlige retledning midt i en brydningstid, som prædikant, som lærer og som skribent, bar i forhold til sin hensigt ikke megen frugt, hvorfor Paul Helgesen ofte i litteraturen ses fremstillet som en skuffet mand. Retrospektivt betragtet har hans virke imidlertid tilført den danske reformationshistorie nogle væsentlige dimensioner; den spændingsfyldte blanding af reformkatolske og bibelhumanistiske strømninger, han repræsenterer, er til eksempel svagere i den svenske reformation, der også af denne grund er på større afstand af det store epokeskabende forløb syd for vore grænser.⁵

Med sin kritik af det korrupte i den bestående kirke og sin skepsis over for radikaliteten hos prædikanterne kom Paul Helgesen i 1520'erne til at stå midt imellem sine foresatte gammelkatolske kolleger og sine rabiate forhenværende disciple. Den ældre forskning har derfor karakteriseret hans teologi som et overgangsfænomen. Hans »midterstandpunkt«, der affødte samtidens hånlige tilnavn *Vendekåbe*, var som sådan ikke søgt af ham selv; det var den position, han blev bragt i, da begivenhederne tog fart.

I den ortodoks-lutheranske tidsalder, årtierne omkring 1600, skulle man vente, at ingen længere huskede en sådan mand for andet end hans modstand mod »evangelii klare lys«. Derfor er det bemærkelsesværdigt at læse de kortfattede omtaler af hans virke hos gode lutheranske mænd som historikeren Arild Huitfeldt, 1596, og teologerne Hans Poulsen Resen, 1617, og Kort Aslaksen, 1622. Historikeren Hans Svaning (1503-1584) er ophavsmand til hovedtrækkene af dette citat, der findes hos Arild Huitfeldt under året 1520:

Broder Paulus Eliæ en Carmelit vaar her, som kom fra Helsingørs Kloster, oc siden her begynte at prædicke vdi det Hvide Kloster, vdi S. Peders Stræde vdi Kiøbenhavn, som paa den tid først bleff anræt. Hand lærde oc prædicke Guds Ord aff første rætteligen oc klart, som de Euangeliske. Men det varede icke lenge, Bisp Lauge Urne oc Owe Bilde bestack hannom met it Cannickedom, saa at hand vende om, oc bleff kaldit Doctor Pouel Vendekaa-be. Hand vaar en aff de Lærdiste paa de tider her vdi Rigit, oc vdi Kong Frederichs tid skreff hand megit imod Mester Hans Thausson oc de Lutherske

⁴ J. Oskar Andersen: Skibykrønikens Kildeforhold og Afattelsestid. HT, 11. Rk., 1. Bd., Kbh. 1944-46, s. 447.

⁵ P. G. Lindhardt: Reformationen i Norden i komparativ belysning, trykt i Reformationen i Norden, s. 9-27. Bo Ahlberg: Luther i Norden, s. st., s. 31.

*Predicanter, som er vdgangit paa Tryck, Dog hand vel benectet, sig icke aff første at haffue lærd anderledis, end aff sidste.*⁶

Den lutheranske smædevise om Paul Vendekåbe, der blev trykt i Malmø 1530, viser, at beskyldningen om gammelkatolsk bestikkelse går tilbage til samtiden. Skibbykrøniken anfører under skildringen af Paul Helgesens prædiken for Frederik I i 1526 de kongelige soldaters affektfulde udtalelser om, at »han havde ladet sig bestikke til at bespotte Kristus og Guds ord«. Paul Helgesen kommenterer ikke beskyldningerne nærmere, og de ses ikke bekræftede af mindre tendentiøse kilder i samtiden. De må anses for at være lutheransk propaganda.⁷

Øgenavnet Paul Vendekåbe kan ligeledes påvises på tryk i 1530, dels i den nævnte smædevise om *Lectorr Powell wendekaabe*, dels i Jørgen Sadolins beretning om herredagen i København 1530, hvor *Lector vende kobe* er nævnt.⁸ Øgenavnet må ud fra en uhildet betragtning kaldes urimeligt, fordi han fra første færd netop ikke har lært anderledes end til sidst. På mange års afstand anerkender Svaning og Huitfeldt hans banebrydende indsats for evangeliets rette forkyndelse; vigtigere er det dog, at denne vurdering faktisk fremgår af smædevisen fra 1530, imod dens egen tendens: »Fordom wor Gutz ord i hans mundt / han kunde thennem wel forkynde...«

Udsagn af denne art fortjener opmærksomhed. Hvad er baggrunden for en sådan lutheransk bedømmelse i samtiden? Og hvad kan der omvendt udledes om hans kendskab til og mening om Luthers skrifter? Inden jeg skal forsøge at forfølge hans læsnings omfang, må dog hans flere gange nævnte standpunkt – på én gang reformkatolsk og bibel-humanistisk – præciseres lidt nøjere på sin europæiske baggrund.

⁶ Arild Huitfeldt: *Christian II.s Historie*. Kbh. 1596/1976, s. 138f. Afhængigheden af Svaning er påvist af A. Heise: *Paulus Eliæ og Martin Reinhard*, Ny Kirkehist. Saml., 2. Rk., Bd. 5, Kbh. 1869-71, s. 278. Om Resen og Aslaksen, se H.F. Rørdam: *Udsigt over Arbejderne i Danmarks Kirkehistorie siden Reformationen*, Kirkehist. Saml., 4. Rk., Bd. 1, Kbh. 1889-91, s. 19ff.

⁷ Chr. Bruun (ed.): *Viser fra Reformationstiden*. Kbh. 1864, s. 31f. Skrifter, bd. VI, s. 110; Heises oversættelse, s. 117. Rygter om bestikkelse synes at have verseret allerede i 1524, se Skrifter, bd. VII, s. 22. Via Huitfeldt lever beskyldningen højt op i tiden, se f.eks. L. Holberg: *Dannemarks og Norges Geistlige og Verdslige Staat*, 2. Edition, Kbh. 1749, s. 114f. og Frederik Münter: *Om Kong Christian den Andens Reformations-Forsøg i Danmark* (særskilt aftrykt af Skandinavisk Museum, 2. Bind), Kbh. 1798, s. 35. Først C. T. Engelstoft fandt grundlaget så spinkelt og utroværdigt, at han kunne forkaste denne tradition i sin 313 sider store Paul Helgesen-biografi fra 1848 (se note 51), s. 51f. og s. 81.

⁸ Prædikanternes gensvar, der indeholder Sadolins beretning, er trykt i H.F. Rørdam (ed.): *Skrifter fra Reformationstiden*, I, Kbh. 1885, s. 35. Se iøvrigt *Dansk litteraturhistorie*, bd. 2, Gyldendal 1984, s. 92f og 124f. (Sigurd Kværndrup).

Reformkatholicisme og bibelhumanisme

Begge disse termer er skabt af en langt senere eftertid. Begrebet *reformkatholicisme* er en bekvem samlebetegnelse for de strømninger inden for kirken, der i senmiddelalderen stræbte efter indre reform, dvs. forandring uden en drastisk omvæltning af den tradition, som kirken var et billede på. Termen tjener først og fremmest til at definere en afstand til gammelkatholicismen. *Bibelhumanisme* anvendes ofte i forlængelse heraf, nemlig som betegnelse for den metode, der teologisk søgte at begrunde indre reformer ved hjælp af den sande og uforvanskede ordlyd i Det nye Testamente og i kirkefædrenes skrifter.⁹

Det er imidlertid vigtigt at erkende, at disse to senere begreber i deres grundformer står i modsætning til hinanden. De vigtigste discipliner i *studia humanitatis* var i den italienske renæssance bestemt som grammatik, retorik, digtning, historie og moralfilosofi. Mennesket er udgangspunkt og mål for disse studier, som vi også i dag opfatter som *humaniora*, og i hvilke sproget udgør erkendelsens nøgleredskab.¹⁰

Humanisterne nord for alperne overtog denne tankegang; her havde man i almindelighed større sans for at se forbindelserne mellem den klassiske oldtid og oldkirkens kristendom end i den italienske renæssancehumanisme, hvor det kristne grundlag efterhånden fortonede sig til fordel for den antikke tankeverden. Skriftprincippet er humanisternes metode, deres ideal er sammenfattet i det kildekritiske slagord *ad fontes*, (gå) til kilderne! For dem drejede det sig om at forholde sig kritisk til overleverede skrifter og gennem filologiske studier søge at »rense« de grundlæggende tekster for sekundære elementer, oversættelsesfejl o.lign. Dette forehavende måtte, når genstanden herfor var kristendommens grundtekster, uundgåeligt medføre en nedbrydning af den magt, der lå i kirkens autoriserede bibeludlægning. Populært sagt drev humanisterne bibelstudier, som om Bibelen var et skrift om menneskelige forhold. Af den osmose, der bestod mellem *teologien*, der betyder læren om Gud, og *studia humanitatis*, opstod bibelhumanismen.

Disse spredte pejlemærker må i denne sammenhæng være tilstrækkelige til at bekræfte, at Paul Helgesen kan kaldes bibelhumanist – og reformkatolik. Han forener i sig den modsætning, der skaber spændingen

⁹ Alfred Otto: »Reformkatholicisme«, Kulturhist.Leks.f.Nord.Middelalder, bd. 13 (1968/1981), sp. 696f.; se også Sten Lindroth: »Humanism«, s.st., bd. 7 (1962/1981), sp. 41-46. Kauko Pirinen: Bibelhumanism och reformation. En forskningsoversigt, trykt i Reformationen i Norden, s. 47-60.

¹⁰ Paulus Svendsen: Enhet og mangfold i europeisk kultur, Museum Tusculanums forlag, Kbh. 1980, s. 241-283, med henvisninger. Jan Lindhardt: Middelalderens og renæssancens bibeludlægning, trykt i Hanne Flebo & Hans Jacob Hansen (eds.): ERASMUS. Signalement af europæisk kultur i 1500-tallet. Museum Tusculanums forlag, Kbh. 1982, s. 32-46.

i den kristne humanisme. Denne spænding, der set i et større perspektiv ikke kun er knyttet til reformationens tidsalder, afspejler, at det europæiske menneske »er et væsen i relationer. Til Gud og til sig selv, til verden, historien og medskabningerne«. I den kristne kultur med dens græsk-romerske og jødiske forudsætninger har gudsfrygt og lærdom gensidigt befrugtet hinanden, trangen til orden spillet sammen med trangen til frihed; Jakob Balling har i et kort, men perspektivrigt ridt nyligt erindret om, hvor afgørende den komplekse kristne humanisme har præget vesteuropæisk kultur »i den gammeleuropæiske periode, dvs. de tusind år fra ottende til attende århundrede«. ¹¹

Den nordeuropæiske renæssancehumanisme er et vigtigt stadium, og det er en meget gammel vurdering, der næsten har rod i samtiden, at den kulminerede med *Erasmus af Rotterdam*. Han kaldte rammende sin skelsættende græsk-latinske paralleludgave af Det nye Testamente (1516) for *Novum Instrumentum*, det nye redskab. Erasmus havde nyoversat hele Det nye Testamente fra græsk til latin, forsynet de sideordnet opstillede tekster med mange perspektiverende kommentarer og havde derved tilvejebragt en latinsk oversættelse, der mange steder afveg fra kirkens vulgata-tekst. Skriftens ord lod sig tolke på flere måder, Bibelen var blevet et tilgængeligt redskab for andre end det indviede præsteskab. Dette anti-autoritære bibelsyn har haft stor betydning som det personlige udgangspunkt for en række reformatorer, deriblandt Luther. Bibelhumanismen formåede ikke at bevare sin selvstændige profil efter reformationstidens kirkelige omvæltning, men humanistiske træk gjorde sig fortsat gældende. Måden at forholde sig til den hellige skrift på blev, som *sola scriptura*-princippet, indbygget i den evangelisk-lutheranske teologi. Der kan dog ikke herske tvivl om, at det i Danmark var Melanchtons tankebaner og ikke Erasmus', der blev videreført efter reformationen. ¹²

Set i forhold til den gamle kirke og til de unge evangeliske prædikanter kan *humanitas christiana*, og her menes især den erasmiansk prægede kristne humanisme, karakteriseres som en *via media*. I løbet af de første par årtier efter Den anden Verdenskrig lagde mange forskere op til en fortolkning, der tillagde humanismen væsentlig større idéhistorisk indflydelse end tidligere antaget, – som »den tredje vej«, der peger videre

¹¹ Jakob Balling: Kristen humanisme og vesteuropæisk kultur, trykt i Sigfred Pedersen (ed.): Menneskesynet. Gads forlag, Kbh. 1989, s. 145-155.

¹² Gerhard Ebeling: »Sola scriptura« und das Problem der Tradition, trykt i ds: Wort Gottes und Tradition, Göttingen 1964, s. 91-143. Martin Schwarz Lausten: Biskop Peder Palladius og kirken 1537-1560. Studier i den danske reformationskirke 2. Kbh. 1987, s. 225-262 passim og s. 389.

end de store cementerede konfessionsretninger, og som den egentlige reformation, *reformatio major*, stillet over for det gængse reformationsbegreb, der reduceres til *reformatio minor*.¹³ Sansen blev skærpet for nogle vigtige, længe oversete sammenhænge. Allerede Huizinga havde påpeget, at ældre tids lutheransk farvede opfattelse af et skarpt modsætningsforhold mellem humanisme og reformation i hvert fald ikke holder stik. Der er mere, der forener end adskiller, og reformationens gennemførelse kan næppe noget sted tænkes uden humanismen som forudsætning.¹⁴

Via media antyder formidling mellem ekstremer, en kritisk sans, men ikke af den grund en vattet og blød mellemvare. Det billede, kilderne giver os af Paul Helgesen, er så afgjort en radikal skikkelse, der søger et balancepunkt mellem tiltrængte reformer af kirken og opretholdelse af værdifuld og værdibærende kontinuitet. Hans optræden og hele personlighed giver ikke anledning til at anvende adjektiver som moderat eller mådeholden om ham.

Men adjektivet *radikal* har unægtelig flere nuancer. Den amerikanske reformationshistoriker Lewis W. Spitz har fat i noget væsentligt med sit generaliserende udsagn om, at »the religion of humanism was itself too moralistic and synergistic to be religiously radical«. Thi radikal i betydningen yderligtgående var den kristne humanisme lige præcis ikke; som det i forbindelse med Erasmus er blevet formuleret af Villy Sørensen, kan man snarere sige, at den søgte at være »radikal i det centrale, hvilket vil sige at gå i dybden snarere end til ekstremer«. ¹⁵

En humanistisk indstilling bygger på tillid til den menneskelige *ratio* og til, at mennesket ved handling er i stand til at forandre sin egen virkelighed. Al meningsfyldt – rationel – handling forudsætter en dyb indsigt i sit eget grundlag. En sådan bevidsthed om virkelighedens mange planer peger frem mod en moderne bevidsthed. Den kristne humanisme byggede på en sikker overbevisning om, at en metafysisk centralværdi – Gud – udmærket lod sig forlige med en sådan relativ tilværelsesforståelse.

¹³ Friedrich Heer: Die dritte Kraft. Der europäische Humanismus zwischen den Fronten des konfessionellen Zeitalters. Frankfurt a.M. 1959. H.A. Enno van Gelder: The Two Reformations in the 16th Century. The Hague 1961. Et traditionelt lutheransk synspunkt skinner igennem i P.G. Lindhardt: De to reformationer. Vartovbogen 1968, s.43-57.

¹⁴ J. Huizinga: Das Problem der Renaissance (1920), trykt i ds.: Parerga, hrsg. von Werner Kaegi, Basel 1945, s.118ff. – Otto Hermann Pesch (Hrsg.): Humanismus und Reformation – Martin Luther und Erasmus von Rotterdam in den Konflikten ihrer Zeit, Freiburg 1985, giver et indtryk af den nutidige forsknings synspunkter.

¹⁵ L. W. Spitz: The Religious Renaissance of the German Humanists, Cambridge, Mass. 1963, s.291. Villy Sørensen: Den gyldne middelvej og andre debatindlæg fra 70'erne, Kbh. 1979, s.168.

Paul Helgesens standpunkt opfattet som »overgangsteologi«

Vor viden om Paul Helgesens biografiske data forud for, at han med udnævnelsen i 1519 til »regent« for karmeliterordenens nyoprettede kollegium i København og daglig forelæser, *lector in sacra pagina*, ved universitetet trådte frem som offentlig person, er sparsom. Det første afsnit »Ungdom og Uddannelse« i Oskar Andersens ufuldendte biografi fra 1936 opregner, hvad der lader sig udlede af de bevarede kilder, suppleret med enkelte kvalificerede formodninger.

Det er Oskar Andersens synspunkt, at reformkatholicisme og bibelhumanisme også i Danmark har været »positivt banebrydende« for reformationen i langt højere grad end man efter hans mening var opmærksom på i 1930'erne, og at Paul Helgesen spillede en fremtrædende rolle som talerør for disse bestræbelser; denne synsvinkel havde han allerede anlagt i to mindre arbejder fra 1926 og 1934.¹⁶

Med sin opvækst i karmeliterklostret i sødebyen Varberg, Halland, er det givet, at Paul Helgesen har modtaget sin grundlæggende undervisning i den skolastiske tradition. Bibelhumanismen opstod blandt andet som en reaktion på skolastikkens hele erkendelses- og tankesæt, men hvornår Paul Helgesen har tilegnet sig det nye syn, kan ikke præciseres. Det faktum, at han i 1517 lod trykke sin tale om simoniens fordærv, viser, at han på dette skrifs affattelsestidspunkt må have indtaget en kritisk holdning til kirken, der meget vel kan have været humanistisk farvet. Simoni betyder handel med kirkelige embeder, og det har siden oldkirken været et forkasteligt begreb (det er afledt af beretningen i Ap. gern., 8, 18). Selve skriftet, der er hans tidligst kendte arbejde, er gået tabt, men titlen *De simoniaca pravitate* er tilstrækkelig til at kunne fastslå tendensen i dets indhold. Det kan næppe tænkes offentliggjort uden tilladelse fra ordenens nordiske provincialprior Anders Christensen, hvad der samtidig indicerer en vis reformtendens i ledelsen af den danske karmeliterorden på dette tidspunkt – og det vil sige før, der i Danmark forelå kendskab til Luthers indsigelse mod kirkens praksis. Dette er ikke opsigtsvækkende, men på den anden side heller ikke nogen selvfølge, eftersom ordenens konservative fløj andre steder i Europa

¹⁶ J. Oskar Andersen 1936, s. 7-40; samme: Reformationens Begyndelse og Hans Tausen. Den danske Diakonissestiftelses Aarbog 1925-26, Kbh. 1926, s. 9f. og 48; samme: Der Reformkatholizismus und die dänische Reformation. Studien der Luther-Akademie, 7. Hefte, Gütersloh 1934, s. 33. Denne vurdering er for længst blevet alment accepteret, jvf. de nyeste standardværker, Martin Schwarz Lausten: Danmarks kirkehistorie, 2. udg., Kbh. 1987, s. 150 ff.; samme: Reformationen i Danmark, Kbh. 1987, s. 13-18.

indtog en direkte antihumanistisk stilling, hvad der medførte flere sammenstød med Erasmus.¹⁷

Overalt i sine bevarede skrifter er det kirken som helhed, Paul Helgesen forholder sig til, aldrig sin egen orden. Man kan dog ikke forestille sig andet end, at han må have tilhørt observans-bevægelsen, karmeliterordenens reformvenlige fløj. Hans tre år som fortolker af Skriften ved universitetet og prædikant ved domkirken 1519-22 har givetvis haft betydning for de kirkelige reformtankers udbredelse i det akademiske miljø ved Frue Plads – hvor stor er det vanskeligt at vurdere. Der er sket meget i netop disse år, der på personplanet er rige på impulser ude fra: Danske akademikere bringer rejseindtryk hjem og tyske humanister opholder sig kortere eller længere tid i Danmark.¹⁸

Kong Christiern II var sympatisk stemt over for de strømninger, der betonedede nødvendigheden af indre kirkelige reformer, og det er givet, at Paul Helgesen senest 1520-21 er trådt i forbindelse med hofkredse. Oskar Andersen nævner Christiern II.s lovgivning, »der ikke blot blev Udtryk for reformkatolske Tanker, men for udpræget Skriftinteresse« og peger på sandsynligheden af, at den humanistisk interesserede kongelige sekretær, magister Christiern Winter, har haft indflydelse på udarbejdelsen – ja måske ligefrem har transformeret Paul Helgesens skriftudlægning til landets lov!¹⁹ Som hypotese kan dette utvivlsonst diskuteres, men der er rimeligt hold i at antage, at de tankegange, Paul Helgesen var eksponent for, netop i dette korte åremål på én gang har ægget og nydt en vis bevågenhed i landets højeste gejstlige og verdslige kredse.

En række fænomener og institutioner, hvis eksistens der ikke findes belæg for i Skriften, anerkendes i Paul Helgesens værker under henvisning til Helligåndens vejledning eller til kirkens tradition. Det er et vigtigt træk, der bekræfter, at han i sin bibelhumanisme ikke har brudt med katolsk tankegang. Heller ikke Erasmus var så ensidig i sin skriftfortolkning, at han automatisk forkastede alt, der ikke udtrykkeligt nævnes i Bibelen eller hos kirkefædrene. Ifølge erasmiansk tankegang

¹⁷ Skrifter, bd. VII, s. 3. J. Oskar Andersen 1936, s. 37 og 119f. Kaare Rübner Jørgensen: *De Hvide Brødre i Helsingør*. Helsingør Bymuseums Årbog 1979, s. 32.

¹⁸ Petrus Parvus Rosæfontanus og Matthias Gabler er nævnt blandt flere hos Oskar Andersen 1936, s. 43 ff.; danskes ophold i Wittenberg i de nærmest følgende år er opregnet i Niels Knud Andersen: *Confessio Hafniensis*. Studier i den begyndende reformation. Kbh. 1954, s. 83, note 27.

¹⁹ J. Oskar Andersen 1936, s. 44 ff.; samme om »Christian II.s nye Love og hans kirkelige Standpunkt«, *Overfor Kirkebruddet*, Kbh. 1917, s. 139-202. Om nyere forsknings syn på det omdiskuterede lovgivningskompleks, se Troels Dahlerup: *Ukritiske betragtninger over Christian II.s rigslovgivning*. Middelalder, metode og medier, Festskrift til Niels Skyum-Nielsen, Kbh. 1981, s. 261-278.

rummer enhver principfast eller dogmatisk indstilling intolerancens fare, og i henseende til kirkeligt ceremoniel og dogmelære sondrede han derfor mellem hvad, der er væsentligt og hvad, der er uvæsentligt for et kristent menneske.²⁰

Den begrebsmæssige uklarhed i en sådan forening af »skrift- og kirkeprincippet« understregede for Oskar Andersen, at Paul Helgesen repræsenterer en *overgangsteologi*, der i det hjemlige miljø på dette tidspunkt dog må have haft en dynamisk og stærkt debatskabende effekt. Det er fristende for eftertiden at betegne den bibelhumanistiske praksis som en »overgangsteologi«, fordi der herved antydes en sammenhæng i udviklingsfaserne, men det bør ikke overses, at termen netop er af retrospektiv natur. Selv om Oskar Andersens hensigt var den modsatte, indebærer en sådan lapidarisk etiket en risiko for at reducere kompleksiteten i datidens tankegang og mentalitet til blot en indskudt bemærkning mellem to – for os – mere væsentlige slags teologi. Historikere lider ofte af »en usalig tilbøjelighed til at fremdrage og understrege alle træk og begivenheder, der »peger fremad««, skrev Erik Arup i sin anmeldelse af *Overfor Kirkebruddet* fra 1917, hvor Oskar Andersen netop roses for sine bestræbelser for at undgå at være bagklog.²¹

I spørgsmålet om viljens frihed, hvor Paul Helgesen afviser gode gerningers automatiske fortjeneste og iøvrigt er på linje med Erasmus i dennes skriftudveksling med Luther 1524-27, kalder Oskar Andersen ham en »virkelig Fremskridtsteolog«, der positivt forberedte lutheranernes evangeliske forståelse. Hans holdning til dette centrale problemkompleks viser klart, at hans virksomhed i begyndelsen af 1520'erne må have været en gerning på reformationsbevægelsens grænselinjer;²² skønt belæggene herfor stammer fra skriftet mod Malmøbogen 1530 og umiddelbart senere skrifter, mente Oskar Andersen at kunne fastslå, at hele

²⁰ Se f.eks. Manfred Hoffmann: *Erasmus and Religious Toleration*. Erasmus of Rotterdam Society, Yearbook Two, Ann Arbor, Mich. 1982, s. 80-106; Cornelis Augustijn: *Erasmus von Rotterdam*, München 1986, s. 124 ff.; Friedhelm Krüger: *Humanistische Evangelienauslegung*, Tübingen 1986, s. 15-19. Jvf. iøvrigt Th. Lyby Christensen: *Paulus Helie og Olavus Petri om bibelens autoritet*, trykt i *Reformationen i Norden*, s. 61-75.

²¹ Begrebet »overgangsteologi« bruges også af Niels Knud Andersen, det i note 18 anf. værk, s. 82 og 112, samt – med en mere håndfast lutheransk tendens – af P.G. Lindhardt: *Den danske Kirkes historie*, bd. III, Kbh. 1965, s. 255. – Ved en tolkning af Christiørn II.s såkaldt forehæfte religionsforandring »maa man paa det nøjeste undgaa at fortolke den ud fra hvad der senere skete, ja blot meget kort tid efter fandt sted; efter kirkebruddet fik alt et ganske andet udseende, end det havde haft, da man endnu, endog uafvidende, stod overfor det«. Erik Arup i HT, 9.Rk., 7. Bd., Kbh. 1919, s. 126, optrykt i Arup: *Udvalgte afhandlinger og anmeldelser*, bd. II, Kbh. 1977, s. 370.

²² Udtrykket er Kai Hørby's, »Paulus Helie«, Da. biogr. Leks., 3. udg., bd. 6, Kbh. 1980, s. 210. J. Oskar Andersen 1936, s. 81.

Paul Helgesens nådelære har præget hans undervisning og hans forkyndelse i 1519-22. Alene det faktum, at han ikke tog konsekvensen af sit standpunkt, 'degraderer' ham til »overgangsteolog« sammenlignet med Luther – hvis egen konsekvente stillingtagen dog udviklede sig etapevist i forhold til en konkret situation.

Denne kirkehistoriske rubricering af Paul Helgesen er fremhævet, ikke for at polemisere imod Oskar Andersen, men fordi tankegangen er karakteristisk for lutheransk funderede historikere, og fordi betegnelsen »overgangsteologi« uden videre er blevet anvendt af senere kirkehistorikere om standpunkter, der er evangeliske uden at være specielt lutherske.

Erasmus som inspirator

Håndgribeligt kan Paul Helgesens deltagelse i reformationsårenes debat dokumenteres ved mindst 9 bøger, trykt og udgivet mellem 1526 og 1534; tre af disse er mere eller mindre bearbejdede oversættelser af Erasmus-skrifter, en fjerde er Luthers bedebog på dansk (1526). Hertil må yderligere søjes nogle arbejder, der givetvis har cirkuleret i afskrifter. Alle de 9 trykte bøger er skrevet på dansk, hvad der viser, at han – i lighed med de evangeliske prædikanter – havde til hensigt at få brede kredse af befolkningen i tale. På latin skrev han, foruden den nu tabte tale fra 1517 og et par bevarede brevttekster stilet til gejstlige personer, hele sit historiske forfatterskab. Det omfatter kongerækken *Compendiosa Regum Daniæ Historia* og den dansk-svenske årbog 826-1415, tidligere kaldet *Chronologia anonymi*,²³ samt *Chronicon Skibyense*, Skibbykrøniken.

At hans dansksprogede publikationsvirksomhed begynder i 1526 er næppe tilfældigt. I det år lempede Frederik I forholdene for evangeliske prædikanter i hertugdømmerne og indgik en alliance med den lutherske hertug Albrecht af Preussen, beseglet med giftermålet i juni mellem kongens datter Dorothea og hertugen. Denne alliance havde politisk betydning for landets forsvar mod den landflygtige Christiern II, men var samtidig et signal til omverdenen om, at man var på vej mod herredagen i Odense 1527, hvor kirken reelt blev delt i to: Den officielle bispekirke og de tilladte evangeliske »frimenigheder«, som stod uden for bispernes myndighed. I Skibbykrøniken er begivenhederne i juni 1526, som man

²³ Annales 826-1415 er ikke medtaget i Skrifter. Det skyldes, at identifikationen af Paul Helgesen som årbogens kompilator først blev foretaget af Sten Engström: Om tillkomsten av den s.k. Chronologia anonymi. Kungl. Humanistiska Vetenskaps-Samfundets i Uppsala årsbok 1963-64, Uppsala 1966, s. 1-80. En tekstkritisk udgave af årbogen findes i Göte Paulsson (ed.): Annales Suecici medii aevi, Svensk Medeltidsannalistik. Bibliotheca Historica Lundensis XXXII, Lund 1974, s. 374-401, med kommentar s. 202-234.

kan forvente, skildret negativt som endnu et led i lutheriets gradvise udbredelse. Man må antage, at bibelhumanismen i vidt omfang er blevet slået i hartkorn med det lutherske kætteri i disse år; i tiden før 1526 kan det derfor meget vel have været vanskeligt at udgive et skrift som Paul Helgesens oversættelse af Luthers bedebog, hvis forord netop er dateret i juni 1526. Det var også året, hvor »lutheriets gift sneg sig gennem Jylland« og Hans Tausen begyndte sine utvetydige lutherske prædikener.²⁴

Talrige steder i Paul Helgesens skrifter vidner om, at han nærede stor beundring for Erasmus. Det er derfor oplagt, at omfanget af hans Erasmuslæsning har påkaldt sig interesse.²⁵ Tre skrifter af Erasmus har han oversat eller bearbejdet, nemlig *Institutio Principis Christiani* (1516): *Een christen furstis underwiisning oc lære*, i manuskript fra 1522, omarbejdet og trykt i Roskilde 1534; det åbne brev til indbyggerne i Nordtyskland og Ostfriesland (*D. Erasmi dilectis in Christo fratribus Germaniæ inferioris et Phrysiæ orientalis*, 1530) i manuskriptet *En kort oc Christelig formaning medt en søge underwisning om then Lutherske Handels vrange och uretsindige willkaar* fra 1532, samt hele den sidste fjerdedel af *Liber de sarcienda Ecclesiae concordia* (1533) i form af bogen *Een kort underwiisning til een christelig foreening och forligelse*, Roskilde 1534.²⁶

I kommentarbindet til Paul Helgesens skrifter er der under de enkelte værker kort redegjort for størsteparten af åbne eller skjulte citater og anden afhængighed af Erasmus' forfatterskab, og supplerende tilføjelser er siden givet af Hans Peters.²⁷ Heraf ses, at Paul Helgesen har læst og benyttet en række Erasmuskrifter fra 1522 til 1533, foruden naturligvis hans epokegørende græsk/latinske udgave af Det nye Testamente, der i 1522 allerede forelå i tre udgaver. Kai Hørby har i 1972 påvist begrebsmæssig affinitet mellem en række formuleringer i Skibbykrøniken og Erasmus' berømte bog om den kristne fyrstes opdragelse; jo flere tråde, der kan knyttes, des tydeligere underbygges det åndelige slægt-

²⁴ Skrifter, bd. VI, s. 107 ff.; Heises oversættelse, s. 111-115. Martin Schwarz Lausten: *Reformationen i Danmark*, Kbh. 1987, s. 33 f.

²⁵ Et nyttigt overblik er tilvejebragt af Hans Peters: *Hvilke skrifter af Erasmus af Rotterdam har Paulus Helie læst?* Kirkehist. Saml. 1969, s. 50-77; emnet er tillige udførligt behandlet af samme forfatter i et upubliceret speciale i historie: *Paulus Helies forhold til Erasmus af Rotterdam*, Kbh. univ. 1967.

²⁶ Skrifter, bd. I, s. 3-160; bd. V, s. 93-256; bd. V, s. 1-92; bd. V, s. 257-322. Om samtidens opfattelse af oversættelser og bearbejdelser, se Skrifter, bd. VII, s. 201-222, og Allan Karker: *Da Christiern Pedersen udskrev Bibelen*, trykt i *Profiler i nordisk senmiddelalder og renaissance*, Festskrift til Poul Enemark, Århus 1983, s. 327-341.

²⁷ Skrifter, bd. VII (1948) er udgavens kommentarbind. Hans Peters 1969 (note 25), s. 75 ff.

skab, der er givet allerede med Paul Helgesens begrundelse for at oversætte Erasmus' bog til kongen.²⁸

Som en sådan tråd kan en enkelt sætning her i al korthed drages frem. I Erasmus' gensvar på Luthers *De servo arbitrio*, Om den trælboundne vilje, varieres Erasmus' centrale standpunkt omtrent som et ledemotiv: Striden drejer sig ikke om Skriften, men om Skriftens fortolkning. Erasmus' bog er udstyret med den ejendommelige titel *Hyperaspistes*, et konstrueret adjektiv for »den stærkt skjoldbevæbnede« diskussion af synspunkter; hoveddelen heraf forelå trykt i marts 1526 i Basel, og endnu samme år udkom bogen tillige i Antwerpen, Kraków og Paris.²⁹

Flere steder hos Paul Helgesen spejles Erasmus' nøglesætning, eksempelvis i formuleringen: »... oc thet er tha icke Guds ord wij trette om, men Guds ords clare oc christen mening«, i *Svaret til Hans Mikkelsen*. Denne bog blev afsluttet i Odense 1526 på lørdagen før den første søndag i advent og blev, uden forfatternavn, trykt det følgende år i april i Rostock. Den udsendtes som »alle christne Dansche mendts« protest mod lutheriet, der her bliver kædet sammen med faren fra Christiern II.s eksil. Det citerede erasmianske synspunkt fik i 1527 direkte politisk betydning i forbindelse med herredagen i Odense. Her kom det til at bestemme de katolske prælaters indrømmelse af evangeliets forkyndelse efter Skriften, idet de samtidig hævdede, at lutheranerne netop ikke havde Skriften med sig.³⁰

Dette eksempel viser hvor godt, Paul Helgesen har fulgt med i publikationsstrømmen sydfra, og hvor hurtigt han har evnet at integrere brugbare synspunkter i sine egne arbejder.³¹

Paul Helgesens læsning af Luthers skrifter

De tidligste vidnesbyrd om Paul Helgesens kendskab til Luthers virksomhed og tanker er behæftet med nogen usikkerhed. Det drejer sig i første række om et brev til hans foresatte Anders Christensen i 1521, der kun

²⁸ Kai Hørby: Skibbykrønikens politiske tendens, trykt i Festskrift til Povl Bagge, Kbh. 1972, s. 109-128. Skrifter, bd. I, s. 6ff., Paul Helgesens fortale til Christiern II, dateret 1522 24. januar.

²⁹ Erasmus formulerede sætningen allerede i *De libero arbitrio* (Om den frie vilje) 1524, men af andre steder i Svaret til Hans Mikkelsen ses, at Paul Helgesen må have læst *Hyperaspistes I*, før han skrev dette skrift; se også note 31. Erasmus: *Ausgewählte Schriften*, hrsg. von Werner Welzig, Bd. IV, übersetzt von Winfried Lesowsky, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1969, indeholder begge Erasmusskrifterne på latin og tysk.

³⁰ Skrifter, bd. II, s. 53. J. Oskar Andersen: Er 1527 i retslig Henseende Epokeaaret i dansk Reformationshistorie? trykt i Festskrift til Kr. Erslev, Kbh. 1927, s. 239f., note 5. Erik Sjøberg: Odense-privilegiet af 1527, HT, 12.rk., bd. 2, Kbh. 1967, s. 337-362.

³¹ Hans Peters 1969 (note 25), s. 65.

kendes fra en omtale hos biskop Hans Poulsen Resen i 1617. Heri skal Paul Helgesen have forsvaret sig imod adskilliges mistanke for at nære lutherske sympatier.³²

Ifølge Skibbykrøniken var pavelige legaters virksomhed i Danmark medvirkende til at berede jordbunden for »lutheriet« (A. Heises for-danskning af »Lutheranismus«) ved deres salg af afladsbreve, hvorved de lærte folk at synde uden frygt. Formuleringen findes under 1502 om Dr. Hermanns virksomhed, »tunc primum aperta fuit Lutheranismi fenestra« (hvor vinduet første gang åbnes mod lutheriet), og under 1517, om Arcimboldus' ophold.³³

Så tidligt som selve teseåret 1517 er der ingen vidnesbyrd om kendskab til Luther i Danmark. Den anonyme Roskildeårbog 1448-1549 anfører under 1518, at den første tidende om Morten Luther dette år kom til Danmark, men denne påstand støttes ikke af andre kilder.³⁴ Petrus Parvus Rosæfontanus (Peder Lille fra Roskilde) havde under et studieophold i Tyskland hørt om både Luther og Melanchton, dvs. i deres egenskab af bibelhumanistiske teologer inden for romerkirkens rammer, og beretter begejstret herom i et brev fra december 1519 til Henrik Smidt i Malmø (trykt februar 1520). Sådanne efterretninger kan muligvis have bidraget til Christiern II.s ønske i oktober 1520 om at indkalde en bibelkyndig kapellan fra Wittenberg til at prædike evangeliet; kongens nære slægtskab med de luthersk sindede kurfyrster af Sachsen, Friedrich og Johann, der var hans morbrødre, bør nok heller ikke lades ude af betragtning. Efter indbydelse ankom præsten Martin Reinhard i december 1520. Ved sin immatrikulation ved universitetet i København må han umiddelbart have fået personlig kontakt med Paul Helgesen, men pålidelig efterretning herom har vi ikke.³⁵

Luther var i juni 1520 blevet truet med bandlysning af paven, og tonen i hans kirkekritiske skrifter blev i løbet af efteråret markant skarpere. Frem til årsskiftet 1520/21 er der næppe tvivl om, at Paul Helgesen har følt sympati for hans virke; *De captivitate Babylonica ecclesiae praeludium*, der åbenlyst angreb kirkens forvaltning af nadveren og andre sakramenter, udkom i oktober 1520, og læsningen heraf må have fremkaldt kraftige

³² Skrifter, bd. VII, s. 16.

³³ Skrifter, bd. VI, s. 69 og 75; Heises oversættelse, s. 43 og 55. Heises udtryk »Lutheri« har dækning i flere af Paul Helgesens danske skrifter.

³⁴ Roskildeårbogen, H. F. Rørdam, ed. (note 2), s. 343. J. Oskar Andersen 1936, s. 45. Bo Ahlberg (note 5), s. 28-43.

³⁵ Petrus parvus' brev er oversat af Vilhelm Andersen: Tider og Typer af dansk Aands Historie, Erasmus I, Kbh. 1907, s. 105 ff. A. Heise (note 6), s. 273-300. J. Oskar Andersen 1936, s. 45 og 93. – A. Huitfeldts omtale af Paul Helgesen, der er citeret ovenfor s. 227, er anbragt i forbindelse med hans beretning om Martin Reinhard i København 1520.

forbehold i Paul Helgesens stillingtagen. Fra *Svaret til Hans Mikkelsen* (1527) kender vi hans (senere) mening om dette centrale Lutherskrift, »... wdi hwilcken hand [Luther] bruger all then løgen oc scalkckhedt som kand i then handell brwgis...«³⁶

I februar 1521 blev en offentliggørelse af bandbullen imidlertid forbudt i Danmark af Christiern II. Frem til bullens pavelige og kejserlige stadfæstelse på rigsdagen i Worms nogle måneder senere har de danske forhold været præget af kongens tilsyneladende interesse for bibel-humanistiske/lutherske tanker. Det københavnerophold, som Luthers medarbejder Andreas Karlstadt aflagde i maj-juni, må sættes i forbindelse hermed, men netop i løbet af disse sommeruger kølnedes den interesse, kongen havde lagt for dagen. Forandringen i majestæten sindelag har været brat, hvis man skal tage Karlstadts lettelse ved at være sluppet uskadt ud af Danmark bogstaveligt.³⁷ Næppe væsentligt senere end sommermånederne er bandbullen mod Luther blevet offentligt kendt i Danmark. Kongen måtte af politisk-økonomiske årsager forblive på god fod med sin svoger, den katolske kejser Karl V, som han netop i juni 1521 havde besøgt i Flandern og rykket for sin tilgodehavende medgift.

Brevet til Anders Christensen hører, ifølge Resens referat fra 1617, hjemme i august 1521, og denne datering af et behov hos Paul Helgesen for at markere et forbehold over for sin hidtidige interesse for Luthers skrifter virker derfor såre tilforladelig. Som det fremgår, er det en grundlæggende vanskelighed at skulle bestemme grad og omfang af Lutherlæsningens betydning ud fra udsagn, der alle er skrevet *efter* at Paul Helgesen (officielt) har taget afstand fra ham!

Det er den norske kirkehistoriker Kristen Valkners antagelse, at det skrift, Paul Helgesen påbegyndte en dansk oversættelse af efter ordre fra Christiern II en gang i 1520, ikke var Machiavellis *Il Principe* (et gæt, der har gammel hævd i forskningen), men derimod det vigtige Lutherskrift *An den christlichen Adel deutscher Nation*, der udkom i august 1520.³⁸ Det

³⁶ Skrifter, bd. II, s.35, lin. 6-11; jvf. også s. 30, lin. 9, og registret, bd. VII, s.325. Torben Christensen: *De captivitate Babylonica* og Peder Laurentsens sakramentopfattelse, trykt i *Evangelium og sakramente*, Studier i Luthers *De captivitate Babylonica*, Festskrift til K. E. Skydsgaard, Kbh. 1962, s. 136-152.

³⁷ Det følgende år indtrådte bruddet mellem Karlstadt og Luther, se f.eks. Ronald Sider om Karlstadt, i Hans-Jürgen Goetz (ed.): *Radikale Reformatorer*, München 1978, s. 21-29.

³⁸ Kristen Valkner: *Paulus Helic og Christiern II. Karmeliter-kollegiets opløsning*. Oslo 1963, s.38. (En berettiget kritik af bogen blev fremsført i Erik Sjøbergs anmeldelse i HT; 12. rk., bd. 3, s.305-308). Machiavelli-tesen er lanceret af Chr. Olivarius: *De vita & scriptis Pauli Eliæ Carmelitæ*, vulgo Povel Vendekaabe, Hafniæ 1741, s. 48f., jvf. Engelstoft (note 51), s.57.

passer kronologisk med Christiern II.s »lutherske raptus« 1520-21; hans skæbnesvangre prædiken for kongen Skt. Hans dag 1522 sættes i forbindelse med et formodet ønske hos denne – der i mellemtiden havde erfaret, at Paul Helgesen i stedet for den kongeligt bestilte oversættelse havde oversat Erasmus' *Institutio principis christiani* – om at vide, hvad Paul Helgesen egentlig mente om Luther. Denne antagelse, der er overtaget af P.G. Lindhardt,³⁹ men iøvrigt ikke har vundet megen genklang, er – i lighed med Machiavelli-tesen – rent gættværk. Valkner føler selv besvær med at forklare, at Paul Helgesen kunne nå at oversætte »nogle quaterne«, nogle kvartark, før han blev betænkelig ved, at bogen »meer lærde at gøre synd, en at bedre...«, eftersom *An den christlichen Adel* ikke er noget omfangsrigt skrift. Et tilsvarende besvær må dog føles ved et forsvar af formodningen om, at det har drejet sig om Machiavellis lidet kristeligt-etiske manuskript. Iøvrigt er det ikke rimeligt at argumentere med hvor store dele, Paul Helgesen oversatte før han brød af, eftersom enhver fornuftig oversætter har læst sit forlæg til ende, før han begynder at oversætte.

Luther-tesen er alt i alt en lige så plausibel mulighed – med det lille forbehold, at et tysksproget skrift dog næppe havde samme krav på en oversættelse i højere verdslige kredse i Danmark som et romansksproget.⁴⁰

Lutherlæsningens »ophør«

I det bevarede brev til lundekannikken Peder Iversen, 1524 3. november, hævder Paul Helgesen at være ophørt med at læse Luthers skrifter efter fremkomsten af den pavelige bulle, men angiver tillige sin egen mangel på tid som årsag.⁴¹ Dette udsagns bogstavelighed sætter Oskar Andersen et spørgsmålstejn ved, da Paul Helgesen tidligst i 1522 kan have læst og oversat Luthers *Eyn bett buchlin* (Betbüchlein).⁴² Imidlertid anerkendes bullerne først officielt i Danmark ved herredagens åbne brev af 1524 28. juni, der udvidede det forbud mod luthersk lære, der 1523 3. august

³⁹ Skrifter, bd. VI, s. 110f.; Heises oversættelse, s. 117. P.G. Lindhardt (note 21), s. 266f. Aage Kragelund: Den humanistiske renaissance og antikken, Berlingske Leksikon Bibliotek 113, Kbh. 1976, s. 212.

⁴⁰ Skrifter, bd. I, s. 5, lin. 14. Valkner (note 38), s. 46. – J. Oskar Andersens forslag om et ikke nærmere bestemt agitationsskrift for kongens politisk-militære krav på Sverige er ligeledes baseret på gætteri, se J. Oskar Andersen 1936, s. 109.

⁴¹ Brevet er bevaret i en afskrift. Skrifter, bd. I, s. 178; Heises oversættelse, tillæg II, s. 197f.

⁴² J. Oskar Andersen 1936, s. 69. Das Betbüchlein udkom i juni 1522, Paul Helgesens oversættelse i 1526.

var formuleret i Frederik I.s håndfæstning;⁴³ flere steder i senere skrifter vidner imidlertid om, at Paul Helgesen i et vist omfang må have holdt sig à jour med kætteren Luthers produktion, hvad Niels Knud Andersen har fundet meget sigende for Paul Helgesens forhold til sin pave. Kristen Valkner har opfattet brevets verbum *lego* som (fore)læsning af Luther ved kollegiet og ikke Helgesens private lekture; det er en besnærende mulighed, der fortjener at sættes i en større sammenhæng: hvor tidligt har Luthers skrifter fundet vej til katederet ved universiteter og kollegier uden for Tyskland?

Brevet til gammelkatolikken Peder Iversen er et selvforsvar og levner ingen tvivl om forfatterens standpunkt: »Orthodoxus sum, non hereticus, Paulus uocor, non Lutheranus« (Retroende er jeg, ikke kætter. Paulus kalder jeg mig, ikke lutheraner);⁴⁴ men det er interessant ved at sondre mellem det hos Luther, som kan billiges, og det kætterske, der tages udtrykkelig afstand fra. Herved dokumenterer Paul Helgesen en velovervejet og – med et moderne udtryk – saglig indstilling midt i et ellers ophedet debatklima. Det, han hér fastholder sin billigelse af – »uehementer proba« (jeg billiger i høj grad), siger han endda – er de steder, hvor Luther er i overensstemmelse med kirkefædrene og så at sige taler som god (reform)katolik. Paul Helgesen har selv præciseret dette i den trykte tilegnelse, dateret 1526 15.juni, til sin åndsfælle Oluf Nielsen Rosenkrantz af *Een cristelig vnderwysningh* (Rostock 1526), oversættelsen af Luthers *Betbüchlein*, med opfordring til at læse bogen »icke for Luthers skyld, eller hans lerdom, som findis heer icke vdti, men for Ihesu Christi lerdom skyld...«⁴⁵

Paul Helgesens redelige sondring selv i situationen efter 1524 28.juni, hvor han var udsat for almindelig mistanke for at være kryptolutheraner, er modig og minder atter om Erasmus; »redelighed«, *probitas*, er iøvrigt et vigtigt begreb i den erasmianske *humanitas*. Det stereotype lutheranske billede af Erasmus – og for så vidt af reformkatolske bestræbelser generelt – fokuserer netop på fejheden. Det er en helt urimelig dom. I tidsaldre,

⁴³ Samling af Danske Kongers Haandfæstninger. Aarsberetninger fra Geheimearchivet, II, Kbh. 1856-58/1974, s. 71. Skrifter, bd. VII, s. 21; Heises oversættelse, s. 195. Der har været fremsat formodninger om, at Paul Helgesen skulle have andel i affattelsen af klagepunkterne mod Christiern II, og dermed indirekte i Frederik I.s håndfæstning, se C.O. Bøggild-Andersen: Nogle Skibykrønike-problemer, HT, 11.rk., bd. 5, Kbh. 1956, s. 99f.; Kai Hørby (note 28), s. 119.

⁴⁴ Niels Knud Andersen (note 18), s. 82. Valkner (note 38), s. 43. Skrifter, bd. I, s. 178, lin. 2. Ibid., s. 183, lin. 4-6; Heises oversættelse, s. 205.

⁴⁵ Skrifter, bd. I, s. 177, lin. 19-24. Ibid., s. 189, lin. 24-29; på s. 188, lin. 17ff., har Paul Helgesen anledning til at kommentere nogle ikke nøjere angivne klager over, at han tidligere skulle have prædiket mod Luther, hvor han nu siger ham imod.

hvor ekstremerne er trukket hårdt op over for hinanden, fordres der personligt mod til at nægte at vælge og frit at markere en nøgtern stillingtagen.⁴⁶

Luthers skriftforståelse harmonerer et langt stykke af vejen med Paul Helgesens egen opfattelse, og det vedgår han samtidig med, at han ser opløsning og anarki som klare konsekvenser af Luthers fortolkninger, fordi de er mere respektløse over for traditionen end godt er. For at kunne forstå hans ræsonnement må man være opmærksom på, at kirken som institution har sakramental karakter. Hvor det kirkelige embede udøves på rette måde, sætter det i kraft af traditionen det kristne menneske i sand frihed, nemlig den frihed, der består i at følge Guds vilje. Der, hvor det kirkelige embede korrumperer og krænkes af misbrug, har traditionen ikke længere kraft og myndighed over for det kristne menneske, – det er ofte fremhævet hos Paul Helgesen selv. Men det betyder ikke, at der skal kastes vrage på hele traditionen, thi det ville være ensbetydende med krænkelse af det kirkelige sakramentarium. Heri ligger en del af forklaringen på, at Skibbykrøniken fra 1526 benævner Frederik I som *sacrilegus rex*, »den kirkerøverske konge«. Den tradition, kirken er bærer af som den sande og rette normgiver for kristenheden, var truet af en så konsekvent skrifteologi som den evangelisk-lutherske. Paul Helgesen frygtede, at den frihed, den enkelte kristne bibellæser blev stillet i i forhold til kirkens autoritet, kom til at gælde for hele samfundet og for de verdslige magthavere; hvis dette blev tilfældet, ville hele civilisationens fælles værdigrundlag være skredet og vejen banet for egennyttig ugudelighed og lovløshedens tyranni.

Paul Helgesens opfattelse af de lutherske tanker

Skibbykrønikens forfatter tager klart afstand fra, hvad man kan kalde det lutherske menneskesyn. De første antydninger af en egentlig karakteristik af lutheransk praksis, der står at læse i krøniken, hæfter sig ved det værdisammenbrud, de kætterske tanker »under påskud af evangelisk

⁴⁶ J. Oskar Andersen 1936, s. 120, anfører andre eksempler på, at Paul Helgesen ikke manglede personligt mod. Bruce Mansfield: *Phoenix of His Age. Interpretations of Erasmus, c. 1550-1750*. Univ. of Toronto Press 1979, s. 99 og 298. – Et vigtigt grundlag for den lutherske traditionsdannelse er Luthers Tischreden, der ikke er skrevet af ham selv, men er en antologi af samtaler, nedskrevet af en lille halv snes disciple i løbet af de sidste 15 år af Luthers liv. I mange (ofte forkortede) udgaver fra de sidste par hundrede år ses udtalelserne om den snu og fejle Erasmus anbragt i et afsnit, der f.eks. kan have overskriften: »Tischreden D. Martin Luthers von Schwärmern, Rotten und Secten, so sich wider D. Martin Luthern gelegt haben«(!).

frihed« indvarsler.⁴⁷ At almuen i den tyske bondekrig 1524-25 dristede sig til opsætsighed mod fyrster og adel, tilskrives denne indflydelse. Hvad Luther selv lod offentliggøre om sit syn på bondekrigen, er derimod ikke antydet hos Paul Helgesen.

Hans opmærksomhed var i særlig grad henvendt på, hvad han anså for at være den lutherske skriftforståelses tilskyndelse til oprør mod verdslig øvrighed. Dette syn spiller en vigtig rolle for hans kritik, naturligvis som skræmmebillede i hans *Svar til Kong Gøstaff [Vasa]*, 1528, men han advarer også i det tabte *Sendebrev til hr. Tyge Krabbe om Luthers handel*, 1526, og i *Svar til Hans Mikkelsen*, skrevet 1526. »Aff thet Lutherij som nw opobis fødis all wlydelsse«.⁴⁸

Det er sikkert sådanne advarsler, han hentyder til mod slutningen af Skibbykrøniken, hvor den sjællandske adel i sommeren 1534 får Guds straf for sine lutherske sympatier at føle i form af »menigmands oprør og ulydighed, [...] en frugt af lutheriets prædiken« (»Nec alius secutus est predicati Lutheranismi fructus, quam communis uulgi rebellio et inobedientia...«).⁴⁹

Han fordømmer oprør mod den verdslige øvrighed. Heri stemmer han overens med det lutherske synspunkt, som det blev formuleret af Luther i *Von weltlicher Obrigkeit* fra 1523, men begrundelserne er forskellige. Luther skelnede i paulinsk tradition mellem lov og evangelium, mellem det verdslige og det åndelige regimente, der ikke bør blandes sammen; Paul Helgesens indsigelse mod oprør lader sig derimod ikke begribe ud fra en binær tænkemåde.

Som tidligere omtalt lader han i vid udstrækning Skriftens ord være vejledende, suppleret af vedtagen tradition på punkter, der ikke er omtalt i Bibelen. Anvendt som livsvejledning vil en sådan tankegang være mere åben end den lutherske, fordi den fordrer et element af tolkning fra sag til sag, men dermed er den også mere åben for misbrug. Tankegangen minder om begrebet *aequitas*, rimelighed, inden for retsplejen, forstået som lovens ånd – i (komplementær) modsætning til dens bogstav. Den rummer en større sans for helhed end en verdensfortolkning i binære begreber, men i praksis stiller den høje krav til konsensus mellem alle involverede parter, – det vil i denne sammenhæng sige mellem den verdslige øvrighed og folket. Problemet stiller sig således: Hvilke social-

⁴⁷ Skrifter, bd. VI, s. 80 og 106; Heises oversættelse, s. 63 og 109. Jvf. også Skrifter, bd. III, s. 240 (Mod Malmøbogen, 1530), hvor Paul Helgesen anfører, at de tyske bønder dyrt kom til at betale, at de under skin af kristen frihed lod sig bedrage til ulydighed af de lutherske tanker.

⁴⁸ Skrifter, bd. II, s. 66.

⁴⁹ Skrifter, bd. VI, s. 145; Heises oversættelse, s. 181.

etiske værdier i den tradition, der ikke er nedfældet i Skriften, er man enig om?

Bibelhumanisterne med Erasmus i spidsen søgte at sikre en sådan konsensus gennem de – med forsæt – ikke synderligt systematiserede retningslinjer i *humanitas* og *philosophia Christi*. Nøglebegreberne heri, *pietas* (kristen tro) og *eruditio* (viden, dannelse, lærdom), var ikke modsætninger, men gensidigt afhængige begreber for det kristne menneske. Som Paul Helgesen udtrykte det i mindeordene over Peder Skotte i Skibbykrøniken: »Itaque desyderantur hec in omnibus, et pia eruditio, et erudita pietas« (Det savner man derfor hos alle: På én gang gudsfrygtig lærdom og lærd gudsfrygt).⁵⁰ Snarere end menneskets synd og Guds nåde er kristendommens kerne at finde i det social-etiske budskab i Jesu bjergprædiken. Tankegangen, både hos Jesus (Matth. 5-7) og bag de erasmianske humanisters fremhævelse af denne del af evangeliet, er meget fjern fra formalisme og entydige læresætninger. Humanisternes kristendom ligner mest vejledning for troende, ansvarsbevidste og oplyste individer, og syndsbevidstheden indtager ikke nogen afgørende plads.

Ifølge den lutherske tankegang betyder den humanistiske opfattelse imidlertid, at Skriften (mis)bruges som en lovbog, der skal efterleves. På luthersk betyder evangeliet nåde og tilgivelse, trøst for samvittigheden efter at menneskets egen synd og Guds vrede er erkendt.⁵¹ Hér afdækkes den grundforskel mellem *theologia* og *studia humanitatis*, som humanisterne med al deres lærdom foretrak at se indgå i et frugtbart osmotisk forhold.

Af historikere må det kræves, at de søger at skelne mellem Luther selv og den lutherske tradition. Luthers meninger og hele virkelighedssyn er i reglen langt mere differentierede end den form, hvori de ofte for klarheds og/eller nemheds skyld bliver refererede. Den lutherske tradition er opstået og har videreudviklet sig på grundlag af hans tanker, men selvsagt helt uden for hans indflydelse.

Hos Luther rangerer den menneskelige fornuft, *ratio*, højt. Han giver flere steder udtryk for, at den hører til Guds bedste gaver til mennesket. Så langt følges Luther med humanisterne. Med profeten Esajas er Luther

⁵⁰ Skrifter, bd. VI, s.82; Heises oversættelse, s.67. Om *aequitas*, se Guido Kisch: Erasmus und die Jurisprudenz seiner Zeit. Studien zum humanistischen Rechtsdenken. Basel 1960. – En stadig læseværdig indføring i erasmiansk humanisme er Otto Schottenloher: Erasmus im Ringen um die humanistische Bildungsform. Ein Beitrag zum Verständnis seiner geistigen Entwicklung. Münster 1933. C. Augustijn (note 20) leverer en almen introduktion med gode litteraturhenvisninger.

⁵¹ Se f.eks. Steffen Kjeldgaard-Petersen: Lov og evangelium – en luthersk sondring? Fønix, 9. årg., Kbh. 1985, s. 163-175. C. T. Engelstoft: Paulus Eliæ, HT, 2.Rk., bd. 2, Kbh. 1848, s. 49, påpegede, at Paul Helgesen manglede den augustinske syndsbevidsthed, der tyngede og drev Luther.

enig i, at fornuften er underordnet troen, ikke omvendt. Uden troen, ved den menneskelige fornuft alene, er det meningsløst at prøve at skabe gode forhold på jorden. Den menneskelige fornufts grænser viser sig uhjælpe- ligt i menneskets forhold til Gud. Her leder fornuften vild og fører til moralisme, der er djævelens hore. Den menneskelige fornuft er os en stor hjælper, men over for Guds åbenbaring i Skriften er den kun som en kægte i solen.⁵²

Paul Helgesen, og humanisterne med ham, ville næppe være uenig i Luthers syn på den menneskelige fornuft, men alligevel ville det hos dem lyde anderledes. Deres tillid til menneskets evner var større og ikke så snævert knyttet til synd-nåde-tankegangen. Erasmus forudså splid og menneskelig lidelse vokse ud af så stringente og uforsonligt formulerede tanker som Luthers. Paul Helgesen, der som Erasmus var part i sagen, har på hjemlig grund og med et sideblik på hvad der hændte i Tyskland frygtet for, hvad der ville følge i kølvandet på lutheranernes måde at læse og forkynde Bibelen på, – deres måde at fortolke livet og verden på, ville vi sige med en vending af nyere dato.

Ugudelighed, menneskelig egen nytte og lovløshedens tyranni malede Paul Helgesen på Skibbykrønikens blade, fordi han som humanist havde dybere interesse for samfundsmæssige forhold end Luther. Mennesket er i centrum i Luthers teologi, fordi Gud elsker mennesket og sendte sin søn i et menneskes skikkelse og lod ham dø for vore synders skyld. Luther havde selv humanismen som baggrund, men han måtte nødvendigvis lægge afstand til et menneskesyn, der for ham at se reducerede Gud. Af denne grund kunne han – groft sagt – overlade samfundsordenen og al verdslig jurisdiktion og magtudøvelse til øvrigheden, thi den er et jordisk sindbillede på Guds almagt og er derfor absolut ukrænkelig. Dette er en konsekvens af hans teologi, som han selv i flere konkrete sammenhænge drog, og som i statsmagtens hånd *kan* misbruges til at legitimere diktatur, krigsindustri, racediskrimination og alt menneskefjendsk og ukristeligt djævelskab.

⁵² En overskuelig fremstilling er givet af Lewis W. Spitz: *Luthers Bedeutung als Gelehrter und Denker für den anthropologischen Realismus*, trykt i L.W.Spitz (ed.): *Humanismus und Reformation als kulturelle Kräfte in der deutschen Geschichte. Ein Tagungsbericht*. Berlin 1981, s. 3-42. Det tidsbundne i Luthers tanker er forsøgt indkredset af Thorkild C. Lyby: *Luthers syn på forholdet mellem kristendom og samfund*, trykt i *Reformations-perspektiver*, Acta Jutlandica LXII:3, Teologisk serie 14, Aarhus 1987, s. 9-46.

Paul Helgesens frafaldne disciple

Som det indledningsvist er anført, blev Paul Helgesen i den tidlige lutheranske historieskrivning karakteriseret som en forløber for den danske reformation. Han var den, der først forkyndte evangeliet på rette måde, men siden vendte om og skrev imod prædikanterne.

Mange af de evangeliske prædikanter øst for Storebælt var i deres udgangspunkt stærkt præget af bibelhumanismen. De havde enten været Paul Helgesens disciple i karmeliterkollegiet i København eller på anden vis haft kontakt til ham i de vigtige år omkring 1520. Men de gik skridtet videre og brød i 1520'ernes anden halvdel med romerkirken. Linjerne fra det lutheranske Wittenberg gik endnu omkring 1530 tydeligst til Jylland og Viborg-reformatorerne. Niels Knud Andersen har i sin klassiske disputats fra 1954 vist, at det østlige Danmark, centreret om København og Malmø, via de nordtyske handelsbyer modtog væsentlige impulser fra den mere social-radikale reformation i Sydtyskland. Først hen imod midten af 1530'erne kan man tale om, at det lutherske præg slog igennem i malmølitteraturen.⁵³ I sit svar på Malmøbogen, der er skrevet i foråret 1530, viser Paul Helgesen et sted sin fornemmelse af indbyrdes uenighed mellem »the som scriffue ij Malmø« og »the som scriffue wdi Wijborg«. I Malmø synes den verdslige øvrigheds rolle helt frem til 1533 at have været udlagt inden for rammerne af det bibelhumanistiske skriftprincip; først med Peder Laurentsens skrift *En stacket vnderuisning aff Gudz egne ord och den hellige skrift*, Malmø 1533, er der tegn på, at den lutherske to-regimente-opfattelse så småt er ved at gøre sig gældende.⁵⁴

De synspunkter, Paul Helgesens forhenværende disciple forkyndte, synes han at have opfattet som en kættersk epidemi, der havde Luther som ophavsmand. På det anførte sted i Svaret på Malmøbogen beder han om, »att the som handle og tractere thette ny euangelium wille først fordragis emellom seg selffue, oc siiden fiigte mod oss«. Han sonderer sjældent mellem forskellige afarter af det nye kætteri; således røber den satiriske liste over Luthers åndelige forfædre og disciple, der findes i

⁵³ Niels Knud Andersen (note 18), s. 112, s. 128, et passim. Ole Grell: Det verdslige øvrighedsbegreb, som det fremtræder i Malmølitteraturen 1530-1536, trykt i Kirkehist. Saml. 1981, s. 7-28; ds.: The City of Malmø and the Danish Reformation, Archiv für Reformationsgeschichte 79, Gütersloh 1988, s. 311-339.

⁵⁴ Skrifter, bd. III, s. 194. Det må dog tilføjes, at den verdslige øvrighed ikke indtager nogen fremtrædende plads i malmølitteraturen som helhed; se iøvrigt Martin Schwarz Lausten (note 24), s. 70-86. – Frans Vormorsen er blandt de teologer, hvis syn (efter 1537) på forholdet mellem verdslig øvrighed og kirken er ridset op i Martin Schwarz Lausten: Christian den 3. og kirken 1537-1559. Studier i den danske reformationskirke 1, Kbh. 1987, s. 109-128.

Biskoppernes gensvar til de lutherske artikler, 1530/31, ikke nogen interesse for eller viden om reformatorernes indbyrdes uenigheder.⁵⁵)

En række af de frafaldne disciple præsenteres indsigtfuldt og polemisk i Skibbykrøniken som lovende unge mennesker, der »forvandlede næsten til ulve« (»... pene in lupos uersi...«), skuffede Paul Helgesen dybt og endda fjøede spot til skade derved, at deres kætterske rygte smittede af på hans eget omdømme (under 1519). Flere af dem var uægte præstesønner, hvad der i krøniken nærmest får præg af prædestination for et luthersk sindelag (under 1526). Navnlig får de to forhenværende karmelitermunke Peder Laurentsen og Frans Vormordsen i »røvehulen« Malmø en hård medfart i Skibbykrøniken, måske fordi de to i særlig grad havde skuffet Paul Helgesens forventninger.⁵⁶

Endnu i brevet til kannikken Peder Iversen af 1524 3. november, kunne han skrive: »Jeg har unge mennesker, der sætter stor pris på mig; de ville ikke tåle, at min klædning uden videre sønderrives, endsige da mit rygte eller navn.«⁵⁷ Med disse selvsikre ord fremholder Paul Helgesen de unge mennesker næsten som sit pant på fremtidens nødvendige reformer over for kirkens repræsentant. Sammenholdes de med den bitre sætning i Skibbykrøniken: »For disse døgenigtes skyld måtte broder Paul Helgesen høre ilde hos mange...«,⁵⁸ er det åbenlyst, at der er indtrådt en afgørende forandring i hans opfattelse. Hvor disciplene tidligere støttede ham, støtter han nu ikke længere dem.⁵⁹ Deres opfattelse af, hvilke reformer der var nødvendige, havde ført dem ud i periferien af kirkens fællesskab – det fællesskab, som Paul Helgesen ikke under nogen omstændigheder ønskede at se prisgivet. Læremesteren var blevet taget på ordet af sine tidligere disciple og stod nu som forsvarer af hele den kirke, som han tidligere angreb væsentlige dele af.

⁵⁵ Skrifter, bd. IV, s. 118.

⁵⁶ Skrifter, bd. VI, s. 80f.; s. 108; s. 115f.; Heises oversættelse, s. 63ff.; s. 112f.; s. 125ff.

⁵⁷ Skrifter, bd. I, s. 183; Heises oversættelse, s. 206.

⁵⁸ Skrifter, bd. VI, s. 81 (under 1519); Heises oversættelse, s. 64. De disciple og lærere, der havde været knyttet til karmeliterkollegiet, men som »faldt fra den rette tro«, var ifølge Skibbykrøniken Peder Laurentsen og Frans Vormordsen, lektor Anders Ljung fra Malmø, der kaldes »ulærd« (han var i 1530 prædikant i Landskrona og deltog dette år i herredagen i København), lektor Mourids Ottesen Samsing fra Skelskør, Mogens Sten fra Næstved samt Ole Pind og Markus Pedersen, begge fra Aarhus. Desuden kendes navnene på tre kollegianere, der ikke faldt fra troen: Niels Mønbo, Laurids Svendsen og Mogens Poulsen, se C. T. Engelstoft (note 51), s. 22f.

⁵⁹ Med hans egen fortolkning stemmer det gammelkatoleske syn, der i 1530 blev formuleret i kirkens omfangsrige forsvarsskrift *Confutatio Lutheranismi Danici*, hvor Paul Helgesen kaldes jeres – dvs. prædikanternes – »praeceptor«, mens de selv som hans »ingratisissimi discipuli« kaldte ham en frafalden fra Christi evangelium. Ludwig Schmitt (ed.): *Confutatio Lutheranismi Danici anno 1530 conscripta a Nicolao Stagefyr, Quaracchi 1902*, s. 111.

Kirkens stilling i samfundet var blevet styrket ved Frederik I.s håndfæstning 1523 3. august og anerkendelsen af bullen mod Luther 1524 28. juni. Som allerede berørt skulle det vise sig blot at være galgenfrist. Frederik I.s politik i juni 1526 og resultatet af herredagen i Odense i august 1527 er de trin, der tilsammen bevirker den afgørende forskydning af balancen til ugunst for kirken. Kongemagten gled med dem ind i en gradvis anerkendelse af, hvad der er blevet kaldt »evangeliske frimenigheder«. Det var på dette tidspunkt, at Paul Helgesen indledte sit dansksprogede forfatterskab, hvor hans eget tyngdepunkt er justeret fra en overvejende kritik af kirken til en overvejende kritik af prædikanterne. Sit forsvar for kirkens værdifulde sider førte han stadig mere uforbeholdent i takt med kirkens svækkelse. Hvor Paul Helgesen i perioden umiddelbart før havde været anset for kryptolutheraner af det katolske miljø, blev han i tiden herefter anset for gammelkatolik af flere af de unge mennesker, der få år forinden havde sat så stor pris på ham.

Som lektorer ved karmeliterkollegiet i København havde *Frans Vormordsen* og *Peder Laurentsen* begge været Paul Helgesens kolleger fra 1519 til 1522. De var yngre end han, men næppe mere end en halv snes år; Frans Vormordsen var som den yngste født i Holland i 1491. Da Paul Helgesen hjalp ham med oversættelsen til dansk af Davids salmer, var de stadig venner og meningsfæller. Bogen blev trykt i Rostock i september 1528 og var tilegnet rigsråd Anders Bille til Søholm. At de var meningsfæller endnu kort før eller i januar 1529 kan udledes af episoden, da Frans Vormordsens reformkatolske synspunkter udfordrede kannikerne ved Vor Frue kirke så meget, at de chikanerede ham bort fra prædikestolen.⁶⁰ Ved sin ankomst til Malmø i februar 1529, hvor han havde ærkebispens tilladelse til at prædike, får man indtryk af, at Frans må have været en moderat reformkatolik i forhold til byens toneangivende prædikanter Claus Mortensen Tøndebinder og Hans Olufsen Spandemager – der begge er ætsende karakteriseret i Skibbykrøniken – men umærkeligt radikaliseredes hans holdning i den følgende tid. Skibbykrøniken gør falskheden til kernen i hans personlighed, der udelukkende beskrives i lyset af hans adfærd fra 1529 og frem. Ved at svigte sin (reform)katolske overbevisning, der sågar mistænkes for at have været hykleri, »blev han den skadeligste af alle«.⁶¹

Peder Laurentsen, der var lidt ældre af år, »viste sig på den tid endnu

⁶⁰ *Scriptores minores historiæ Danicæ medii ævi*, vol. II, ed. M. Cl. Gertz, Kbh. 1922/1970, s. 345; oversat af Henning Heilesen i *Krøniken om Graabrødrenes fordrivelse fra deres klostre i Danmark*, Kbh. 1967, s. 43. Det er usikkert, hvorvidt der sigtes til en prædiken i kirken eller til en forelæsning.

⁶¹ *Skrifter*, bd. VI, s. 115f.; Heises oversættelse, s. 126f.

mere skamløs end Frans«; det var hans bog *Orsagen oc en rett forclaring paa then ny Reformats . . . vdi then Christelige Stadt Malmø*, trykt i januar 1530, der det samme år fremkaldte Paul Helgesens udførlige modskrift *Svar på Malmøbogen*, der dog ikke blev trykt. Han antages at være bror til Hans Laurentsen, der var kannik i Roskilde og som til sin død i 1557 forblev katolik; Hans har stået Paul Helgesen nær, hvad et bevaret brev til ham fra 1523 30. september er et vidnesbyrd om.⁶²

Peder Laurentsen begav sig til karmeliterklosteret i Assens efter at kongen havde tilbagekaldt sit gavebrev til kollegiet i København i 1522. Her har han truffet Christian Skrok, der i 1524 blev beskikket som sognepræst af Odensebispen Jens Andersen Beldenak. Peder Laurentsens evangeliske gennembrud må være indtruffet omkring midten af 1520'erne. To breve fra Beldenak til magistraten i Assens viser, at den virksomhed, der blev drevet i klostret, havde vakt opmærksomhed uden for byens porte. I det brev, der endnu er bevaret og som er dateret 1527 1. december, beder bispen bystyret og borgerne om at skride ind over for »fortvivlede præster . . . af Luthers selskab«.⁶³

I Skibbykrøniken anføres det, at Peder Laurentsen faldt fra den rette tro i 1527. Skrok er ikke omtalt i krøniken, men derimod flere steder i Paul Helgesens *Svar på Malmøbogen* 1530; anledningen er Skroks bog fra 1529 om præsteægteskab, der iøvrigt indeholdt en fortale af Peder Laurentsen. Formodentlig er både Skrok og Laurentsen draget til Malmø i 1529, hvor magistratstyret i sensommeren gjorde Frans Vormordsen til forstander for byens nyetablerede evangeliske præsteskoole. Peder Laurentsen blev lektor samme sted og begyndte snart herefter at udfolde sin skribentvirksomhed.⁶⁴

Oluf Chrysostomus havde været Paul Helgesens kollega ved universitetet. I juli 1527 var de og Frans Vormordsen til stede, da universitetets kansler, biskop Lauge Urne kollektivt tilrettede lærerne, fordi de havde gradueret mænd, der brød med kirkens lære. Ved rektorskiftet i maj 1529 holdt Oluf Chrysostomus en versificeret tale i bibelhumanistisk ånd. Den blev trykt i august samme år i Malmø med titlen *Lamentatio ecclesiae*, Kirkens klageråb; med forfatterens samtykke blev den forsynet med en fortale af Peder Laurentsen samt randnoter og en efterskrift af Frans Vormordsen, altsammen affattet på latin. Disse tilføjede kommentarer drejer eftertrykkeligt talen i prædikanternes retning. Da universitetet

⁶² Skrifter, bd. I, s. 161-64; Heises oversættelse, s. 191-94.

⁶³ Samlinger til Fyens Historie og Topographie, Bd. I, Odense 1861, s. 228f. – Om Chr. Skrok, se Bjørn Kornerup i Da. biogr. Leks., 3. udg., bd. 13, Kbh. 1983, s. 490f.

⁶⁴ Reformationen i Malmø er set i et større perspektiv af Henrik Lundbak: Såfremt som vi skulle være deres lydige borgere, Odense universitetsforlag 1985, s. 78-91.

ophørte med at fungere, flyttede Chrysostomus i 1530 til Malmø, hvor han blev lektor ved præsteskolene og rektor for byens evangeliske latinske skole. Han deltog i forhandlingerne på herredagen i København samme år på prædikanternes side.⁶⁵

Den tidligere nævnte smædevise om Paul Vendekåbe er blandt de første offentlige udfald, idet det først var omkring 1530, at prædikanterne angreb Paul Helgesen på tryk. Frans Vormordsen omtalte i sin efterskrift til Chrysostomus' tale i 1529 visse *cucullatos*, dvs. kuttebærere, der blot lagde skylden for kirkens forfald på bispernes verdslighed i stedet for selv at leve op til Hieronymus' beskrivelse af munkestandens sande natur og opgaver. I 1531 blev Paul Helgesen angrebet direkte af Frans Vormordsen i to skrifter. I indledningen til *Een korth oc lydhen forklaring oc forskell paa then Euangeliske oc Papistiske predicken oc lærdom* skriver han, at Satan ikke sover, men bruger »Pawel Heliesøn oc Peder gardian y Lundt, huilke medt mundt oc scrifft beraabe os (som nw kalles oc vdi sandhedt ere) ewangeliske predickere, at være forledere, bedragere, bantz kroppe oc kættere«. ⁶⁶ I *En saare nyttelig og alle dem, som gifte ere eller giftes ville, hugsualelig disputats* fra november samme år kaldes Paul Helgesen blandt mange andre ukvemsord for »den fedbugede skalk«. ⁶⁷

Også de vestdanske prædikanter i Viborg begyndte ved denne tid deres angreb på Paul Helgesen: Jørgen Sadolins beretning om herredagen i København 1530 (se note 8) og Hans Tausens skrift *Suor til then falske oc vchristelige vnderuiisning som lector Powell screff til Raadet y Københaffn Om then Papistiske Messe*, der blev trykt i Malmø 1531 1. juli.⁶⁸

De »frafaldnes« inspiration

Paul Helgesens tidsalder indeholder mange slags modsætningsforhold og paradokser. Han selv var i den retning udpræget barn af sin tid. Han følte sig provokeret til at forsvare den katolske kirke, skønt han som lærd karmeliterbroder var kendt som kirkerevser, ja endda selv så at sige havde introduceret Luthers tanker i Danmark.

⁶⁵ Lauge Urnes brev er trykt i Frederik Münter: *Den danske Reformation Historie*, Bd. I, Kbh. 1802, s. 535 ff. *Lamentatio ecclesiae* er trykt på latin og dansk i H. F. Rørdam (ed.): *Skrifter fra Reformationstiden*, II, Kbh. 1886.

⁶⁶ Trykt som H. F. Rørdam (ed.): *Skrifter fra Reformationstiden*, III, Kbh. 1888. Peder var franciskanernes gardian (ledende pater) i Lund, se Gösta Johannesson: *Den skånska kyrkan och reformationen*, Lund 1947, s. 157, og J. Nybo Rasmussen: *Broder Peder Olsen som de danske franciskanernes historieskriver*, Kbh. 1976, s. 95.

⁶⁷ A. Heises oversættelse, s. 128, noten.

⁶⁸ Hans Tausen: *Smaaskrifter*, udg. af H. F. Rørdam, Kbh. 1870, s. 95-164. Bogen var et svar på Paul Helgesens nu tabte skrift *Om den hellige messe*, jvf. *Skrifter*, bd. VII, s. 97 f.

Da prædikanternes oppositionelle standpunkter vandt fodfæste i 1520'ernes anden halvdel, fordi de fra da af blev tålt fra officielt verdsligt hold, reagerede Paul Helgesen og hans forhenværende disciple på hver deres måde. Læremesteren følte, at begivenhederne var gået over gevind, disciplene at de synspunkter, de alle havde kæmpet for, nu for alvor havde fået vind i sejlene.

Paul Helgesen har i mange generationer tiltrukket sig historikernes opmærksomhed, ofte i større grad end det miljø, han var en del af. Han var ingen politisk aktør, men han sørgede fremfor nogen i det hjemlige miljø for, at de bibelhumanistiske strømninger ude i Europa kom til at spille en aktiv rolle i den danske reformationsproces. At søge at begribe udviklingsgangen i hans stillingtagen til de lutherske tanker og deres fremgang er derfor en vigtig, men ingenlunde let sag. Én gang for alle er de tidlige faser overskygget af de senere, og som det så ofte er tilfældet i historien, er de kritiske røster overdøvet af de sejrende. Kildematerialet er gennemsyret af de involveredes egne omfortolkninger blot få år senere i begivenhedsforløbet.

For tyske forhold har reformationshistorikeren Bernd Moeller peget på generationsforskelle som et generelt kriterium for, hvorvidt humanisterne afviste eller tilsluttede sig Luthers tanker; så godt som alle tilhængere var yngre end Luther – selv om det i antal år naturligvis ikke kan være en hel generation.⁶⁹

Paul Helgesens kritiske undervisning og forkyndelse kan meget vel have været af afgørende betydning for det skridt, som disciplene foretog videre end deres lærer, idet de forkastede hans nuancerede standpunkter til fordel for handling. De bevægede sig i luthersk retning, men set med en senere tids øjne er det rigtigere at kalde de fleste af dem for evangeliske bibelhumanister fremfor egentlige lutheranere.⁷⁰ De af hans kolleger fra karmeliterkollegiet, der også tog dette skridt, var, så vidt det vides, ligeledes yngre end han.

Det kan være betænkeligt at blande Moellers 30 år gamle iagttagelse ind i disse danske forhold. Det er dog rimeligt at antage, at inspirationen fra en humanistisk idealskikkelse, der forenede lærdom og fromhed i sin kritik af kirkens praksis, har spillet nok så stor en rolle som det præcise

⁶⁹ Bernd Moeller: *Die deutschen Humanisten und die Anfänge der Reformation. Zeitschrift für Kirchengeschichte*, Bd. 70, Stuttgart 1959, s. 46-61. – I 1531 regnede Paul Helgesen aldersforskellen mellem sig selv og Hans Tausen, der var født 1494, for at være for lille til, at mester Hans med rimelighed kunne kalde ham en gammel munk; *Skrifter*, bd. IV, s. 11.

⁷⁰ Senest påpeget i Martin Schwarz Lausten: *Danmarks kirkehistorie*, 2. udg., Kbh. 1987, s. 151f.

fødeår – der iøvrigt er ukendt for såvel Paul Helgesen som flere af de »frafaldne«. Der kan således snarere i psykologisk forstand tales om en parallel til den europæiske generationsforskel mellem bibelhumanisten Erasmus og de mange, der gennem hans skriftfortolkning fik styrke til at forsøge at føre tankerne ud i livet. Så snart disse forsøg fik fast grund under sig i Danmark, blev prædikanternes inspiration – deres eget forladte reformkatolske ideal – et angrebsmål, der ikke længere var til at skelne fra deres egentlige mål, den katolske kirke. Nærlæsning af Paul Helgesens bevarede skrifter viser os, hvor forskellene lå.

FORKORTELSER

- Heises oversættelse* Skibykrøniken, paa dansk ved A. Heise. Kbh. 1890-91; repro-udgave 1967.
- J. Oskar Andersen 1936* J. Oskar Andersen: Paulus Helie, bd. I (alt som udkom). Kbh. 1936.
- Reformationen i Norden* Carl-Gustaf Andrén (ed.): Reformationen i Norden. Kontinuitet och förnyelse. Lund 1973.
- Skrifter* Skrifter af Paulus Helie, bd. I-VII, udg. af Det danske Sprog- og Litteraturselskab, ved P. Severinsen, Marius Kristensen, Hans Ræder og Niels Knud Andersen. Kbh. 1932-48.

SUMMARY

Paul Helgesen's Reaction To Luther

It is common knowledge that Lector Paulus Helie (Paul Helgesen's own Latinized form of his name) was an important figure during the period leading up to the Reformation in Denmark in 1536. Helgesen was a Carmelite monk who had already articulated criticism of ecclesiastical practices before he began teaching at the university in 1519. Many of those who were his students from 1519 to 1522 came not long thereafter to play a significant part in spreading Evangelical-Lutheran thought in Denmark.

A somewhat overlooked fact is taken up in the present article, namely, that Paul Helgesen was among the first in Denmark to read and react to Martin Luther's writings. He regarded Luther's exertions with a certain sympathy, at least until the appearance of *De Captivitate Babylonica* in October 1520. After King Christian II's tardy recognition of Luther's excommunication in 1521, Helgesen stated to an ecclesiastical authority that he had stopped »reading« Luther. Whatever he meant by »reading« (lecturing, private reading – or both), his 1526 Danish translation of Luther's *Betbüchlein* published in the original German in 1522, is the clearest evidence that he continued both reading Luther and mediating his message.

As a reform Catholic and biblical humanist – to use terms of a modern ring – Paul Helgesen personified the tension between *theologia* and *studia humanitatis* so characteristic of his times. He seems to have nurtured ambivalent feelings towards both the king and the church. This is clearest in his account of contemporaneous events in *The Skibby Chronicle*, which perceptively exposes various conditions as viewed from his ecclesiastical and political position. The *Chronicle* manuscript breaks off abruptly in the middle of a sentence under the year 1534. His fate from that moment is unknown. In a number of places in the *Chronicle* he clearly rejects what can be called Luther's conception of man, and his rejection is based on a presentiment that the heretical ideas »masking as evangelical freedom« are the harbingers of a breakdown of values within Christian society.

The article does not deal with Paul Helgesen's political appraisals, but discusses his own position, emphasizing in particular its relation to Luther's ideas. In the course of the 1520's his sympathy for the currents critical of the church became less pronounced as his defense of the Roman Church waxed stronger. He took upon himself the role of spokesman for the church without, however, abandoning his criticism on points where he found reforms to be necessary. Simultaneously, a number of his former followers were articulating attitudes that were becoming more and more distinctly Evangelical-Lutheran. His »middle position« is radical on its attempt to reconcile needed reforms with value-bearing tradition. In effect, he succeeded in maintaining a balance between absolute positions: for or against the church; for or against the preachers. The Lutherans nicknamed him »Paul Turncoat,« but the epithet was unjust, since there was no decisive change in his position. He merely shifted the emphasis in his biblical humanism in accordance with a sequence of events, which he regarded as moving in the wrong direction.

In the history of the Danish Reformation Paul Helgesen represented attitudes

which in the larger context of Europe were formulated with the greatest clarity and preponderance by Erasmus of Rotterdam, whom Helgesen greatly admired; yet it was Helgesen who in a manner of speaking was the very one who had introduced Denmark to Luther's ideas.

Paul Helgesen's behaviour around 1520 may very well have inspired his disciples to opt for active protest rather than the balanced criticism of the master, who combined scholarship with piety. As soon as the secular authority in Denmark during the second half of the 1520's reversed its negative attitude towards the evangelical movement, granting it *de facto* recognition, the preachers turned against their very source of inspiration – their now abandoned reform Catholic ideal. Their attack left no room to distinguish between this ideal and their primary target, the Catholic Church. A close reading of Paul Helgesen's extant writings shows where the differences lay.

Translated by MICHAEL WOLFE

Kontrol og demokrati

TRÆK AF DANSK BØRNEFORSORGS HISTORIE 1933-1958

AF

ANETTE FAYE JACOBSEN

I 1958, da en ny lov om børneforsorg blev vedtaget i Folketinget, kunne socialminister Julius Bomholt stolt proklamere: »Det, der nu sker er simpelthen en revolution i dansk børneforsorg. Den har hidtil været en trussel mod forsømmelige hjem, en udpræget fjernelsesinstitution. Den bliver i fremtiden en serviceinstitution, der søger at hjælpe hjem og forældre til rette som god rådgiver.« (Ft. 57-58, sp. 5164).

Den lov, som enstemmigt blev vedtaget i Folketinget 1958, brød ganske rigtigt på en lang række områder med de foregående 50 års praksis indenfor forsorgen. Den nye lov udgjorde et vendepunkt i holdningen til de børn og forældre, som kom i berøring med myndighederne – den var udtryk for en ændring i forholdet mellem stat og borger. Med nogle stikord kan man sige, at den udvikling, som dansk børneforsorg gennemløb i '50-erne, og som kulminerede med loven i 1958, betød en objektivisering¹ af forholdet mellem stat og borger, en demokratisering af forsorgen som institution, en patologisering af dens klientel samt en pædagogisering og professionalisering af institutionsopdragelsen.² Det er disse processer og deres forhistorie, denne artikel skal behandle nærmere (undersøgelserne bygger på mit speciale).

Mit arbejde er inspireret af den omfattende forskning i »afvigergrupper« og -institutioner, der er fulgt i kølvandet på Michel Foucaults

¹ Med objektivisering mener jeg, at staten fremstår som et objektivt apparat, der i stigende grad baserer sine tiltag på videnskabelighed. Statsinstitutionerne tilstræber klasseneutralitet og tager i voksende omfang det personlige ansvar (og dermed også skyld, f.eks. for social deroute) fra det enkelte individ, som hermed objektgøres.

² Begreberne professionalisering, pædagogisering og patologisering har jeg hentet fra Lars Denciks artikel i »Børn i nye familiemønstre« red. Per Schultz Jørgensen. 1987, s. 12-45.

værker fra 1960-erne og '70-erne om galskabens og fængselsvæsenets historie. En række især engelske og amerikanske sociologer og historikere har analyseret kriminologiens, psykiatriens og filantropiens fremvækst i det 18. og 19. århundrede – i opposition til tidligere forsknings tiltro til disse nye videnskaber og institutionernes humanisering af behandlingen af samfundets afvigere.³

For den kritiske institutionsforskning har det været centralt at påvise, at institutionaliseringen af kriminelle, sindssyge og sociale tabere i øvrigt – det Foucault har kaldt »den store indespærring« – var et instrument til social kontrol med afvigergrupper. For det fremvoksende kapitalistiske samfund blev det afgørende at etablere nye kontrolsystemer, der kunne træde ind, hvor tidligere tiders sociale strukturer i tætte, sammenvævede lokalsamfund var under hastig opløsning. Den filantropiske »børnesag«, som voksede frem parallelt i Vesteuropa og USA i det 19. århundrede kan ses under denne vinkel, som et forsøg på at få hånd om en nærmest kaotisk udvikling i de store byer, hvor voldsom fattigdom hånd i hånd med alkoholisme og splittede familier overlod mange børn til en uvis skæbne. For at bøde herpå blev der startet »børneredningsforeninger«, opført børnehjem m.v. Omkring århundredeskiftet gik staten i stigende grad ind i arbejdet med at få kontrol med »forsømte, forvildede og forbryderske« børn, som man kaldte dem. Også det statslige engagement i børnesagen fremkom parallelt i en lang række lande. I Norden var Norge det første land, der etablerede en offentlig børneforsorg. I alle egne af landet blev der oprettet værgeråd, som skulle behandle anmeldelser om forsømte eller vanskelige børn og derefter kunne tage beslutning om en evt. fjernelse fra hjemmet. Den norske jurist Tove Stang Dahl har analyseret intentionerne bag lovgivningen og påvist, hvordan ønsket om kontrol stod helt centralt ved siden af ønsket om at skabe mere humane forhold for de fattigste børn i byerne.⁴

I det 20. århundrede bliver kravet om social kontrol med institutionernes klientel sjældnere og sjældnere formuleret direkte, og det bliver i langt højere grad den enkelte afvigers eller klients tarv, der sættes i forgrunden. Denne videreudvikling har kun i ringe grad været genstand for undersøgelse i den kritiske institutionsforskning. De relativt få arbejder, der er lavet om institutionernes nyere historie har koncentreret

³ Gode forskningsoversigter over, hvad man med en tilpas bred betegnelse kan kalde den »kritiske institutionsforskning« findes i *Social Control and the State. Historical and Comparative Essays*, ed. by Stanley Cohen and Andrew Scull. Oxford 1983.

⁴ Tove Stang Dahl: *Barnevern – samfunnsvern. Om stat, vitenskap og profesjoner under barnevernets oppkomst i Norge*. Oslo 1978.

sig om de seneste årtiers udviklinger.⁵ I disse analyser af velfærdsstaten har tesen været, at det voksende statsapparat har betydet en stadig udvidelse af den sociale kontrol med afvigere og oppositionelle grupper i samfundet. Det har været mit ønske at bidrage til at nuancere dette synspunkt ved at kortlægge den sociale kontrolls omformning igennem den række af reformer, der fandt sted i danske børneforsorg i perioden 1933-58 især i 1950-erne, altså tiden frem mod velfærdsstaten; reformer og moderniseringsprocesser, der også kan ses indenfor andre institutioner i uddannelses- og socialsystemerne. Gennem en undersøgelse af perioden mellem institutionernes etablering og den seneste udvikling under velfærdsstaten, får man mulighed for både at se de fundamentale kontrolfunktioner, der har været centrale mål for institutionerne fra deres start på den ene side og på den anden side overser man ikke – som den kritiske forskning har været tilbøjelig til – den demokratisering, der har givet kontrollen end ganske anden karakter idag end ved århundredeskiftet.

Den tidlige forsorg – frem til ca. 1945

Dansk børneforsorg blev grundlagt som statsinstitution med den såkaldte Børnelov af 1905.⁶ Loven påbød efter norsk model, at der blev oprettet »værgeråd« i hver kommune. Værgerådene fik beføjelse til at fjerne et barn, som havde en »særlig vanskelig Karakter«, havde vist »meget slet Opførsel«, var udsat for »Vanrøgt eller Fordærvelse« på grund af »Forældrenes eller andre Opdrageres Lastefuldhed, Forsømmelighed eller Mangel paa Vilje til at forsørge Barnet eller paa Evne til at opdrage det«. Endelig kunne barnet fjernes fra hjemmet, hvis »det af Forældre eller andre Opdragere mishandles« (§ 130, stk. 1, 2 og 3).

Antallet af fjernelser lå i 1910-erne og '20-erne mellem 500 og 1100 børn pr. år, i 1930-erne mellem 900 og 1600 for under krigen at stige til ca. 2000 pr. år og derefter gradvist at falde igen til ca. 1200 i slutningen af '50-erne. Der har i perioden fra '30-erne til '50-erne konstant været mellem 5.000 og 7.000 børn anbragt udenfor hjemmet, svarende til mellem 0,45 og 0,82% af samtlige børn under 18 år.

Der er ført omhyggelig statistik med børn under forsorg fra starten i 1905.⁷ Man kan se, at der blev fjernet ca. dobbelt så mange drenge som

⁵ F.eks. Stuart Hall m.fl.: *Mugging, the State, and Law and Order*, London 1978. Andrew Scull: *Decarceration. Community Treatment and the Deviant – a Radical View*, 1977. Ian Taylor m.fl. (ed.): *Critical Criminology*. London 1975.

⁶ Lov Nr. 72 af 14. April 1905 om Behandling af forbyrderiske og forsømte Børn og unge Personer.

⁷ Hvert år blev udgivet tal for fjernelser og andre tiltag fra børneværnet. De kan findes i

piger, at børnene langt overvejende blev rekrutteret fra de socialt dårligst stillede hjem særligt i byerne og da ganske særligt i København. Denne fordeling har været stort set uændret igennem hele forsorgens historie. Fjernelsesårsagerne er lidt sværere at præcisere, da tingene får nye navne med mellemrum. Mellem 20 og 45% af fjernelserne frem til slutningen af '50-erne har været begrundet i hjemmets forhold (moraliske eller sociale forhold; økonomiske problemer faldt ind under fattigvæsenets ressort). De øvrige årsager har for drengenes vedkommende især været tyverier, ustabilitet i skole eller plads eller andre opførselsvanskeligheder. For pigernes vedkommende har usædelighed været årsag til mellem 8 og 25% af fjernelserne (med en faldende tendens gennem tiden).

På andre områder er det svært eller umuligt at få oplysninger, således f.eks. om den samlede forsorgs økonomi som var et virvar af statslige, kommunale, filantropisk og forældrebetalte udgifter.

Hvad der skulle ske med børnene efter beslutningen om en fjernelse blev overladt til private. En del børn blev sat i pleje hos familier på landet; de mere vanskelige tilfælde blev anbragt på de opdragelsesanstalter, som var blevet oprettet fortrinsvis af filantropiske foreninger igennem det 19. årh. Indtil to love⁸ i 1947 og 1951 var opdragelseshjemmene i vid udstrækning finansieret privat, dog med offentlige bidrag for de børn, der var henvist fra børneværnet (som værgerådene kom til at hedde i 1933).

Staten blandede sig kun lidt i hjemmenes drift. To gange om året fik de besøg af en inspektør fra Overinspektionen for Børneforsorgen. Han kontrollerede, om den hygiejniske standard var i orden. Der var desuden visse regler for børnenes skolegang og øvrige beskæftigelse samt for hvilke straffe, børnene måtte tildeles; straffene skulle føres ind i en såkaldt hustugt bog, som inspektøren kunne forlange at se.⁹

Børnesagens Tidende samt i Statistiske Oplysninger over Værgeraadsbørn, som blev udgivet årligt af Overværgeraadet frem til 1933. Fra 1938 blev årligt udgivet Statistisk Beretning fra Landsnævnet for Børneforsorg (fra 1958 Direktoratet for børne- og ungdomsforsorgen). I beretningerne findes også angivelser af fjernelsesårsager og anbringelsessteder. Med spredte mellemrum er der lavet undersøgelser af børneværnsbørns sociale og familiemæssige baggrund, for perioden 1933-1958 er den vigtigste udarbejdet af Henning Friis i 1938 og offentliggjort i Statistisk Beretning fra Landsnævnet for Børneforsorgen 1938-40. 1941.

⁸ Lov nr. 52 af 27.2. 1947 og Lov nr. 92 af 14.3. 1951.

⁹ Skolegangen for børneværnsbørn skulle iflg. Forsorgsloven, nr. 181 af 20. maj 1933 stå mål med folkeskolens. Opdragelseshjemmenes liv blev reguleret af et sæt såkaldte Almindelige Regler samt et Hustugtreglement, som med små afvigelser var udfærdiget for de forskellige typer af hjem. De første reglementer kom i 1906 og blev med ca. ti års mellemrum justeret. De tilladte strafformer blev mildnet noget med årene, men bortset herfra skete der ikke store ændringer i reglementerne frem til 1952/53.

De private opdragelseshjem havde den store fordel for staten, at de var ganske billige. Tilskuddet til dem var minimalt, og det samme gjaldt administrationen af dem. Frem til 2. verdenskrig blev det statslige tilsyn med alle landets opdragelseshjem (ca. 350) klaret af 2 inspektører samt overinspektøren.¹⁰

Medarbejderne på opdragelseshjemmene opfattede sig som en del af en tradition med rødder i den ofte kristent prægede filantropi, der voksede frem omkring »børnesagen« – »redningsarbejdet« overfor forsømte børn – fra midten af 1800-tallet. Den sparsomme offentlige indblanding i hjemmenes dagligdag, som blev fastholdt også efter forsorgens statsliggørelse i 1905, gav ånden fra den filantropiske tradition gode muligheder for at leve videre.

Myndighederne skulle godkende forstanderens ansættelse, men herefter var hjemmets styring helt og holdent lagt i lederens hænder. Forstanderen havde et selvstændigt, alsidigt og ansvarsfuldt job, som skulle forvaltes med meget små midler. Det gav grobund for den særlige atmosfære, som langt de fleste opdragelseshjem blev drevet i: En kristen, patriarkalsk nøjsomhed.

Den kristne etik havde været grundlaget for filantropien og blev det videre for arbejdet med at opdrage børnene på hjemmene. Børnesagsarbejderne opfattede deres arbejde som et kald: Det var troen på, at ens gerning havde et højere mål, der på trods af en ringe løn alligevel i årtier gav mening med at leve det slidsomme liv med børnene. Og det var også kaldstanken, der gjorde det vanskeligt, nærmest pinagtigt for de faglige foreninger at kræve højere løn og reguleret arbejdstid. Ofte understregede medarbejderforeningens formand gennem 22 år, N. E. Legind-Hansen, at de faglige krav ikke måtte gå ud over idealismen; man måtte sikre en »veluddannet, loyal, samvittighedsfuld og offervillig Stand«.¹¹

Kaldstanken gik godt i spænd med den patriarkalske ledelsesstil: Forstanderne (hvoraf flertallet var ugifte kvinder)¹² opfattede sig som hyrde for deres flok, som erstatning for de forældre, barnet var blevet fjernet fra. »At bygge hjem« var nøgleord for børnesagsarbejderne – det er en vending, man ustandselig støder på i standens fagblade. I dette hjem var forstanderen patri – eller matriark med uindskrænket myndig-

¹⁰ Overinspektionen for Børneforsorgen 1928-48.. Jubilæumsskrift. Kbh. 1948, s. 33 og 38.

¹¹ »Opdragelseshjemmet«, 1938, s. 14-16 (fra 1938 fortløbende pagineret indenfor en årgang).

¹² Forstanderne nævnes sammen med en beskrivelse af hvert enkelt hjem i Oluf Skjerbæks »Institutioner til Værn for Børn og Unge«. Udgaver fra årene 1936, 1946, 1956 m.fl.

hed og uendelig kærlighed til de børn, som var blevet overladt ham eller hende. Sådan burde det i hvert fald være, det var langt de fleste børnesagsarbejdere enige om i de første tre-fire årtier af vores århundrede.

Fra forsorgens start i begyndelsen af århundredet var nøjsomheden uden store problemer blevet indarbejdet som en del af opdragelsens formål. I den såkaldte Sparekommissions betænkning om opdragelsesanstalterne fra 1923 opregnede man de fordele, det gav at spare på bevillingerne til opdragelseshjemmene. Én af dem var, at da børnene skulle leve deres voksne liv under små forhold, ville »de være bedst tjent med, at Overgangen med Hensyn til Udstyrelse og Levevis ikke er alt for stor« (s.47). Børnene kom i helt overvejende grad fra fattige hjem, og opdragelsen på hjemmene sigtede bestemt ikke mod social opstigning, som man kan se af kommissionens formulering; al sandsynlighed talte for, at børnene som voksne ville leve under samme sociale betingelser, som de var kommet fra.

De trange kår betød, at arbejdet kom til at spille en stor rolle i opdragelsen af børnene. For opdragelseshjemmene var det, ligesom i de fleste mindrebemidlede familier, en simpel nødvendighed, at børnene bidrog til at skaffe mad på bordet. Pligtarbejdet var langt op i '50-erne ansat til *mindst* to timer dagligt i hjemmenes arbejdsplaner for børnehjemsbørn i alle aldre ud over skolen og lektierne. Hertil kom ofte en lang række andre pligter: Rengøring af værelser, opvask, husflidsarbejde m.v. I mange tilfælde er der kun blevet 2 gange $\frac{1}{2}$ times fritid tilbage pr. dag i arbejdsplanen.¹³

At lære at bestille noget blev af de fleste opdragere regnet for både sundt og nødvendigt; men arbejdsomheden var ikke kun et mål for børnehjemmenes opdragelse, den var også et middel til at præge børnenes hele karakter. En medarbejder ved ungdomshjemmet Bøggildgaard, Sv. Andersen, formulerede dette præcist, da han slog fast, at selv om en elev kun fik få færdigheder og kundskaber med sig ud fra hjemmet, kunne han godt have haft et rigt udbytte, »hvis han f.Eks. tilegner sig nogle af de Ting, vi fører under Begrebet Disciplin, Orden og Punktighed, Omhu med Arbejde og Høflighed i alt Optræden.«¹⁴ Det var ikke dygtighed og faglig kunnen, der kom i første række for børneværnsbørn, men disciplin. Lydighed og disciplin går igen og igen, når der drøftes

¹³ I Overinspektionen for Børneforsorgens arkiv (på Rigsarkivet for årene 1905-1951, i Socialstyrelsens arkiv for 1951-) findes journalsager for hvert opdragelseshjem. På disse sager kan man finde dagsplaner, som skemasætter børnenes skoletid, arbejdstid, sengetider, måltider og fritid. F.eks. J. nr. 6183, A-sager, Rigsarkivet.

¹⁴ »Opdragelseshjemmet« 1931, nr. 7, s. 5.

børn og opdragelse blandt børnesagsarbejdere. Ambitionerne rakte som regel ikke længere end hertil. Med socialreformen i 1933 havde man nok åbnet mulighed for at oprette lærlingehjem o.lign., der gav de unge en faglig uddannelse, ligesom man også på de store ungdomshjem for drenge forsøgte sig med værkstedsuddannelser. Men hvad der har betydet mere for langt de fleste børneværnsbørn var flokopdragelsen, der ikke gav plads for individualitet:¹⁵ Sovesale uden så meget som en skuffe barnet kunne kalde sin egen, stramme rutiner hver dag – alt sammen skemalagt og uden tid til voksenkontakt. Det var en klassesocialisering, der skulle opfostre »gode arbejdere« til det laveste trin i samfundet. Denne spartanske disciplinindlæring var det gængse opdragelsesmål for langt de fleste børnesagsarbejdere frem til 2. verdenskrig. Det har formentlig også været det eneste realistiske med de små økonomiske midler, hjemmene havde til rådighed.

Kritikerne

Børneforsorgen havde, lige fra sin start som statsinstitution, været genstand for offentlig kritik. Omkring århundredeskiftet blev kritikken især ført frem af den navnkundige socialdemokratiske politiker Peter Sabroe. Han opfattede den statslige forsyng som et stort fremskridt for børn fra dårlige hjem; Sabroes kritik rettede sig alene mod en hård og brutal behandling af børnene på opdragelseshjemmene. Sabroe havde indflydelse både som journalist og som medlem af Folketinget, og flere af de børnehjemssager, han tog sig af, førte til afsættelse af forstanderen.

I 1920-erne faldt der ro om børnehjemmene. På Børnesagens Fællesråds årsmøde i 1926 kunne socialminister Borgbjerg konkludere, at »det gode Arbejde har... ført til, at man nu fra alle Sider ser hen til Værgeraadet med Tillid og forstaar deres Virksomheds Betydning.«¹⁶ Godt ti år senere var tilliden imidlertid blevet noget mindre udtalt.

Det var organisationen *De samvirkende Forældreforeninger (DsF)*, der fra midten af '30-erne igen rejste kritik af børneforsorgen. DsF var blevet dannet i 1923, som følge af en mishandlingssag på en skole på Frederiksberg. Man arbejdede for at støtte forældre og børn, arrangerede ferieophold og juletræsfester. Man tilbød også rådgivning og bistand til familier, der var kommet i karambolage med myndighederne, først og fremmest børne- og åndsvageforsorgen. Repræsentanter for DsF kunne være bisiddere for forældre i fjernelsessager; de undersøgte selv sagerne

¹⁵ Se herom i Lis Petersens bog *Stiftelsestøser – Kongebørn*, Kbh. 1987, f.eks. s. 286 ff.

¹⁶ »Barnets Blad«, 1926, nr. 17 (u. pag.).

på linie med børneværnet ved besøg i hjemmet og samtaler med de implicerede. De påtog sig tillige at hjælpe pårørende med klager over plejehjem eller opdragelsesanstalter. I de fleste tilfælde gav de klagerne videre til Overinspektionen, den centrale ledelse af forsorgen.

Forældreforeningerne havde de fleste af deres afdelinger i de københavnske arbejderkvarterer. Afdelingerne var frem til 1941 sluttet sammen i De samvirkende Forældreforeninger, som udgav *Barnets Blad*. Hvem medlemmerne var, kan der ikke siges noget sikkert om. Af bladet får man indtryk af, at det var aktive arbejdere; man holder møder i fagforeningshuse etc. Der var dog ikke tale om noget samarbejde med arbejderbevægelsen, og *Barnets Blad* hævdede da også med jævne mellemrum foreningernes upolitiske karakter (f.eks. 1940, nr. 3).

Det er vanskeligt præcist at vurdere forældreforeningernes størrelse og betydning, bl.a. fordi der så at sige intet er skrevet om forældreforeningerne¹⁷. Gennem *Barnets Blad* (1923-42) og de efterfølgende *Tidsskrift for Danmarks Forældreforening* (1941-49) og *Barnet* (1949-80) har jeg kunnet danne mig et indtryk af deres arbejde, men angivelserne af medlemstal og bladens oplag er i de fleste tilfælde vage, i andre tilfælde formentlig kraftigt overdrevne; således hævdede tidsskriftet *Barnet* i 1951 (1. okt., u.pag.), at Landsorganisationen Danmarks Forældreforening havde 18.000 medlemmer. Et ganske betragteligt tal, som jeg har prøvet at kontrollere. I et interview med Sv. Hansen, bestyrelsesmedlem af DsF's Vesterbroafdeling i slutningen af '40-erne, kunne jeg ikke få oplysningen bekræftet. Sv. Hansen skønnede, at medlemstallet løb op i et par tusinde udfra, at der i hans afdeling havde været o. 140-50. På højden bestod forældreforeningerne af 11 afdelinger (1941).

Kritikken af forsorgen startede i januar 1934 med en konkret klagesag over behandlingen af de unge på Bakkebo Pige hjem. De samvirkende Forældreforeninger, DsF, havde – i stilhed, som man skrev – undersøgt forholdene og »fundet saa graverende Ting... , at hvis det ikke bekræftedes fra alle Sider, vilde man næsten vægre sig ved at tro derpaa«. Det drejede sig om f.eks. prygl af en hel sovesals afklædte piger, isolation i en tom celle med en madras smidt ind om natten og en kost bestående udelukkende af vandgrød.¹⁸ Sagen gav anledning til forældreforeningernes første stormøde: 300 mennesker samledes for at høre om og protestere mod forholdene på Bakkebo, og man sluttede med at sende en resolution til social- og justitsministerierne.

¹⁷ Således f.eks. ikke i »Pædagogisk Leksikon for Opdragere« I + II, red. af A.C. Højbjerg Christensen m.fl. 1957. Her kan man ellers finde en række pædagogiske og sociale bevægelser og foreninger omtalt.

¹⁸ »Barnets Blad«, 1934, nr. 1.

I 1935 og '36 skulle denne form for mødeaktivitet gribe om sig. Helt op til 1.000 mennesker kunne man samle om konkrete sager til møder i København. Oftest lå deltagertallet omkring 6-800.¹⁹ Der blev fremlagt klager; ledende repræsentanter for forsorgen var indbudt til diskussion; og folk fra salen gav deres besyv med, ofte mennesker, der selv havde haft kontakt med forsorgen.

Disse arrangementer gav DsF vind i sejlene. I Barnets Blad 1936 kunne man læse, at foreningerne havde besluttet at afholde »en hel Række store Møder, og efter den lovende Begyndelse venter vi os meget af Sæsonen« (nr. 10). I tilbageblik på år 1937 skrev redaktionen, at der var grund til tilfredshed: »3 nye Afdelinger har set Dagens Lys. Vort Medlemstal er steget med 50%, og vor Forening er blevet landskendt.« (1938, nr. 1).

Utilfredsheden med forsorgssystemet blev formuleret stadigt mere omfattende: I 1937 vedtog DsF på sit årsmøde en resolution til Rigsdagen med ønsket om en »gennemgribende Reform og Omlægning af Børneværnsarbejdet«, d.v.s. en opprioritering af det forebyggende arbejde (daginstitutioner) fremfor opdragelseshjem, retsbeskyttelse af forældrene og en nyorientering på hjemmene, så børnene fik mere frihed, blev behandlet med pædagogisk og psykologisk indsigt og oplært i et arbejde, de kunne bruge bagefter; hermed mente man: noget andet end det altdominerende landbrugsarbejde.²⁰ Disse kritikpunkter og reformkrav fastholdt forældreforeningerne igennem de næste ti år.

Deres stærkeste engagement gjaldt dog retssikkerheden. I Barnets Blad beskrives gang på gang forældrenes følelse af magtesløshed overfor et uforståeligt apparat af paragraffer, embedsmænd og juristeri, der ikke gav dem mulighed for indsigt i deres egen sag. Iflg. loven havde børneværnet tavshedspligt, hvilket betød, at barnet og dets forældre ikke havde ret til at kende sagens akter med de udtalelser, der var blevet givet om deres egne forhold af skole og præst; ej heller måtte de se børneværnets vurdering af hjemmet og eventuelle udtalelser fra naboer, vicevært eller andre. De implicerede havde altså ikke adgang til at kende det grundlag, hvorpå børneværnet traf sin beslutning.

DsF ønskede, at fjernelsessager skulle gennemføres som retssager. Ideen om en »børnedomstol« blev dog på det bestemteste afvist af børneforsorgens repræsentanter med den begrundelse, at der ikke var tale om en straffesag, og at det derfor var af afgørende betydning af holde alle mindelser om det kriminalretlige system væk fra forsorgen.

¹⁹ »Barnets Blad«, 1934, nr. 4, 10 og 1936, nr. 3, 7. 10.

²⁰ »Barnets Blad«, 1937, nr. 4.

Det er givet, at børneforsorgen i '30-erne, i hvert fald i visse kredse, mistede noget af den good-will, den havde haft i '20-erne. Hvor langt kritikken nåede ud er imidlertid svært at sige. DsF har på sine møder kunnet engagere store forsamlinger i en række konkrete sager. I 1936 og '37 samarbejdede foreningerne med en journalist på det københavnske Aftenbladet (en uafhængig, borgerlig avis af populistisk tilsnit), som skrev ret flittigt om sagerne; og de store møder blev altid refereret i lokalpressen. Der er derfor ikke tvivl om, at kritikken blev hørt af bredere kredse end blot forældreforeningernes medlemmer.

Man kan spørge sig selv, hvorfor kritikken dukkede frem netop fra midten af 1930-erne. Selv begrundede forældreforeningerne deres stigende engagement i forsorgen med, at flere og flere børn blev anbragt udenfor deres hjem af børne- og åndsvageforsorgen.²¹ For åndsvageforsorgen var det rigtigt, at der skete en stigning i anbringelserne '30-erne igennem; hertil kom en meget omdiskuteret og kritiseret lov om tvangssterilisering af åndsvage fra 1934. Men for børneforsorgens vedkommende er denne forklaring mere tvivlsom, da 1930-erne viser store udsving i antallet af fjernelser, mens en uafbrudt stigning fandt sted i '20-erne.²²

Man må dog se kritikken af de to forsorgsgrene under ét; de blev meget ofte taget op som to sider af samme sag, f.eks. på de offentlige møder. Redaktionen af *Barnets Blad* skrev i 1938 (nr. 1): »Arbejdernes Børn staar i Fare for at havne på vore Aandsvageanstalter. Allerede de skolepligtige Børn sendes fra Skolen til psykiatrisk Undersøgelse på Hospitalet, saa snart de ikke er i Stand til at følge med i Skolen, og Forældrene kommer skrækslagne til os for at søge Raad og Trøst.« Udtalelsen formulerer den følelse af frygt for at havne i klørne på nogle allestedsnærværende apparater, som man kan have følt i de udsatte grupper af befolkningen.

Når denne bekymring fik ord i 1930-erne, skyldes det nok, at der var sket en udvidelse af den offentlige forsorg over en årrække: Ikke alene var anstaltsanbringelserne samlet steget, men det statslige tilsyn med enlige mødre blev udvidet meget markant i 1923 og 1933, ligesom muligheden for at tvangsfjerne børn med fysiske svagheder.²³ Frygten for at stats-

²¹ »Barnets Blad«, 1939, nr. 3.

²² Antallet af fjernede åndsvage børn kan ses i *Oversigt over Aandsvageanstaltternes økonomiske Forhold*. Udg. af Den kritiske Revisor for Aandsvageanstalterne. Regnskabsårene 1929/30-1938/39. For perioden 1915-30 kan tallene for børneforsorgen findes i *Statistiske Oplysninger for 1930 over Værgeraadsbørn*. Udg. af Overværgeraadet. 1932.

²³ I Lov nr. 122 af 28.3. 1923 blev tilsyn med alle uægte fødte børn under 7 år påbudt. Dette tilsyn blev udvidet til også at omfatte enkebørn med forsorgsloven (Lov nr. 181 af 20. maj 1933) i kapitlet »Det almindelige Plejetilsyn«. I samme lov § 130 blev der, udover

magten kunne gribe ind i den enkelte arbejderfamilies liv savnede ikke reel baggrund.

Men det kan også have haft betydning, at arbejderbevægelsen netop i '30-erne blev stærkere end nogensinde. Dette kan have medvirket til, at man fik øjnene op for, at fjernelser af børn i meget høj grad havde social slagside og samtidig fik kræfter til at kæmpe mod dem. At det var småkårsfolks børn, der blev anbragt på anstalter blev hyppigt nævnt i *Barnets Blad* i '30-erne.

Fjernellessager ramte i langt overvejende grad de laveste lag af arbejderklassen og særligt enlige mødre (jfr. note 7). Det ville have været interessant at vide, om det var disse grupper, der selv tog til genmæle via forældreforeningerne, eller om det, som i de øvrige dele af arbejderbevægelsen, var de faglærte, der var de aktive. Det har desværre ikke været muligt at opdrive kartoteker el.lign., der kunne belyse DsF's medlemskare nærmere. Af bladene fremgår det, at mange fremtrædende medlemmer var kvinder.

Reaktionen blandt børnesagsarbejdere

I 1940 skrev redaktør Andreas Boye i *Børnesagens Tidende* en nekrolog over Margrethe Nielsen, som havde været formand for De samvirkende Forældreforeninger i 1910-erne og '20-erne. På børnesagsmøderne, fortalte han, havde hun virket »som Udsending fra en Kreds, Forsamlingen ikke var i Føling med... en almindelig københavnsk Arbejderhustru«. (s. 17-18). Men ikke alene stod hun milevidt fra børnesagsfolkene med deres klassebaggrund i religiøst prægede provinsmiljøer; der var også en afgrund af mistillid herfra mod forældre, der var kommet i konflikt med børneværnet; og det har smittet af på organisationer, der hævdede at repræsentere disse forældre.

I '30-erne var reaktionen gennemgående tavshed overfor forældreforeningerne og deres kritik. I de to vigtigste fagblade *Opdragelseshjemmet* og *Børnesagens Tidende* var der i alt to artikler, der omhandlede forældreforeningernes kritik og reformforslag. Formentlig har børnesagsarbejderne hverken ønsket eller behøvet at tage kritikken alvorligt, fordi dens gennemslagskraft udenfor københavnske arbejderkredse ikke var særligt stor.

I Overinspektionens arkiv findes enkelte sager vedr. forsorgens kritikere. Det ses helt tydeligt, når man går klagesagerne igennem, at

vanskelige og forsømte børn, indført adgang til at ljerne fysiske handicappede børn, hvis forældre modsatte sig en »fornøden Særforsorg«.

Overinspektionen var grundlæggende solidarisk med opdragelseshjemmene, når der indløb klager. Det betød også en udtalt skepsis overfor hjemmenes kritikere. Overinspektionen valgte i '30-erne en offensiv kurs ved retssager og polititilhold overfor de mest ihærdige aktivister fra bl.a. forældreforeningerne.²⁴ Den offensive strategi havde baggrund i en fundamental mistillid til forsorgens kritikere – ganske særligt når de talte forældrenes sag. Men også kritikernes egen svage position uden magtfulde støtter gjorde det muligt for forsorgen at afvise en dialog om reformkravene. Når stilen senere blev en anden, skyldtes det nogle begivenheder omkring 1940.

Ved årsskiftet 1940-41 opdagedes to tilfælde af bedrageri, som skulle blive meget belastende for børneværnet: I de københavnske plejehjemsforeninger var der begået underslæb, og på læringleplejehjemmet Lindager havde forstanderen uretmæssigt forsynet sig af hjemmets midler. Sagerne stemplede ikke alene aktørerne, men også det tilsyn, som skulle forhindre den slags ulovligheder, nemlig Overinspektionen. Dette blev udtrykkeligt fremhævet i domspræmissen i Lindagersagen: »Det Læringleplejehjem, som tiltalte har været Forstander for, har ligesom andre Læringleplejehjem her i Landet været Genstand for en overmaade ringe Kontrol fra Myndighedernes Side for saa vidt angaar Hjemmenes Økonomi«. ²⁵

Denne meget skarpe officielle påtale var den direkte årsag til, at der blev nedsat en kommission (»Kritikudvalget«), der skulle kulegrave den offentlige kritik og tilsynet med forsorgens institutioner.²⁶ Resultaterne af dette arbejde kom til at præge forsorgen adskillige år efter.

Udvalget skulle behandle klager over både børne- og åndsvageforsorgen, men jeg skal nøjes med at se på de førstnævnte, hvor klagerne kan stilles op i tre hovedpunkter (betænkningen, s. 7):

- 1) over uberettigede fjernelser
- 2) over udnyttelse af børn og unge på opdragelseshjemmene
- 3) over vold mod børn på hjemmene

Vedr. *punkt 1* kunne udvalget afvise klagerne. Man valgte nemlig helt at gå udenom det, som var sagens kerne for forældreforeningerne, den lukkede sagsbehandling, og tog kun stilling udfra den gældende lov (s. 7). *Punkt 2* anså udvalget for den alvorligste del af kritikken. Da mange hjem

²⁴ Se journalsagerne nr. 6910, 6630 og 6653 i Overinspektionens arkiv, Rigsarkivet.

²⁵ Se journalsag nr. 6791, Overinspektionens arkiv, Rigsarkivet.

²⁶ Betænkning ang. den mod Børne- og Aandsvageforsorgen offentligt fremsførte Kritik. 1941.

var privat ejede og drevet, kunne det medføre, at der blev sparet for kraftigt på elevernes forplejning, eller forstanderen kunne være utilbøjelig til at udskrive en elev for ikke at forringe belægningsprocenten. I modsætning til første punkt blev der her taget principiel stilling: Som forsorgen var bygget op, gav det muligheder for misbrug af eleverne, og det fandt udvalget kritisabelt.

Til det 3. punkt havde udvalget undersøgt de indkomne klager, men i det store hele ikke fundet forhold, der gik udover, hvad der måtte findes berettiget som revselse. Dog: »Udvalget har ikke sjældent konstateret, at Indholdet af Hustugtreglementet har været de paagældende Lærere og Medhjælpere ganske ubekendt, hvilket maa anses for meget uheldigt.« (s. 12).

Udvalget skulle også undersøge tilsynet med opdragelseshjemmene. Det havde været en umulig opgave, måtte man konkludere, at »føre nogensomhelst virkelig Kontrol med de enkelte Børns Forhold paa Hjemmene« (s. 16). Udvalget foreslog et udvidet og individualiseret tilsyn med hjem og børn (s. 24). Desuden ønskede man hjemmene afprivatiseret, lønforholdene noget forbedrede med tilknyttet statslig ansættelsesgodkendelse samt mulighed for specialkurser til medarbejderne (s. 30). Endelig ville udvalget sætte en bremse for den offentlige kritik, og dette giver anledning til at se lidt nærmere på betænkningens opfattelse af kritikerne.

Den mistænksomhed overfor børneværnsbørn og deres familier, som florerede bredt indenfor forsorgen, fremstod også ganske åbent i kritikbetænkningen. Udvalget fremførte bl.a. om en af de mest aktive klagere, at hun ganske savnede kritisk sans – »noget der var saa meget mere paakrævet, som hendes Kilder væsentligst var de anbragte Personer selv og deres Paarørende...« (s. 14). Noget i modstrid hertil kunne kommissionen samlet desavourere kritikerne med den begrundelse, at: »kun den ringeste Del af de modtagne Klager direkte stammede fra paarørende til de Personer, som angaves at have været Genstand for daarlig Behandling fra Hjemmenes eller Anstaltens Side. I de fleste Tilfælde har Klagerne stammet fra Foreninger eller Privatpersoner som virkede som Centraler for Indsamling af Klager vedrørende disse Forsorgsgrene.« (s. 27). Derfor burde der sættes ind mod kritik med en lovhjemmel til at give kritikere polititilhold og ved forbud mod anmodninger om hjemgivelse af et barn indenfor et halvt år efter et afslag på en tidligere anmodning.

Udover den officielle påtale fra Lindagerretsagen, er det tydeligt, at udvalget ikke fandt den offentlige kritik vægtig. Forældreforeningerne kunne fejles af som »Centraler for Indsamling af Klager« (s. 27); de kunne ikke gøre krav på nogen som helst legitimitet, og både børnene under

forsorg og deres forældre havde på forhånd diskvalificeret sig selv. Tværtimod var det apparatet, børneforsorgen, der havde krav på retsbeskyttelse. At statens kontrolinteresser til enhver tid kom før individets beskyttelse, var den holdning, der gennemsyrede hele kritikbetænkningen af 1941.

En reform af opdragelseshjemmenes økonomi blev sat på dagsordenen, men udskudt til 1947 p.g.a. krigen. I løbet af de følgende år skete der desuden en udvidelse af Overinspektionens personale, i første omgang med 1 stilling mere til det pædagogiske tilsyn og 1½ til det økonomiske tilsyn.²⁷ Det var ikke de store reformer, der kom ud af kritikudvalgets arbejde.

For forældreforeningerne måtte resultatet af kommissionsarbejdet virke magert: Behandlingen af forældres og børns retsbeskyttelse og af opdragelseshjemmenes pædagogik kunne de med god ret opleve som overfladisk. Kritikken stoppede da heller ikke.

De samvirkende Forældreforeninger splittedes i 1941, men arbejdet fortsattes i *Danmarks Forældreforening* og blandt en lille gruppe venstreorienterede omkring forfatterinden Ellen Hørup – de sidste startede deres eget blad *Forældrebladet*. Synspunkterne og kritikken var i 1940-erne stort set som i '30-erne: Man ønskede børnedomstole; man fandt at anstaltsopdragelsen var uheldig med alt for megen karakter af straf, for lidt frihed og integration i samfundet, for meget pligtarbejde og kristendom. Man ønskede flere forebyggende institutioner og var meget opmærksom på forsorgens sociale slagside.

Skønt betænkningen i 1941 stort set havde afvist den offentlige kritik af forsorgen, følte mange børnesagsarbejdere stor bitterhed mod hele kritikudvalgets projekt. Det kan navnlig ses i det nystartede blad *Børnesagsarbejderen*, hvis formål bl.a. skulle være at hjælpe og støtte kolleger, der var »blevet angrebet af uansvarlige Kredse« (1941, s. 9-10). I bladets særlige koleriske stil blev der raset i artikel efter artikel mod kritikkommissionen med dens »Tilsyn, Tilsyn, Tilsyn« og »russiske Kommissærer« (1942, 53-55) og mod »en Del af Pressen og de saakaldte Forældreforeninger« (1941, 89-90).

Børnesagsarbejderne følte undersøgelserne som et angreb på deres selvstændighed og ansvar. De skulle kigges i kortene og kontrolleres; man havde taget uansvarlige kritikere alvorligt og dermed sat institutionerne på anklagebænken for ikke at være deres opgave voksen; det var ikke alene rystende – det brød også den ro og det sammenhold, der havde været i forsorgen fra top til bund igennem årtier.

²⁷ Kgl. dansk Hof- og Statskalender. Statshaandbog for Kongeriget Danmark. 1943-46. Udg. af G. Bardenfleth m.fl.

Andre medarbejdere måtte dog give forstander Magnus Knudsen ret, når han skrev, at »det er den berygtede Kommission, der kan tiltage sig Æren af, at der er skabt Røre i Andedammen, og trods alle Fejlgreb har den haft Held til at pege paa en Del Forhold som kunne være anderledes... den har skabt Ørenlyd opadtil... »(Bsa., '42, 125). Med den offentlige kritik som rambuk havde kritikudvalget kunnet fremføre de krav om en forbedret økonomi, som havde presset sig på i børnesagskredse med stigende styrke i '30-erne, men som politikerne havde afvist og konstant nedprioriteret.

Det var en følge af kritikudvalgets arbejde, at børnesagsarbejderne nu måtte regne med og indstille sig på offentlig debat – en stor omvæltning, når man knap nok havde haft en pædagogisk diskussion internt i 20 år. Man måtte opgive at ignorere kritik og genoplive sine pædagogiske principper. Initiativet til det nye standstidsskrift *Børnesagsarbejderen* var netop udtryk for denne skærpelse af debatten: Her fik de mest stridbare af børnesagsarbejdernes traditionsbundne majoritet luft for deres almindelige harme, men også formuleret deres modsvar i grundlæggende diskussioner af menneskesyn og opdragelse (f.eks. '42, 50-51, 66-67, 77-78).

Frem i offentligheden

Den landsdækkende presse havde i adskillige årtier ikke interesseret sig synderligt for børneforsorgen. I slutningen af 1940-erne skulle det imidlertid ændre sig. Den første mere omfattende debat gav redaktøren af *Forældrebladet* Ellen Hørup anledning til den 24. nov. 1947 med en kronik i *Politiken* om »svømmercirkulæret«. Iflg. et cirkulære fra 1937 var det tilladt at straffe børn, der ikke kunne ligge tør om natten – dog først efter en lægeundersøgelse af barnet, og kun hvis man mente, at straffen kunne afhjælpe problemet. Overinspektør Oluf Skjerbæk måtte rykke sine institutioner til undsætning i diskussionen, der fulgte. Men cirkulæret var blevet svært at forsvare, og overinspektøren understregede da også, at han anbefalede at undlade straf (*Politiken*, 26/11). I 1949 havde en film om Peter Sabroe premiere, og den blev anmeldt i *Forældrebladet* af Ellen Hørup. Hun brugte anmeldelsen til en kritik af forsorgen: Man hersede stadigvæk med riset i den ene hånd og biblen i den anden – godt understøttet af overinspektøren selv. Anmeldelsen gave anledning til en del omtale i den københavnske dagspresse. *Aftenbladet* skrev: »Fru Hørups angreb er stemt i en Tone, som har været uhørt i en Menneskealder« (19/5). *Socialdemokraten* fandt anklagerne så voldsomme, at sagen burde undersøges, og iøvrigt mente man, at pryglestraffen burde afskaffes (20/5). *Information* to sagen op i en hel artikelserie (21, 23, 26, 28/5), bl.a.

med et stort interview med Skjerbæk. Han afviste Hørups kritik; idag slog man kun sjældent på hjemmene, mente han og håbede, at legemlig revselse en dag kunne afskaffes; en nylig drøftelse havde dog vist, at der ikke aktuelt var tilslutning hertil (23%). Information og København offentliggjorde hustugtreglementet fra 1937, sidstnævnte med kommentaren: »Dette er ikke Skæmt, det er ramme Alvor.« (23/5).

Uheldigvis for forsorgen førtes samtidig i Århus en retssag om prygl og usædelighed på et børnehjem. Det kom her for dagen, at man ikke altid kunne regne med, hvad der stod at læse i hustugtbogen, hvor alle straffe skulle noteres – den førtes ikke nødvendigvis med den største nidkærhed. Sagen stillede Skjerbæks nylige udtalelser i et noget dubiøst skær, og i en stærkt kritisk artikel i Information krævedes reform af forsorgen (28/5).

Hermed var uroen kommet godt i gang. I dec. samme år satte Politiken en medarbejder til at undersøge forholdene på drengehjemmet Sdr. Højrup. Det førte omkring jul 1949 til et par artikler med store overskrifter og efterfølgende dommerundersøgelse af stedets forhold – og nye debatter. Nu bidrog også folk »indefra« med kritik: Et medlem af Esbjerg børneværn, Svend Hansen, havde en længere polemik med Skjerbæk i Information i slutningen af januar 1950, og 4 kredsverger (tilsynsførende med opdragelseshjemmene i Københavnsområdet) gav et helsidesinterview i *Land og Folk* (8/1-'59), hvor de beskrev hjemmenes opdragelsesmetoder som prægede af kristen syndsbevidsthed, urimeligt mange forbud, og intet børnene kunne kalde deres eget. Politiken betegnede i en leder forsorgen som »et system, der forlængst har overlevet sig selv.« (4/3-'50).

En enkelt avis tog opdragelseshjemmene i forsvar: Da undersøgelsen af Sdr. Højrup drengehjem afsluttedes med, at dommeren påtalte en række forhold men kunne konkludere, at forstanderparret dog havde handlet forsvarligt, og at kritikken havde været sensationslysten, måtte *Berlingske Tidende* i en leder (16/7-1950) erklære sig helt enig. Den herskende ånd havde ikke været efter Politikens kagebog, og så tyede man til usaglighed, skrev lederen og fortsatte, at nok havde tonen på Sdr. Højrup været lidt stram, men forholdene havde ikke kunnet »være anderledes i et smaa-kørende Hjem med utilstrækkelig Plads og utilstrækkeligt Personale«. Heller ikke *Berlingske Tidende* fandt således betingelserne ideelle.

Presseomtalen er et eksempel på, hvordan et synspunkt ret pludselig kan vinde gehør, når »tiden er moden«. Når Socialdemokraten og Aftenbladet undres over Ellen Hørups skarpe tone, skyldes det jo ikke, at hun nu for en gangs skyld har skruet bissen på; hun skrev i sin sædvanlige polemiske stil, som hun havde gjort det i Forældrebladet i adskillige år. Da hun kunne knytte an til en film om folkehelten Peter Sabroe, fik

hendes meninger bredere interesse. Men hele pressedebatten viser først og fremmest, at en ny pædagogisk holdning havde vundet fodfæste i bredere dele af offentligheden. Hustugtreglementet og »sengevædercirkulæret« var kun godt 10 år gamle, men det er slående, at de nu omkring 1950 i dele af offentligheden virkede helt forældede – som reminiscenser fra en fjern og uhyggelig fortid.

Børneforsorgens omdømme var langt fra godt efter den megen presseomtale omkring 1950, og det var stærkt medvirkende til opbrud både indadtil og udadtil de følgende år. Indenfor forsorgen var der slået kraftige revner i standssammenholdet og – loyaliteten. Det blev tydeligt, da socialminister Strøm (S) som reaktion på Sdr. Højrup-affæren nedsatte en kommission, der skulle undersøge hjemmenes opdragelsesmetoder og reformere hustugtreglementet. Blandt børnesagsarbejderne følte man ikke noget som helst behov for en sådan reform, det fremgik tydeligt af debatten, mens kommissionsarbejdet stod på. Men en gruppe forstandere, ti ialt, udarbejdede sammen med sociallæge H. Kjems, børnepyskiater Margrete Lomholt og forstanderinde for Århus børnehaveseminarium Marie Benedicte Gregersen et opråb, som advarede mod straf i opdragelsen og plæderede for mere uddannet personale på hjemmene. Opråbet blev motiveret med, at man ikke følte sig sikker på, at den siddende kommission ville tilgodese de moderne pædagogiske tanker.²⁸

Det var helt uhørt, at en gruppe forstandere trådte frem offentligt med en kritik af deres kolleger; det var et mistillidsvotum både til de mennesker som sad i udvalget og den holdning og praksis, de repræsenterede. »En Judasgerning«, som forstander og redaktør Martin Iversen skrev i »Børnesagsarbejderen« (1950, s. 278). Det havde siden 1910'erne været en ubrydelig tradition, at børnesagsarbejdere holdt uenigheder inden døre, lige så vel som de var meget tilbageholdende med at formulere kritik af opdragelsesprincipper blandt *deres egne*; det hørte sammen med troen på det private og personlige opdragelsesarbejde. De fleste af opråbets underskrivere var i forvejen kendte som reformpædagoger eller i det mindste inspireret af de moderne ideer. Men de havde aldrig tidligere optrådt i formuleret opposition til standen i øvrigt.

Forstandernes opråb var et udslag af et ændret debatklime, som også rummer andre eksempler: De 4 kredsværgers kritik i Land og Folk af pædagogikken indenfor forsorgen, som nævnt ovenfor; skarpere formulerede krav til de bevillende myndigheder. Også ledende embedsmænd indenfor forsorgen kunne vise skepsis overfor deres egen etats

²⁸ »Børnesagsarbejderen« 1950, s. 239 (fortløbende paginering indenfor en årgang).

kompetence f.eks. overfor særlig vanskelige børn.²⁹ Polemik, såvel internt som udadtil mod offentligheden, sås kun sjældent i 1920-erne og '30-erne. Det var først som reaktion på den offentlige kritik fra 1940 og ikke mindst i slutningen af '40-erne, at der blev givet gradvist mere frit slag i de fagpolitiske debatter.

Initiativet til den mere åbne og skærpede diskussion var dog først og fremmest kommet udefra, fra de eksperter, der var blevet stadig talrigere omkring forsorgen. De to kvinder, der var medunderskrivere af forstanderopråbet, psykiateren Margrethe Lomholt og seminarieleder Marie Benedicte Gregersen, havde i begyndelsen af 1950, mens den store pressedebat var godt i gang, deltaget med kritiske synspunkter (Politiken 15/1 og 3/1). Det ubehagelige ved deres kritik var, som forstander Harald Hansen skrev, at det var folk, »der ikke kan afvises som udenforstående og derfor uden kendskab til de virkelige forhold.«³⁰

Men Gregersen og Lomholts indlæg var kun optakten til den gennemgående negative holdning, som skulle slå sammen om forsorgen fra en lang række af »de nye eksperter«. Læge ved Rigshospitalets børnepsykiatriske afdeling, J. Egsmose, gav en principiel kritik af hele institutionen i en radioudsendelse i 1952, hvor han beskyldte forsorgslovgivningen for dybest set stadig at bygge på en moraliserende og straffende indstilling. Udsendelsen fik megen omtale i f.eks. Børnesagens Tidende. Radioens redaktør af den sociale brevkasse Lena Vedel-Petersen skrev i 1954 en kronik i Politiken, som hævdede, at befolkningen ingen tillid havde til børneforsorgen, og en radioudsendelse kort tid efter, »Folkets røst om børneværnet«, gav i høj grad det samme indtryk. Kritikpunkterne var de samme: Samlebåndsoptdragelse, brevcensur, en tung dyne af kristendom, børnenes isolation på opdragelseshjemmene, hvor forældrene kun sjældent måtte besøge dem, og hvorfra de kunne være sikre på aldrig at få børnene tilbage.

Børnesagsarbejdernes svar på kritikken var defensivt, og det betød også større tilbøjelighed til samarbejde og dialog. Kontorchef i Socialministeriet Holger Horsten skrev som svar til Vedel-Petersen i tidsskriftet *Mentalhygiejne*, at manglende behandlingsmuligheder og uuddannet personale var erkendte problemer, som der også ville blive gjort noget ved.³¹ På det årlige martskursus i 1952 havde børnesagsarbejderne som så ofte før afvist den offentlige omtale som stort set tendentiøs og usaglig. Men –

²⁹ Se f.eks. Direktør for Særforsorgen Erik Leunings tale på børnesagens årlige Nyborg-møde, »Børnesagens Tidende« 1946, s. 291.

³⁰ »Børnesagsarbejderen« 1950, 151.

³¹ »Børnesagens Tidende« 1954, 133-137.

og det var en nyudvikling – man vedtog en resolution som udadtil gav en helt anden melding: Den nævnte »offentlighedens ret og pligt til med vågen interesse at følge børneforsorgen og påtale fejl og mangler« – men så måtte der også ordentlige arbejdsforhold til, og her krævede resolutionen reformer.³²

Politisk nødvendige reformer

I modsætning til børnesagsarbejderne og Overinspektionens embedsmænd med deres stærke forankring i forsorgens traditioner, var politikerne – først og fremmest socialdemokratiske ministre – mere følsomme overfor debatter i offentligheden. Det var arbejds- og socialminister Kjærboel, der i 1941 nedsatte udvalget til at undersøge kritikken mod forsorgen – på trods af Overinspektionens anbefalinger til ministeren.³³ Det var socialdemokraten Johan Strøm, der umiddelbart efter den voldsomme pressedebat om opdragelseshjemmene, som kulminerede med sagen om Sdr. Højrup, i jan. 1950 fik nedsat en kommission, der skulle undersøge retningslinjerne for opdragelsesarbejdet på hjemmene og overveje ændringer i hustugtreglementet.

Nedsættelsen af udvalget, der skulle behandle hjemmenes »opdragelsesmæssige metoder«, var et signal om, at det politisk var nødvendigt med en modernisering af opdragelsen på hjemmene, hvis forsorgen skulle bevare eller rettere genoprette sin anseelse. Dette pres for en modernisering krævede i første række en pædagogisering af opdragelsen. Det betød, at behandlingen af børnene i langt højere grad fremover måtte grunde sig på videnskabelige indsigter i barnets psyke og ikke på opdragerens personligt prægede, kristne kaldsetik. Det betød, at staten måtte udarbejde fastere retningslinjer og føre mere kontrol med opdragelsen på hjemmene. Og det betød samtidig, at personalet måtte sikres en uddannelse for at kunne leve op til disse krav. Det var da også en pædagogisk reform og kort efter en uddannelsesreform, der først blev sat på programmet i '50-erne.

Det forslag til nye »opdragelsesmæssige metoder«³⁴, der skulle afløse de gamle regler om »hustugt«, begrænsede sig ikke til at fastsætte maksimumstraffe. Betænkningen brugte en del plads på at beskrive principper for opdragelsen: Den forstående, årsagsøgende pædagogik.

Tilbage fra århundredeskiftet havde standens bedste mænd (de mange

³² »Børnesagens Tidende«, 1954, s. 94.

³³ Overinspektionens arkiv, Rigsarkivet. Journal nr. 6791.

³⁴ Betænkning vedr. opdragelsesmæssige metoder i opdragelseshjem. 1952.

kvindelige børnesagsarbejdere formulerede sig næsten aldrig offentligt talt for en forstående holdning til børnene. Men praksis havde som oftest udviklet sig til en væsentlig mere restriktiv og dømmende opdragelse. I det almindelige opdragelsesarbejde og også i de faglige drøftelser, man havde haft i årtierne efter pionertiden omkring århundredeskiftet, blev straf ikke opfattet som noget odiøst, men som en legitim reaktion overfor et uartigt barn. Man tog et barns adfærd for pålydende; dets handlinger afspejlede, at det gode og det onde, viljen og drifterne, altid kæmper om magten over dets sind. Det var opdragerens opgave at hæmme det onde og fremme det gode ved straf og belønning.³⁵

Den moderne psykologi nåede til et ganske andet resultat, fordi den gik ud fra, at et barns handlinger skulle fortolkes og forstås ud fra dets psykiske konstitution. Barnets handlinger kunne være præget af tidlige psykiske skader, som måtte diagnosticeres, før de kunne behandles. Behandlingen kunne være pædagogisk eller terapeutisk, men i begge tilfælde blev fysisk straf anset for skadelig for barnet, en hæmning af naturlige udladninger. Tilbøjeligheden til at parallelisere med sygdom var meget fremherskende blandt '50-ernes moderne psykologiske behandlere og pædagoger. Børnepsykiateren Ernst Gjørup formulerede som sit ønske, at børnene under forsorg »udfra et socialmedicinsk synspunkt blev betragtet som syge... mange trænger i hvert fald til behandling.«³⁶

Skønt det nye cirkulære om opdragelsesmæssige metoder ikke gik så langt, som et moderne behandlersynspunkt kunne ønske, var det et stort skridt i den retning. Det afskaffede ikke straf, men begrænsede legemsstraf, ville helt forbyde brug af spanskør og omlægge »korrektionerne« (som det nu skulle hedde) til andre former, som »fratagelse af begunstigelser« og betænkingsrum. Med den tyske kulturhistoriker Norbert Elias kunne man sige, at den nye opdragelsesvejledning trådte et skridt op ad civilisationsstigen, hvor reaktionsmønstrene får stadigt mere disciplinerede udtryk og den fysiske vold gradvist begrænses. Den nye vejledning betød en inderliggørelse af strafformerne, som skulle rette sig mod skyldnerens psyke, ikke hans/hendes krop. Vejledningen understregede, at brug af betænkingsrum og fratagelse af begunstigelser skulle ledsages af samtale med eleven. Dette skulle fremme muligheden for at påvirke den uefterrettelige til refleksion. Legemstraffen har ikke denne tilstræbt intellektualiserende påvirkning men rammer med smerte og ydmygelse.

Det nye opdragelsescirkulære blev ikke modtaget med begejstring af

³⁵ Se f.eks. »Børnesagsarbejderen« 1949, s. 100-101.

³⁶ »Børnesagens Tidende«, 1952, s. 343.

børnesagsarbejderne. Ingen ville længere stille sig op offentligt og forsvare fysisk straf som opdragelsesmiddel – men den kunne ikke undværes, det var man enige om. Man var også utilfreds med hele ånden i cirkulæret; en kendt forstander, Peter Olsen fra Bøggildgaard fandt ikke, der blev givet plads til den personligt prægede opdragelse, han ønskede »friere hænder« end cirkulæret gav, for som han sagde, de unge er ikke syge men »groft uartige«. ³⁷ Men denne traditionelle holdning havde endegyldigt tabt terræn. Cirkulæret blev gennemført i 1953, og hermed knæsatte man nogle opdragelsesprincipper, som blev oplevet som en spændetrøje af størsteparten af opdragelseshjemmenes personale. Ikke kun p.g.a. den traditionelle holdning til straf, men lige så vel p.g.a. manglen på positive alternativer.

Skulle opdragelsen klares uden klø måtte andre midler stilles til rådighed. En mindre straffende fremfærd kræver, for ikke at ende i kaos, mere personale eller i det mindste bedre muligheder for at motivere børnene positivt. Det var den erkendelse, der – udover traditioner og bekvemmelighed – lå bag børnesagsarbejdernes modvilje mod at lægge spanskåret på hylden. Den sparsommelige økonomi, opdragelseshjemmene altid havde måttet holde, havde forhindret, at man havde udviklet de positive opdragelsesmetoder.

Inkonsekvensen i den statslige politik blev påpeget bl.a. af forstander Agner Olsen, der mente, at der var lagt for mange begrænsninger i opdragelsen med den nye betænkning samtidig med, at der var en for ringe udvikling i de positive midler som hobbyrum, gymnastiksale m.v. ³⁸

Men omlægningen fra klø til andre opdragelsesmetoder var det første klare tegn på en mindre tvangspræget socialisering og en begyndende ændring af hele opdragelsens indhold. Arbejdet havde været midlet par excellence til at sikre »de værdier, der dækkes af ordene orden, religion, samvittighedsfuldhed, pligtopfyldelse, sparsommelighed o.s.v.«, som en forstander gjorde de traditionelle dyder op i 1951. ³⁹ Med samfundets almindelige velstandsstigning fik arbejdet en ændret betydning, og den gængse underklassedisciplinering af børneværnsbørn virkede ikke længere rimelig. Den ydre afretning med meget arbejde, lydighed og stram, regelbundet kollektivitet, som havde været karakteristisk for børnehjem-socialiseringen kunne nu så småt afløses af en mere middelklassepræget livsstil. Pligtarbejdet blev da også begrænset til max. 2 timer dagligt i den nye opdragelsesvejledning – ikke revolutionerende men alligevel en klar

³⁷ »Børnesagens Tidende«, 1952, s. 210.

³⁸ »Børnesagens Tidende«, 1954, s. 390-91.

³⁹ »Børnesagsarbejderen«, 1951, s. 305.

påpegning af, at børnene skulle sikres fritid. Fritiden var dog i en årrække et stort problem for mange hjem, som hverken havde den nødvendige plads endsige idé om, hvad man skulle stille op med børnene, hvis de ikke arbejdede.⁴⁰

Kort før det nye opdragelsescirkulære havde hjemmene fået forbedret deres økonomi,⁴¹ men først i løbet af de næste tiår kom de nødvendige større ombygninger, der gav børnene værelser i stedet for sovesale, fritidsarealer, indendørs opholdsrum o.lign.

De nye pædagogiske retningslinjer fordrede uddannet personale, hvis medarbejdernes kompetence skulle udgå fra et kendskab til moderne, videnskabelige teorier om psykologi, psykiatri og pædagogik. Uddannelse havde man talt om blandt børnesagsarbejderne i årevis, men der havde aldrig været nogen helhjertet støtte til ideen. Det var der heller ikke i 1950-erne,⁴² men nu kom kravet om uddannelse udefra og oppefra: Forsorgens centrale ledelse betragtede uddannelsen som en del af opbyggelsen af et nyt grundlag for børneforsorgen. Der blev oprettet en statslig uddannelse af børnesagsarbejdere i 1952,⁴³ og studietiden blev udvidet til det dobbelte i 1955.

Demokratisering og nye kontrolmuligheder

Den nye grundlov fra 1953 betød en generelt øget retsbeskyttelse for borgerne. Nu skulle alle administrative frihedsberøvelser kunne prøves ved domstolene; således også et barns fjernelse fra hjemmet.

En stort set samlet børneforsorg var imod denne reform. Argumenterne var de samme, som man havde brugt, da forældreforeningerne krævede retsbeskyttelse, at børneværnsudvalgene hermed kunne risikere at skulle stå offentligt frem med sagsbehandlingen, bryde tavshedspligten (d.v.s. lægge udsagn om barnet, sagsbehandling og beslutningsgrundlaget frem for forældre og jurister i retten), være på anklagebænken. Det satte spørgsmålstejn ved børneværnets kompetence, og dertil kom, at det måtte opfattes som en støtte til »den misvisende opfattelse, som næres af adskillige forældre og ved disses påvirkning også af adskillige unge under

⁴⁰ Inspektør i Overinspektionen Jørgen Torpes dagbog (i privatarkiv på Rigsarkivet) fra slutningen af '50-erne omtaler ofte dette fritidsproblem, se tillige »Børnesagens Tidende«, 1957 s. 27-28.

⁴¹ Ved en lov fra 1951, se note 8.

⁴² Se f.eks. udtalelser af formanden for Børnesagens Fællesråd pastor Harald Hald i »Børnesagens Tidende«, 1955 s. 284-85.

⁴³ Betænkning vedr. en særlig uddannelse af ledere og medarbejdere til opdragelseshjem. 1952 og Betænkning nr. 128 vedr. en særlig uddannelse af ledere og medarbejdere indenfor børneforsorgen. 1955.

forsorg, at de bliver »straffet« – en holdning, der kunne blive skæbnesvanger for det fremtidige syn på for sorgen, som overinspektør Skjerbæk formulerede det i *Børnesagens Tidende* i 1954 (s. 385).

Domstolsprøvelsen blev bekæmpet med næb og klør, især af den centrale administrations ledende jurister. Diskussionen fortsatte i årevis, også efter at domstolsprøvelsen var blevet indført (ved midlertid lov af 11/6-1954), bl.a. i det udvalg, der skulle forberede en samlet revision af for sorgen med loven af 1958. Her kom for sorgens mangeårige, erfarne chefer til at stå overfor den opkommende, ny generation af jurister. For de gamle var institutionens legitimitet ensbetydende med dens fuldstændige uomtvistelighed overfor klienterne; den gamle garde var en del af en tradition, der tillagde staten absolut autoritet.

De yngre jurister opfattede legitimitetsproblemet helt anderledes; de så domstolsprøvelsen som velegnet »til i befolkningen af skabe tillid omkring børneforsorgens arbejde«. ⁴⁴ Den unge generation af embedsmænd – og kommende ledere – ønskede en modernisering af institutionen. Det betød indsættelse af ekspertassistance, d.v.s. psykiatere og socialrådgivere, i en række led samt uddannelse af hjemmenes personale. For sorgen skulle gøres til en afmoraliseret, videnskabelig funderet, d.v.s. objektiviseret institution. Skjerbæks afløser, den nye chef for Overinspektionen fra 1955, Holger Horsten, var en ivrig fortaler for en sådan moderniseret for sorg, som det fremgår af hans bog »Børneforsorgen i Danmark« fra 1948.

Hvor børneværnets beslutning baserede sig på en moralsk afgørelse, d.v.s. ved en stillingtagen til et hjemms moralske kvaliteter, måtte afgørelsen være endelig og inappellabel – anderledes når den prætenderede objektivitet, så måtte den kunne stå for en prøve. Og det var det synspunkt, der sejrede, idet domstolsprøvelsen indførtes i den nye lov om børneforsorg af 1958 (§ 90, stk. 2) sammen med øgede muligheder for ekspertbistand.

En mindre autoritær, mere demokratisk indstilling til de forældre, som kom i kontakt med for sorgen kom tydeligt til udtryk i den nye børneforsorgslov af 1958. Børneværn og institutioner fik nu pligt til at samarbejde med forældrene til de børn, der blev fjernet (§ 130 og 134). Bl.a. fik forældrene mulighed for at indgå i forhandling om fjernelsens varighed. Det var et afgørende brud med det tidligere synspunkt, at barnet måtte fjernes »til det havde hjulpet«, og en hidtil uset erkendelse af forældrenes betydning for barnet – på trods af de problemer, der havde ført til fjnelsen. Man havde opgivet at opbygge et alternativt hjem for de

⁴⁴ Betænkning nr. 181 vedr. børneforsorgens administration 1. 1957, s. 21.

fjernede børn, og man var gået bort fra en generel stempling af forældrene som uduelige opdragere. Man ønskede, at forsorgen skulle fremstå som et *tilbud* for problemfyldte familier, ikke som en tvangsforanstaltning.

Børneværnene kunne dog fortsat, hvis forældrene nægtede at samarbejde, tvangsfjerne et barn på ubestemt tid. Der er ikke tvivl om, at myndighederne fortsat ønskede det instrument til sikring af den sociale kontrol, som børneforsorgen var; og de midler, som har stået til rådighed fra starten, blev da også bevaret med den nye forsorgslov i 1958. Hertil kom imidlertid en række nye instrumenter i løbet af efterkrigsårene: Psykiatriske og psykologiske eksperter blev efterhånden inddraget i forsorgens arbejde, og en række nye institutioner blev opbygget ved siden af forsorgen: Skolepsykologiske kontorer fra '30-erne, børnepsykiatriske klinikker fra '40-erne – for at nævne de vigtigste.

Sammenfatning

Skal man prøve samlet at vurdere, hvad der har sat gang i udviklingen og moderniseringen af forsorgen, er det tydeligt, at dynamikken er kommet udefra.

Den offentlige kritik har spillet en stor rolle, men indflydelsen og resultaterne har varieret, alt efter hvem der bar kritikken frem. Det er trist men uundgåeligt at måtte konstatere, at forældreforeningerne fik meget lidt ud af deres mangeårige arbejde for reformer (hermed være ikke sagt, at de ikke lokalt med rådgivning o.s.v. har kunnet være mange forældre til hjælp og støtte). Forældreforeningerne kunne ignoreres af forsorgen – og blev det. Foreningerne havde ingen slagkraft eller autoritet i ryggen. Tværtimod var de hæmmet af at ville repræsentere en gruppe borgere, der i den brede offentlighed og ikke mindst i statsapparatet moralsk var degraderede, netop fordi deres børn var i konflikt med børneværnet. Så længe der var konsensus bag denne vurdering af forældre til børneværnsbørn, kunne de ikke gøre krav på retsbeskyttelse eller behandling i ligeværdighed med andre borgere. Med deres krav om indsigt i sagsbehandlingen og prøvelse af en anden ligestillet instans antastede forældreforeningerne børneværnsinstitutionens moralske suverænitæt, og det ville være et brud med datidens sociale kontrolfunktion, der hvilede på en forestilling om myndighedernes uomtvistelige autoritet. Statsinstitutioner indbød ikke til forhandling med »afvigerfamilier«.

Da reformkravene for alvor slog igennem i offentligheden omkring 1950, var det nye grupper, der stod bag. Veluddannede eksperter, navnlig psykiatere og socialrådgiver, der så småt havde fået indpas og indblik i forsorgens arbejde, trådte offentligt frem med kritik af den traditionelle

pædagogik. De var ikke bundet af den ellers rodfæstede loyalitet mod for sorgen, da de havde andre idealer end børnesagsarbejderne – og deres vurderinger kunne ikke fejles af som inkompetente.

Men det, der gav fart til forandringerne, var, at en stor del af pressen, den politisk liberale og socialdemokratiske orienterede, nu støttede de mere moderne opdragelsestanker. På en række områder kunne der ikke mere siges at være konsensus bag for sorgen – og i videre forstand den sociale kontrols – indretning og indhold. Den traditionelle underklassesocialisering var ikke længere acceptabel i disse toneangivende kredse. Det skyldtes brede udviklinger i samfundet: stadigt voksende samfundsmæssige ressourcer og politiske krav om lighed. Som Henning Friis skrev i *Socialpolitik og samfundsudvikling* i 1958 (s. 25), ville befolkningen ikke længere finde sig i at blive behandlet som et proletariat. Ikke engang børn fra arbejderklassens laveste lag ville man byde dette. Det kunne ikke forsvares i den velfærdsstat, som var under opbygning i '50-erne.

Da de mere gennemgribende reformer blev gennemført med domstolsprøvelse i 1954 og den nye forsorgslov af 1958, var det imidlertid ikke ekspertgrupper eller pressekritikken, der var de egentlige arkitekter bag. Det var i første række en ny generation af embedsmænd, der arbejdede for en objektivisering af hele for sorgen. Disse embedsmænd ønskede en videnskabeliggørelse af kontroltiltagene, og det betød en ny legitimering, som ikke baserede sig på en indiskutabel moralsk autoritet. Hermed blev demokratisering en mulighed, ja måske endda en politisk gevinst, som styrkede for sorgen nye image. Der er dog ikke tvivl om, at presse- og ekspertpression fra o. 1950 var en meget vigtig drivkraft bag reformprocessen; i 1958 var alle kritikens kardinalpunkter faktisk blevet imødekommet i nye love, cirkulærer og uddannelsesinstitutioner.

For børnesagsarbejderne betød den offentlige kritik først og fremmest et pres udefra. Ideologisk var standen trængt på sine opdragelsesidealer – som allerede var udhulet indefra – og ikke mindst følte man et pres på den daglige gerning. Man oplevede kravene fra for sorgen ledelse om uddannelse, ekspertinddragelse m.v. som mistillid; det skabte utilfredshed og ofte uløselige problemer med de faciliteter, man havde på opdragelseshjemmene. Kritikken bidrog dog også til, at børnesagsarbejderne skærpede deres egne faglige krav, og den gav nye muligheder for at skaffe lydhørhed hos de bevilgende myndigheder. Det satte gang i professionaliseringsprocessen, med uddannelse og mere regulerede arbejdsforhold, som børnesagsarbejderne selv delvis havde ønsket.

Processen betød dog for det store flertal af børnesagsarbejdere en lang periode med usikkerhed over de nye krav, med en følelse af at klientellet

blev stadig vanskeligere at have med at gøre⁴⁵ og at de midler, man havde til rådighed ikke slog til.

Det er svært, måske umuligt, at gøre op, hvorvidt børneforsorgens udvikling har betydet virkelige fremskridt for de familier, der kommer i konflikt med apparatet. Forældrene har fået mere indflydelse på for sorgens dispositioner vedr. deres børn; men samtidig kan objektiviserin gen af behandlingen, hvor videnskabeligt begrundede beslutninger afløser de tidligere moralske, måske øge følelse af uigennemsigtighed og uomgængelighed hos de mennesker, der kommer i kontakt med for sorgen. Så længe hjælp og bistand til forældre og børn ydes af den samme instans, som har magt til at gribe ind i familien, er kontrol og pressions mulighederne fra myndighederne i hvert fald ikke blevet mindre, og klienternes tillid til apparatet formentlig tilsvarende ikke blevet større.

Den mindre spartanske, autoritære og håndfaste behandling af børne ne på hjemmene, som bl.a. kom til udtryk i 1950-ernes opdragelses vejledninger, når man sammenligner med '30-ernes, virker som et klart fremskridt. På den anden side kan nedbrydningen af kaldsbevidstheden hos børnesagsarbejderne og den gradvise udvikling af en professionel behandlergruppe have givet børnene en mindre tryk og stabil hverdag på institutionen med stadigt skiftende personale, aftenhold, daghold, kanti nemad og også en hurtigere udskiftning blandt børnene.

Hele det voksende undervisnings- og socialapparat har med stigende acceleration århundredet igennem vævet individet ind i et stadig tættere net af sociale kontrolfunktioner. Den amerikanske historiker David Rothmann har sagt i sin bog *Conscience and Convenience* (1980, s. 12), at den tydeligste udvikling indenfor den moderne børneforsorg har været, at staten konstant har udvidet sine muligheder for indgreb og foranstaltninger overfor vanskelige børn. I betænkningen, der lå til grund for den danske børnelov af 1905 talte man om »Statens Forpligtelse til at vaage over den opvoksende Slægts moralske Opdragelse«. ⁴⁶ Sådanne formuleringer ville man ikke bruge i efterkrigstidens objektiviserede institutioner. Men det betyder ikke, at det er blevet mindre vigtigt for samfundet at have kontrol med afvigere: Kriminelle, psykisk skadede, tilpasningsvanskelige som man nu kalder tidligere tiders forbryderske, forsømte eller vanrøgtede børn og unge.

Efterhånden årtiers psykologiske institutionsforskning⁴⁷ har vist, at det

⁴⁵ De stadigt vanskeligere børn omtales ofte i fagtidskrifterne fra '50-erne, f.eks. »Børnesagens Tidende« 1954, s. 433.

⁴⁶ Betænkning fra Kommissionen ang. Statstilsyn med Børneopdragelsen. 1895, s. 5.

⁴⁷ Benny Lihme og Kurt Palsvig: Effekten af behandling på børne- og ungdomshjem, SFI-publ. nr. 78, 1977.

formentlig kun er en lille gruppe børn, der faktisk bliver hjulpet af institutionsophold og -behandling. Begrebet social kontrol giver derfor både for ældre og nyere historie god mening til at fastholde, at forsorgsinstitutionerne i høj grad også er til for samfundets skyld, selvom dette hensyn forsvinder ud af kilderne i takt med den stadig mere professionaliserede og videnskabeliggjorte debat om, hvordan man kan hjælpe klienterne.

De få forskere, der har analyseret udviklingen i den sociale kontrol i efterkrigstiden har fokuseret på tendensen til stadige udvidelser og forgreninger af statens beføjelser overfor individet.⁴⁸ Man har været mindre opmærksom på demokratiseringen af den sociale kontrol ved inddragelsen af forældre og pårørende i beslutningsprocesserne (i.e. mulighed for forhandling om en fjernelse, pligt til samarbejde mellem hjem og institution, ret til domstolsprøvelse, alternative behandlingsmuligheder m.v.). Det formidler et fortegnat helhedsbillede af en stat af orwellske dimensioner, når f.eks. Foucault-eleven Jaques Donzelot i sin bog *The Policing of Families* beskriver, hvad han kalder »the tutelary complex«: »linked together by an interpretative continuum that blamed nothing in particular and everything in general« (s. 149). For at få en afbalanceret beskrivelse af den sociale kontrol i den moderne velfærdsstat, er det nødvendigt at interessere sig for såvel forfinelsen og udvidelsen af kontrolinstrumenterne som for de demokratiserende udviklingstræk.

⁴⁸ Jfr. note 5. Se desuden John Muncie: *Youth and Crime in Postwar Britain*, London 1984, som gennemgår nyere kritisk ungdomsforskning. Endvidere f.eks. Jaques Donzelot: *The Policing of Families* (eng. udg. 1979) og David Inglebys og Andrew Sculls artikler i *Social Control and The State. Historical and Comparative Essays*. Ed. by Stanley Cohen and Andrew Scull. Oxford, 1983.

SUMMARY

*Control and Democracy:
Aspects of the History of Child Welfare Services in Denmark*

A number of crucial changes took place in Denmark's child welfare services from 1930 to 1960. In 1930 institutions were largely privately run, poorly financed, characteristically Christian in origin and spirit, authoritarian in attitude and staffed by persons who thought of their work as a vocation. By 1960 child welfare had developed in the direction of professionalism, democracy, pedagogy and objectivity.

Parallel developments can be seen in a number of other public institutions, such as the educational system and care for the retarded, all of which mark important steps in the development of the welfare state.

A major source of inspiration for my research has been found in Anglo-American studies, which stress the functions of social and educational institutions as instruments of societal control. This concept affirms that above and beyond the declared objective of aiding children and families in trouble, child welfare institutions basically serve larger society by protecting it against and controlling potentially disruptive individuals: criminals, loafers, amoral persons etc.

The present study shows that the function is maintained throughout the period, even though it is explicitly stated in the sources with decreasing frequency. It can also be demonstrated that in numerous areas the state expanded its jurisdiction and ability to take measures against children and families that failed to adjust to socially acceptable standards.

Control, however, is not only expanded, it is also modified. The rights of parents and children are given better protection, it becomes possible to negotiate with the authorities, there is an improvement in the opportunities for contact between parents and children who have been removed from their homes, etc. Thus a democratization of the child welfare services took place.

These developments, as the present study shows, did not take place without a struggle. For years parent organizations exerted constant pressure in an attempt to modernize child welfare services – largely without results. It was only when professional experts, psychiatrists, psychologists and others together with the press began to take an interest in the matter that politicians and officials were forced into allocating the necessary resources and changing legislation in the direction of modern child welfare services.

Translated by MICHAEL WOLFE

Christian IV

ET NORSK SYN PÅ DEN DANSK-NORSKE KONGE OG DEN NYE DANSKE LITTERATUR OM HAM

AF

ØYSTEIN RIAN

I sitt forord til den store katalog over årets Christian 4.-utstillinger skriver rigsantikvar Olaf Olsen om Christian 4.: »Vi ved alle, hvem han var«. Og det er sikkert sant at alle dansker har sine klare forestillinger om denne konge. Ingen annen dansk konge er det blitt skrevet så meget om. Han er et begreb, et nasjonalt symbol på linje med Dannebrog og fotballandsholdet.

Det sier seg selv at når litteraturen om ham er blitt så stor er det ikke et entydig bilde den gir av monarken – da ville han forlenget ha vært et oppbrukt tema. Som menneske, som konge, som nasjonalsymbol gir han stoff til så mange tolkninger og tilnæringsmåter at Christian 4.-litteraturen langt fra er blott og bart et historisk fenomen. Den spenner fra pinlig nøyaktige kildeutgivelser, via avhandlinger og biografier til halvdokumentariske romaner, skuespill, syngespill og videre over i de skjønne kunster. Slik har det vært i flere hundre år, og slik er det den dag idag. Uten Christian 4. ville danskheten ikke ha vært helt slik som vi kjenner den.

Denne situasjon bringer historikeren i et spenningsfelt mellom videnskapens krav og holdningene i den kulturkrets han er medlem av, og det må være en årsak til at historiefilosofiske og ideologiske strømninger har vært og er særlig merkbare i den danske Christian 4.-litteratur. Det nye i de siste år er at en moralfilosofisk kamp har sprunget ut av historikernes uenighet om Christian 4. Leo Tandrup har stilt plagsomme spørsmål om hensikten med å skrive historie. Jeg setter større pris på hans spørsmål enn på hans svar.

¹ Foredrag i Historisk Samfund i København 14. desember 1988.

Fra høsten 1987 til idag er det i Danmark kommet ut mer enn et dusin nye bøker om Christian 4. og hans tid. I Norge kjenner jeg til tre nye bøker som er viet til Christian Kvart som han populært kalles hos hos. De danske historikere har virkelig ikke gjort skam på kongens ambisjon om at Danmark skulle være en nord-europeisk stormakt. De har stilt mannjevnt opp som hans historiografer, og deres bøker utmerker seg med en imponerende bredde og kvalitet – la så være at kongen sikkert ville ha sendt noen av forfatterne til Blåtårn.

Christian 4. er altså et så omfattende emne at en enfoldig nordmann føler seg mildt fortvilet over sitt Peer Gyntske lettsinn som fikk ham til å si ja til å tale om det. Men så føler han at han kanskje er et åndelig barn av sine fedres konge og sier som han »end lever jeg« og fatter mot til å fullføre det dumdristige verk han har tatt på seg.

Kongen som person påkaller særlig oppmerksomhet i Christian 4.-litteraturen. Biografien kan være kongeveien til større innsikt i hvordan fortidens mennesker var og hadde det. Tilsynelatende er den en enkel litterær genre, men jo mer man leser og selv skriver, jo mer blir man klar over hvor vanskelig den er.

Allerede den litterære stil legger rammene for måten kongen oppfattes på. De fleste historikere tyr automatisk til en nøktern saksprosa – i en noe distansert akademisk tone – vel egnet til å drøfte faktorer og momenter, men kanskje ikke til å trenge inn i kongens sjelsliv. De med skjønnlitterær legning trykker kanskje kongen mer til sit bryst og omtaler ham i en mer grepet tone, som ofte slår meg som intuitivt sannferdig m.h.t. følelselivet, men som brister i historisk dokumentasjon. Og endelig har vi Benito Scocozza som med stor kraft har videreutviklet en tredje historisk-litterær stil; den bitende satire – et våpen smidd for å nedkjempe den nasjonale myte. Med det har Scocozza påført den prøvede monark hans annet Lutter am Barenberg. Som kjent overlevde kongen det første. Jeg spår at han vil overleve også denne gang.

Den litterære stil påvirkes av hva man vil med biografien. Noen prøver å leve seg inn i hovedpersonens tanker, følelser og livssituasjon. For dem er selve mennesket det mest interessevekkende, og denne innlevelse fører gjerne til sympati for den biografertes motiver og handlinger, noe man f.eks. kan se i Roger Lockyers monumentale biografi om George Villiers, den første hertug av Buckingham. For andre forfattere blir det viktigere å påvise hvilke følger hovedpersonens handlinger hadde for andre mennesker. Det er disse samfunnsmessige virkninger som gjør ham interessant – ikke personen i seg selv. Dette har vært Scocozzas drivkraft. Begge disse tilnæringsmåter kan bære kimen i seg til misvisninger, og Steffen Heiberg har prøvet å unngå dem. Han kombinerer de to tilnæringer,

særlig ved å analysere kongens politiske disposisjoner både i deltaljer og med myndig oversikt.

Forfatterens menneskesyn kan påvirke fremstillingen. Hvis man blir overrasket av alt annet enn dyden og det vellykkede, vil man få meget negativt å skrive om. Hvis man tar for gitt at alle mennesker kjenner den onde lyst i sitt hjerte og vanskelig kan unngå å mislykkes, vil man snarere gjøre et nummer av hovedpersonens gode tilbøyeligheter. Som landsmann av en av tidens imponerende personligheter, jesuittmunken Laurentius Norvegus, vil jeg nok hevde at det sammensatte katolske menneskesyn er et realistisk verktøy til å vurdere hans mangfoldige majestetiske motstander. Og jeg vil våge meg til følgende påstand: Den som ikke blir grepet af Christian 4. på Trefoldighedens dekk, han har mistet evnen til å bedømme menneskelige handlinger. Da må jeg si meg enig med Leo Tandrup: En forutsetning for å skrive om andre mennesker må være at man lærer seg selv å kjenne, »Ti menneskenes hjerter forandres aldeles intet i alle dage«, som Sigrid Undset skrev i »Fortællinger om kong Arthur og ridderne av det runde bord«.

Det spesielle ved Christian 4., sammenlignet med de fleste andre statsledere, er at han har efterlatt seg uvanlig åpenhjertige personlige optegnelser, først og fremst hans egenhendige brev. På den måte har han stilt seg laglig til for hogg. Der er mange egosentriske, irritable og brutale utsagn – de fleste av språkets negative adjektiver om menneskelige egenskaper passer på noen av hans sentenser. Kongen har ikke funnet det bryet verd å forstille seg, han har selv levert et arsenal som kan brukes til skyts mot ham. Men jeg synes nok at man i for sterk grad bruker kongens umiddelbare uttrykksmåte uten å drøfte hva utsagnene innebærer – kanskje vi er for godtroende overfor Christian 4. og tar ham mer bokstavelig enn både han selv og hans omgivelser var tilbøyelige til. Men når utsagnene brukes hyppig i en gjennomgående kritiserende fremstilling, kan likevel friskheten i kongens uttrykkssett virke som et effektivt forsvar for Christian.

Der er en nokså utbredt tendens til å betegne ham som et halvt psykiatrisk kasus i hans senere år, men en mann som kunne omtale sin forsorfne svigersønn slik, hadde intakt en sunn kjerne i sin personlighet: »Grev Pentz drikker nu intet mellem måltidene, men han holder måltid fra ti om formiddag indtil klokken er sju om aftenen« (20/6-1642).

På den annen side har der også forekommet positive overfortolkninger av kong Christians brev. Jeg er enig med Scocozza i at hans instruksjoner om hvordan barna skulle ha det, mindre skyldtes faderlig kjærlighet og omsorg og mer en patriarkalsk herskermentalitet. »De tre eldste ere solde så dyre, som de kan gjelde og haver med ingen uden med dennom som de

ere overladt til at tale«, skrev han om de 11-14 år gamle forlengst bortlovede døtrene i 1632 (28/6).

I mylderet av Christian 4.-litteratur gjennom skiftende tider er kongen blitt målt med en rekke ulike normer. Selv i dag blir mange målestokker anvendt, fra 1600-tallets normer til et eller annet normsett fra vår egen tid. Man finner Sjelden hos noen forfatter en helt entydig normering, bortsett kanskje fra den marxistiske. Sammenlignet med historisk litteratur i de større europeiske land i vest er dog den danske litteratur preget av noe som er typisk for Norden. Vi har problemer med å gjenskape 1600-talls atmosfæren, noe som delvis skyldes en skandinavisk hang til moralisering og delvis skyldes at miljøskildringen svikter. Individkarakteristikkene er ofte glimrende, sansen for sosiale og økonomiske strukturer er meget vel utviklet, men mellomledet – en tydeliggjøring av familieforhold, relasjoner herskap – tjenere, proteksjon og klientvesen, alt slikt som fascinerer i engelsk 16-1700-talls litteratur, det interesserer skandinaviske historikere for lite. Jeg har funnet mest om patronvesenet i Ole Degns bok om kongens kansler Christen Friis til Kragerup. I et stort kapittel viser han hvordan Friis protesjerte lærde menn i flere videnskaper. Det avsluttes med medisinprofessor Simon Paullis dedikasjon til Friis' efterfølger Christen Thomesen Sehested: »Du må være så brav som du vil, uden patroner sejler du bestandig imod strømmen«.

Når skandinaviske historikere har så liten sans for patron-clientforholdets betydning, må det skyldes at våre samfunnsformer har fjernet seg så sterkt fra slike forhold, at de virker langt mere fremmede på oss enn på engelskmenn. Det gjør at vi stiller med et handicap, når vi skal formidle de gamle europeiske samfunn til moderne lesere. Det forbauser meg hvor uskarpt bilde der gis av det danske hoffmiljø, av forholdet til tjenerskapet og i hvilken grad rollen som patron, som fordeler av goder og velgjerninger, bestemte kongens adferd. Kanskje hans mange iltre utsagn kom i frustrasjon over de skranker patron-rollen satte. Scocozza hevder at han var så utilgjengelig. Hvordan kan det da ha seg at han 10/5-1646 skrev til Corits Ulfeldt at »Jeg haver nu en tidlang megtig været overløben af mitt folk som haver begæret at bo i de bådsmends boder. Og der jeg dennom haver afvist dermed, at de samme til ingen uden til bådsmend var bygde, da haver de sagt hvorfor de var ikke så gode som de, du forundte af de samme boder der. Jeg svarte hvem de vare. Da svarede de, at det var en kokk og en drabanter...« Riktig nok ville han nå ha slutt på maset, men min påstand er at kong Christian var mer medgjørlig enn hans bistre brev gir inntrykk av. Denne påstand er gitt næring av mine studier i hans lensforvaltning, hvor han tok betydelige hensyn til adelsmenns preferanser m.h.t. forleneringer. Ved å legge større

vekt på kongens plass i et miljø vil jeg hevde at de autoritære trekk ved kongen vil bli tonet ned.

Dette poeng henger sammen med en stillingtagen til kongerollens betydning. Denne rolle var langt fra entydig, fordi kongen skulle ivareta så mange ulike interesser. Han skulle være Guds representant på jorden, han skulle forsvare religionen, han skulle være rettferdig og beskytte de svake, han skulle være generøs, han skulle respektere adelens privilegier, han skulle være et festlig midtpunkt i et strålende hoff, han skulle forsvare rikets og dynastiets ære, han skulle være en fremragende idrettsmann, han skulle være viril og en stor jeger, han skulle være en uforferdet kriger, som kunne legge nye provinser til riket og forebygge og forpurre alle farer. Christian var en monark som tok alt dette alvorlig. Kongerollen var en helterolle og en superrolle. De fleste forfattere legger stor vekt på den, og jeg vil om mulig aksentuere den enda sterkere, og da slik at jeg nedtoner despottrekkene og fremhever hvor bundet fyrsten i et så tradisjonsrikt kongedømme var av det han mente ble forventet av ham – om ikke nødvendigvis av riksrådet, så i hvert fall av hoff, slekt, levende, døde og ufødte generasjoner.

Christian 4.-historikerne drøfter mange fundamentale spørsmål om kongens måte å løse sine oppgaver på. Var han en livsnyter og en ressursløser eller var han et handlings- og pliktmenneske? Forfatterne legger vekten ulikt på disse egenskaper, og kongerollen disponerte ham for å være alt dette. Her kunne det ha vært verdifullt om man hadde satset mer på en internasjonal komparasjon, noe Ole Kongsted gjør i sin oppsitsvekkende artikkel om musikken ved Christian 4.s hoff.

Flere forfattere hevder at han i sine beste år var en av Europas rikeste menn. Jeg tillater meg å tvile. Det var vel kanskje heller slik at aldri har en nordisk monark vært så nær et europeisk rikdomsnivå for fyrster. Men den pavelige gesandt Bentivoglio syntes at »den danske konges hof kan neppe kaldes et kongelig hof; thi i hine afsidesliggende egne, hvor man endnu bevarer sæderne jævne og simple, har de andre hoffers pragt og luksus endnu ikke vundet indpas« (2/2-1613).

Hvis Christian i en periode var rik i europeisk målestokk, var det nok fordi han holdt på det enkle levesett til tross for et betydelig overskudd på kronens budjett. Det store bilager i 1634 var som flere forfattere påpeker et ledd i det diplomatiske spill i Tredveårskrigen. Kronprinsens bryllup virker oppsiktsvekkende, fordi det avviker fra kongens sparsomhet i det sedvanlige hoffhushold. Steffen Heiberg sier at hoffet hadde et maskulint preg. Det er et meget interessant poeng, som jeg skulle ønske han hadde utdypet. Det maskuline henger uten tvil sammen med det jevne og simple preg som Bentivoglio observerte. En konge som 64 år gammel, under en

seilas til Bergen, løp i sin nattskjorte til skipskabyssen for å slukke et tilløp til brann, var ikke vant til en solkongetilværelse.

Dette poeng taler også imot inntrykket av kongens enehersker- og keiserambisjoner som kunsthistorikerne, og med dem Heiberg, finner uttrykt i Frederiksborgs utsmykning. Jeg spør hvor meget man kan legge i kunstnerisk symbolbruk, utført av billedkunstnere som formidlet en almeneuropeisk tradisjon i forherligelse av fyrster. Scocozza bebreider kongen for å være det han var satt til å være, enda det mest bemerkelsesverdige ved Christian – til tross for alkoholen – var at han i så liten utstrekning »nød kongedømmet« og i så stor utstrekning prøvde å gjøre alt det hans lærere og formyndere hadde sagt ble forventet av en konge. Han var en pliktoppfyllende mann.

Jeg har i det siste spurt meg selv hvorfor der er en så moraliserende tendens i den danske Christian 4.-litteratur. Overfladisk vurdert kunne den ligne den avstandsbedømmelse som vi i Norden utøver overfor fjernliggende land. Men der er et psykologisk innslag av smertelig nærhet i denne moralisering. Christian 4.s tid var så kritisk og fundamental for Danmark som nasjon at danskenes forhold til denne tid i følelsesdybde minner om jødernes forhold til sin historie. I Norge har vi en viss parallell i holdningen til »Dansketiden«. Uutrydelige nasjonale problemstilling har preget meget av det som er skrevet om den – for ikke å snakke om det som ikke er blitt skrevet på grunn av den kollektive fortregning av det Henrik Wergeland kalte »den falske lodning«.

Den moraliserende tendens fører i Christian-litteraturen til en årvåken speiding etter feil som førte til de militære nederlag. Jeg blues for å rette noen metodisk kritikk mot danske historikere, for er det noe jeg beundrer dem for er det ikke minst deres grunnsolide håndverksmessige skolering. Men Jens Carl Kirchmeier-Andersens avhandling om Christian 4. som taktiker forsterker et spørsmål som bestandig har slumret i Christian-litteraturen. Var det kongens fall på Hamelns voller som avgjorde hans og Danmarks skjebne i Tredveårskrigen? Vi har alle en tilbøyelighet til å bedømme aktørers innsats etter resultatet, men Kirchmeier-Andersen har funnet det bryet verd å spørre om Christian var en slik »militær pauseklovn« som mange har villet gjøre ham til, og han er kommet til at styrkeoppbyggingen i 1625 viser at kongen brukte og videreutviklet Moritz av Oranjens hærreform og at han uten fallet ville ha hatt en realistisk sjanse til å seire over den katolske ligas hær i 1625 før Wallensteins hær blev ferdig oppstilt. Det kan derfor hevdes at det snarere var et fall enn en feil som avgjorde utfallet av Keiserkrigen.

Det kan mot dette hevdes at når man begir seg inn i en krig, bør sikkerhetsmarginen være så bred at et fall fra en hest ikke utløser en

begivenhetskjede som ender i en katastrofe. Og da kommer vi til det politiske grunntrekk ved Christian 4.s regime: Forholdet til riksrådet. Med god grunn gjør de fleste forfattere dette til den røde tråd i denne tids historie. Og igjen står vi ved en flere århundre gammel dansk tradisjon: Hvem var skurken i dette drama, kongen eller riksrådet? I Danmark har der ikke kunnet utvikle seg en dominerende Whig-tradisjon, som retter skytset mot kongen. Under eneveldet og langt inn i det 19. århundre var det han som hadde rett og riksrådet var et sneversynt standsegoistisk organ. Fra midten av forrige århundre og til i dag har både konge og råd fått urett, med en voksende tendens til å rehabilitere riksrådet, noe ikke minst Erling Ladewig Petersen har gjort seg til talsmann for. Den nyeste litteratur rokker ikke vesentlig ved denne tendens.

Men i Steffen Heibergs glimrende politiske analyse øynes et fatalt mønster; at de to organer omvekslende påvirket politikken slik at den ble mislykket. I Scocozzas fremstilling blir det riksrådets betenkninger som i stor utstrekning gir teksten til dramaets kloke, bedrevitende kor, som advarer og varsler om de ulykker kongen går i møte. Troels Dahlerup avdramatiserer ved å vise hvor tradisjonsbundet kongens dynastiske politikk i Nord-Tyskland var, men i Leo Tandrup's fremstilling er det et drama av de helt store historiske dimensjoner, inspirert som han i sitt forfatterskap er av analogien til supermaktoppgjøret mellom USA og Sovjet og av den tvetydige splittethet i USAs politiske spaltning mellom president og kongress. For Tandrup er det riksrådet som i sin angstbiterske konservatisme ikke forstår hva som er i ferd med å skje og som saboterer kongens forsøk på å demme opp for det fattige, utilfredsstilte og aggressive Sverige.

Jeg føler meg ikke kallet til å skifte vær og vind mellom alle disse tolkninger. Til en vis grad har de alle rett, og Heiberg er eklektikeren, som inkorporerer flest tolkninger, mens ingen går lenger enn Scocozza i å uskyldiggjøre Sverige. På ett punkt synes nå alle å være enige – og det er viktig: Christian 4. var ingen revolusjonær. Knud J. V. Jespersen kaller ham en »Herremand i kongeklæder«, en mann programmert av den høyadelige formynderregjering til å styre innenfor rammene av stands-samfunn og gjeldende forfatning. Borte er de gamle oppfatninger av Christian som borgerkongen eller folkekongen. Knud Jespersen kaller spenningen mellom den store dynastiske arv og den domenestatlige arv en tragedie for Christian. Det var i hans verdifelleskap med det høyadelige riksråd det skrøpelige kitt fantes som holdt det gamle politiske system sammen. Jeg tror han har helt rett, og konklusjonen må da bli at ut fra de utenrikspolitiske behov var Christian ikke despotisk nok. Det samme inntrykk får man ved å studere lensforvaltningen. Den danske litteratur

forteller nokså lite om forholdet mellom konge og lensmenn, bortsett fra den politiske drakamp om de generelle betingelser for forleningene. I Norge foreligger der flere analyser av lensadministrasjonen under Christian 4., og de viser hvilken stor selvstendighet lensmennene hadde, særlig etter 1625. Hverken Ditlev Tamm eller Ole Degn har behandlet lensadministrasjonen i sine bøker om Christian 4.s kanslere. Det er synd, ikke minst fordi Tamms og Degns bøker er så interessante så langt de rekker. De viser bl.a. hvor stort rom kanslerne hadde for et personlig engasjement i deres embede. Sånn sett bidrar de til å slå en pel gjennom påstanden om Christian 4.s egenrådighet.

Hvis man vil redusere betydningen av kongens egne handlinger, kan man si at Christian 4. falt som offer for krefter som han ikke maktet å hamle opp med. Kirchmeier-Andersen innskjerper at Keiserkrigen bør betraktes som et av militærhistoriens tallrike eksempler på det nærmest umulige i å føre krig med utilstrekkelige ressurser. Christian 4. var ikke noen dårlig taktiker, men bare en fattig feltherre. I sitt studiehefte om Christian 4.-tidens Danmark gir Helge Gamrath nøkkelen til å forstå hvorfor det gikk slik. Han sier at sammenlignet med det øvrige Europa var Danmark med lydlandet Norge ved århundrets begynnelse en randstat, et tilbakestående land økonomisk, sosialt og politisk. Dette er i virkeligheten et opposisjonsinnleg mot bildet av Danmark som en nordeuropeisk stormakt – et bilde som gjør fallhøyden så stor i mange Christian 4.-fremstillinger. Stormaktsbildet er antagelig for sterkt preget av kongens egen oppfatning – eller kanskje heller slik han ønsket at omverden skulle oppfatte det. Med sin langt mindre befolkning var Danmark-Norge et slags nord-europeisk Polen i den forstand at sentralmakten var svak både politisk og militært. Så lenge dette underlige konglomeratrike var beskyttet av naboenes svakhet var det trygt, men systemets svakhet ble et stort problem i 1600-tallets eksistenskamp.

Både kongen selv og hans historiografer har lagt vekt på hans militære interesser og ferdigheter, men jeg synes man burde legge større vekt på det tvetydige ved kongens militære engasjement. Han var mer kriger som en uforferdet idrettsmann enn som en systematisk militarist. Finn Askgaard påpeker at hans mest verdifulle egenskap i krig var hans imponerende utholdenhet i motgang. Hadde Christian vært militarist, hadde han i langt større grad konsentrert seg om militære foreberedelser og oppgaver – og dette til tross for at han gjorde en hel del, noe særlig Gunner Lind har levert vektige belegg for. Innenrikspolitisk forberedte denne militarisering grunnen for eneveldet, men utenrikspolitisk er jo graden av militarisering bestandig relativ, og det står ikke til å nekte at den danske godseierstat i sammenligning med det svenske Sparta og de

tyske leiehærer hadde et sivilt preg. Kongen var nok en ideell ridderkonge, men Danmarks stilling var grunnleggende lik de mange tyske fyrstedømmers og det store polske rikes. Sånn sett er det like bemerkelsesverdig at den danske statsdannelse overhodet overlevde det 17. århundre som at territoriet blev amputert. Også denne tankegang kan man finne hos Gamrath, om enn ikke så tilspisset. Det må bl.a. være innlysende at en sammenligning av tallstørrelser har begrenset verdi som prediksjon om krigens utfall. Når to fotballhold møtes, stiller de begge vanligvis med 11 spillere, men det er deres kamptrening og spilleferdigheter som avgjør utfallet. Christian 4. var selv klar over kamptreningens betydning i sitt syn på bondemilitsens verdi i Danmark og Norge. Svenske soldater og tyske leietropper hadde en enorm erfaring og trening i krigeryrket. For danskene ble ikke krigen mer enn en hobby.

Den svenske historiker Jan Lindegren har i den forbindelse fremsatt en interessant teori. Han spør om man kan forklare den svenske statsmilitarisme og den danske godseierpasifisme som følger av forskjellige produksjonsforhold. Han svarer at i det svenske landbruk med hovedvekt på kreaturhold hadde man ikke behov for å sysselsette hele det befolkningstillegg som ble resultatet av den naturlige befolkningsvekst – og minst bruk for mennene. De kunne uten alvorlige følger avgis til en hær som kjempet, syknet bort og falt i fremmed land. Dette var annerledes i åkerlandet Danmark. Her trengte man alle menn til den arbeidsintensive korndyrkingen, og hoveriet bare vokste og vokste. Følgen var at det danske landbrukssamfunn saboterte overføring av arbeidskraft til militærtjeneste, mens det svenske fant seg i det.

Flertallet av dem som skildrer Christian 4.s Danmark påpeker kontrasten mellom den velstående regionale stormakt ved århundrets begynnelse og den fattige småstat da kongen ble forløst fra sitt martyrium i 1648. Gamrath snur tolkningen den annen vei – fra å være en europeisk randstat blev det skapt nye strukturer som kunne sikre det danske samfunns og den danske stats fremtidige plass i Europa. Det var det gamle middelalderlige samfunnssystem som var i oppbrudd. Selv er jeg fascinert av denne tolkning både p.g.a. dens uforskammede dristighet og fordi den passer godt med det vi vet om utviklingen av oldenborgstaten Norge. Men før vi går over til Ultima Tule, la oss dvele en stund til i rikssentrum.

Christian 4. fikk et dårligere eftermæle i det liberale Danmark. Det er kanskje ikke forbausende at eftermælet ikke er blitt bedre i det sosialdemokratiske Danmark. Eller er det overraskende? Man kan vel si at Gamrath har meningsfeller på venstre side i England. I Christopher Hills marxistiske tolkning representerer parlamentets godseiere en fremtidslin-

je, til tross for (eller snarere på grunn av!) at de førte en politikk som skapte et rotløst proletariat. Christian 4. gikk ikke så drastisk til verks, men med Ladewig Petersens uttrykk innebar hans regime en overgang fra domenestaten til skattestaten. Er det noe som peker frem mot det sosialdemokratiske Danmark så må det vel være 1600-tallets skatterevolusjon. Man kan innvende at pengene ble brukt til uverdige formål, men det samme ville vel Christopher Hill kunne si om de engelsk godseiere. Da kongen satt igjen med nedsmeltet sølvtøy og pantsatt krone, kunne han med større rett enn de fleste statsmenn hevde at han hadde ofret alt, både sin helse og sin formue på staten.

Gamrath opponerer også mot det negative bilde mange gir av kongens næringspolitikk, og han understreker betydningen av den kraftige vekst i Københavns virksomheter. Her er det spørsmål om hvilket tidsperspektiv man har. Innen rammen av Christian 4's egen regjeringstid mislykkedes de fleste av hans kompanier. Men all begynnelse er vanskelig, og i det lange løp kom f.eks. den oversjøiske handel til å bety meget for København, og når man tar i betraktning hvilken fundamental betydning hovedstedene fikk i de moderniserte europeiske stater, er det ikke lett å skjønne hvorfor man med vårt perspektiv på 1600-tallet kan fremstille kongen som en blott og bar urealistisk prosjektmaker. Jeg tror Ludvig Holberg vurderte kongens foretaksomhet riktigere enn Scocozza.

Kan det herske tvil om hvilke kriterier man skal legge til grunn for å vurdere næringspolitikken, er det enda mer problematisk å belyse sosial- og kulturpolitikken. Også her finner vi den samme polarisering av oppfattelsene. Hovedtendensen er å betegne kongen som splittet mellom ulike hensyn, inkonsekvent, lunefull og lite utholdende, men med en voksende tendens til kulturell og kirkelig ensretting. Mens de fleste trekker i tvil kongens engasjement i spørsmål om sosial rettferdighet og kulturell utvikling, blir den kirkelige disiplinering fremhevet som et viktig trekk ved kongens innenrikspolitikk. Også her er det imidlertid grunn til å spørre om kongen var så autoritær som hans brev og forordninger gir inntrykk av.

Jeg vil snarere legge vekt på at dette var en tid da det over hele Europa gikk en sterk religiøs vekkelse, som andre steder gav seg utslag i from katolisisme eller i puritanisme. Men det var ikke slik at alle ble like sterkt grepet av vekkelsen. Tvert imot ble de grepne drevet av en lidenskapelig kulturkritikk – rettet mot alkoholisme, vellevned, hor, vold og drap. Disse krasse kulturkritikere tilkjempet seg et ideologisk hegemoni, og i Danmark var det en rekke teologer – men slett ikke alle – som ledet an i kulturkampen. Det var biskop Hans Resen som staket opp kursen i disiplineringsskampanjen, og etter hvert som kongegjernen ble stadig

mere byrdefull, sammenfalt Christian 4.s selvforståelse mer og mere med den ortodokse kristendoms, som han dag ut og dag inn hørte prediket. Ortodoksien fremstilles som det beståendes bolverk, men dens kraftige fordømmelse av synden gjorde at den også var en opposisjonell ideologi, som var meget vanskelig å realisere. Dette gir herlige muligheter for sarkasmer over samfunnets og menneskenes inkonsekvenser. Det var ikke lett å håndheve de nye strenge kirkelovene, delvis fordi embetsverket må ha hatt et ambivalent forhold til dem, delvis fordi dette embedsverk ikke hadde kapasitet til å gjennomføre en kulturrevolusjon. Derfor er kanskje disse lover mere interessante som ideologiske programerklæringer enn som belegg for en faktisk ensretting. Det er i hvert fall påfallende hvor lite energisk konge og kanselli fulgte opp lovene med instruksjer og henvendelser til lensmennene.

Der er også vanlig å hevde at ortodoksien var sosialt samfunnsbevarende, men kritikken mot alle slags utskielser må dog ha vakt den sosiale samvittighet hos dem som tok den inn over seg. I England har man påvist en sterk vekst i de testamentariske gaver til sosiale formål, og Ladewig Petersen påviser en lignende tendens i Danmark. Dette var den engasjerte kristendoms lysside. Skyggesiden var utålmodigheten med og fordømmelsen av synden. Denne holdning hos kongen fremhever Ditlev Tamm i en analyse av ham som dommer: »Christian IV var en temperamentsfuld hersker som harmedes over dem, der satte sig ud over normerne – og jo mere sagen berørte kongen selv, jo strengere straf«. Målt med samtidens fyrstemål kan man vel derimot ikke si at han var streng, og Tamm viser at han bare i noen få saker medvirket til et annet resultat enn det flertallet i rettertinget gikk inn for.

Hans utstrakte deltakelse i rettertinget både på danske og norske herredager og den betydelige lovgivende virksomhet som utfoldet seg under hans auspicer viser at kongen gav bred plass for lov og rett i sitt allsidighetsvirke. Det er hevet over enhver tvil at den tids rettferdighet ikke var identisk med vår tids rettferdighetsbegreper, men med den vekt som ble lagt på rettsvesenet som middel til å løse konflikter må man si at dette var et legalistisk samfunn. I Norge var Christian 4.s tid av grunnleggende betydning for utviklingen av flere hundre bygdeding som de mest fundamentale av alle samfunnsinstitusjoner. Dermed blev bondesamfunnets og kongemaktens behov for et felles forum imøtekommet – et forum som videreførte en urgammel rettstradisjon i kombinasjon med maktstatens regulerende vilje – det var en kompromissets triumf i norsk historie.

Når jeg i høst har pløyd gjennom den nye danske litteratur om Christian 4., har jeg speidet efter friske syn på Norge, men det som står

om Norge er så spredt at det tjener mest til å reise noen kulisser, slik at man får et inntrykk av at kongen også hadde et norsk rike. Steffen Heiberg avviker noe fra dette mønster, og man skjønner at han har lest en del nyere norsk litteratur, men når man ser på hans litteraturliste slutter han seg til alle dem som tilsynelatende ikke har brukt norsk litteratur som er yngre enn 20 år. Bortsett fra Heiberg gis det derfor et Norges-bilde som er lite påvirket av at nettopp Christian 4. og tallrike danske kvinner og menn i disse år for alvor oppdaget Norge. Christian 4.s regime ble epokegjørende i norsk historie, og det som skjedde i Norge var også viktig for Danmark. Hvorfor? La oss lage en rask skisse!

Christian 4.s interesse for Norge var eksepsjonell blant de dansk-norske konger. I sin tid besøkte han Norge flere ganger enn alle de andre til sammen. Kongens oppmerksomhet var nødvendigvis ikke positiv for nordmennene. Mange herskere har gjennom tidene hatt en tendens til å gjøre mere skade enn gagn, og oldenborgernes svale energi og interesse var ofte en fordel for nordmennene. De fikk leve sit eget liv nokså uforstyrret. Kontrasten til det oldenborgske system, den opplevde trønderne i årene 1658-60 da de etter freden i Roskilde var svenske undersåtter. Mange menn i Trøndelag ble da utskrevet til svensk krigstjeneste på kontinentet. Dette brukte de dansk-norske myndigheter i den motiverende propaganda for krigsinnsats i den andre Carl Gustaf-krig i Norge, og den hadde uten tvil betydning for den norske krigføring, som sikret Trøndelag for Norge og Oldenborgregimet.

Ved inngangen til Christian 4.s tid hadde nok mange i det aristokratiske miljø i Danmark et lignende syn på Norge som Samuel Johnson hadde på Skottland i 1700-årene. Det må ha fortonet seg som et primitivt land, der menneskene spiste havre, dansk hesteføde. Og der fantes mange flere grunner til å se slik på Norge og nordmennene.

Folketallet i 1588 kan bare ha vært $\frac{1}{3}$ av det danske. Bosetningen var ekstremt spredt i et geografisk splittet land. Norge hadde overhodet intet sentrum eller tyngdepunkt. Landet utgjorde ingen naturlig enhet. Det veide meget lett i forhold til Danmark. Dertil kom at den innenlandske overklasse var helt ubetydelig og ikke hadde noe fotfeste i hoff- og regjeringsmiljø. Derfor fantes der ingen høyadel som oppnådde viktige embeder. Norge var en ren provins mot sivilisasjonens yttergrense. Over 90% av nordmennene var bønder. Der fantes bare 7 byer i det nåværende Norge, og Bergen som var den eneste av noen størrelse, hadde et sterkt tysk preg.

I en viss forstand hadde danske lensmenn og danske fogder fritt spillerom i dette lydrike, men deres selvrådighet ble motvirket av at statsapparatet ble holdt på et rent middelalderlig nivå, hvor det ble satt

skranker for utfoldelsen. Norsk lov og særnorske domstoler ble videreført i et system, der staten krevde inn meget lave skatter. Følgelig stod øvrigheten overfor en velberget og selvbevisst bondestand, som ikke var vant til å danse etter aristokraters piper. Det fikk de lensmenn erfare som samlet noen tusen norske bondesoldater til en militærleir ved Svinesund under Kalmarkrigen. Bøndene viste seg totalt uregjerlige. De drakk seg fulle, skjøt vilt rundt seg, nektet å adlyde ordrer og da det var slutt på ølet og skuronnen nærmet seg, gikk de hjem i flokk og følge og svingte hattene til avskjed med lensmennene. Disse bøndene var i voksende grad deltakere i en desentralisert utenrikshandel med sild, torsk og trelast. I Sør-Norge gikk brorparten av denne eksport utenom byene, og tusenvis av bønder handlet direkte med utenlandske skippere – først og fremst med hollendere. Dette var ikke bare dansketiden i norsk historie. Det var også hollendertiden.

Men hva så med Christian 4.? Hvorfor interesserte han seg for Norge? Hans kjærlighet til havet og sjøreiser må ha vært en årsak. Kanskje har han opplevd det befriende av og til å komme vekk – kanskje har Norge kommet til å stå i et litt romantisk skjær. Norges gamle status som arvekongedømme kan ha forsterket interessen, og sjøkongens kjennskap til nordmennenes naturlige fortrinn som båtsmenn i marinen kan ha fått ham til å tillegge nordriktet større betydning enn danske godseiere, som heller merket seg at nordmennene dyrket lite korn. Kong Christian kjente de norske sjøfolkene, og nærheten gav grobunn for en godmodig spøk da han i januar 1640 skrev til Corfits Ulfeldt at man i tide måtte skaffe tobakk til nordmennene, som var utkommandert til marinen. De ville neppe forbli friske lenge, hvis de ikke fikk tobakk. »De tager det gjerne an i steden for frokosten«, skrev Christian (4/1-1640).

Men kongens Norges-interesse hang også sammen med hans merkantilistiske iver og hans behov for å skaffe flere penger til statskassen. Hans hang til sangvinsk optimisme ble sterkt stimulert av forhåpningene om å gjøre rike malminer og sette i gang profitabel gruvedrift. Trelasteksporten nådde i hans tid et meget stort omfang – langt større enn trelastutskipningene fra Østersjølandene gjennom Øresund. Men frem til begynnelsen av 1630-årene var fortellingen ikke effektiv. Christian 4. var klar over det, og han aktet å gjøre noe med det.

I en viss forstand var kongens bestrebelser klart negative for nordmennene. Det ble etablert en langt høyere beskatning, og i løpet av 1630-40-årene ble statens tollinntekter seksdoblet. Tollen virket langt på vei som en indirekte beskatning av de norske produsentene. Bortsett fra noen år under Hannibal Sehested, ble langt over halvparten av disse statsinntekter overført til Danmark, og på samme tid vokste utskriv-

ningene av båtsmenn til marinen på Bremerholm. Det var altså snakk om både en økt pengeskatt og en økt blodskatt.

Det er imidlertid innlysende at den norske utvikling utvidet fundamentet for oldenborgstaten i en meget kritisk tid. Slik sett var Christian 4. en statsbygger av rang i Norge. Embetsverket ble styrket og utvidet, delvis som en direkte følge av kongens politikk, delvis som en indirekte følge av den. Og den norske bondealmue ble i et helt annet omfang pålagt offentlige forpliktelser. Følgen var at barnebarna til Kalmarkrigens uregjerlige bondesoldater, ble en verdifull tilvekst til monarkiets militære slagkraft i Carl Gustaf-krigene og den skånske krig.

For Norges del var Christian 4. dessuten en vellykket merkantilist alt i sin egen tid. I bergverkspolitikken kan man rigtignok finne flere belegg for at han var overoptimistisk – og én gang endog til det narraktige, men hans betydning for den norske bergverksnæring kan knapt overvurderes. Inntil hans tid hadde de spredte forsøk på å sette det hele i gang vært mislykkede, men Christian 4. sørget for en systematisk malmletning, og da det ble gjort verdifulle funn, mobiliserte han statsapparatet for å sette i gang nye verk. I neste omgang inspirerte han adelige lensmenn og borgerlige kapitalister til å føre bergverksdriften videre, støttet av kronen med privilegier og statlige kjøp av produktene. Der var store begynnervanskeligheter, men i løpet av Christian 4.s tid var alle tre grener av bergverksindustrien etablert, sølvverk, kobberverk og jernverk, og i generasjonene som fulgte kom der en kontinuerlig vekst.

Så stor innvirkning hadde ikke kongen på trelastnæringen, men kronen påvirket næringsstrukturen i retning av stordrift – delvis som grunneier til et stort antall sagbruk, delvis ved beskatning av produksjon og eksport. Inspirert av kjøpmannsopinionen i Norge, ville kongen ha slutt på den direkte handel mellom norske bønder og utenlandske skippere. Kjøpmenn i Norge skulle overta trelasteksporten for å gjøre fortellingen mer oversiktlig og presse utlendingene til å gi mer for trelasten. Kronen leide alle sine sager mer og mer bort til ressurssterke kjøpmenn, og opptrappingen i beskatningen bidro til å slå ut mindre produsenter og eksportører.

Et viktig trekk ved Christian 4.s Norge var at en rekke menn, familier og slekter gjorde seg gjeldende både som embedsmenn og som kjøpmenn. Svært mange av dem var innvandrere, og flertallet kom fra Danmark og hertugdømmene. Disse familiene skapte en ny stor elite i Norge – sammen med en del norske embedsmenn og kjøpmenn som også gjorde vellykte karrierer. Nesten uten unntak slo innvandrerne røtter i de distrikter de kom til, og flere grunnla varige dynastier. Det var en eiendommelig dobbelthet over denne utvikling. På kort sikt, dvs. i det 17.

århundrede, utvidet alle de nye familier det danske velde, og de gav oldenborgregimet en helt annen tyngde i Norge. Dette poeng er kommet bort i all den danske gremmelse over landavståelsene, men det er meget viktig fordi det bidrar til å forklare hvorfor oldenborgstaten overhodet overlevde det 17. århundre. Men de danske slekter i Norge var jo også sin egen lykkens smeder, og dessuten ble den nye overklasse i det 18. og 19. århundre gradvis mer norsk og mindre dansk – dog helt frem til ca. 1930 var Personalhistorisk Tidsskrift en felles dansk-norsk publikasjon – det er et talende vidnesbyrd om hvor viktig det danske innslag var i den nye norske overklasse fra Christian 4.s tid.

I 1640-årene var det vanskelig for riksebedsmenn i København å forsone seg med at statsinntekter i Norge som ikke havnet i Corfits Ulfeldts og Henrik Müllers kister og kasser kunne styrke staten. Etter 1814 har både dansker og nordmenn av ulike grunner i noen grad feiltolket innebyrden i statsmaktens utvikling i 1600-årene. Man har tolket det som en slags norsk separatisme, men der finnes begrensede belegg for det i samtiden. I min tolkning innebar Christian 4.s politikk en kraftig utvidelse av oldenborgveldet, og det skjedde i form av en elitistisk dansk landnåm.

Dette var slett ikke noen ulykke for den opprinnelige norske befolkning. Vel nok benyttet mange innvandrede fogder og kjøpmenn røffe metoder, men det kom et innsig av dyktige mennesker, som tok med seg sin ekspertise til bondelandet. Som følge av deres virksomhet grodde det frem en rekke nye byer – langt flere enn de Christian 4. grunnla. De åpnet det store innlandet for handelsnæringene, og de knyttet tette forbindelser mellom Norge og de vesteuropeiske sentra. Alt dette skjedde i vekselvirkning med deres innsats som embedsmenn. Styrkingen av staten og organiseringen av handelen gikk parallelt, og hele det norske samfunn var i sterk vekst. At Christian 4. sikret Nord Norge var langt viktigere enn tapet av Jemtland og Herjedalen, og befolkningsveksten var så sterk at folketallet må ha økt med minst 70%. Ved kongens død utgjorde nordmennene da $\frac{2}{3}$ Danmarks befolkning.

Idet jeg slutter er det på tide å vende tilbake til kongens person. Hva er det som gjør at Christian 4. i ettertid har appellert så sterkt til både danskere og nordmenns interesse og sympati? Jeg tror det var fordi han fikk en så stor rolle å spille på livets scene, fordi han var overalt, fordi han hadde så distinkte karaktertrekk, fordi han fremstod så menneskelig, med mangfoldige feil, men også med beundringsverdige dyder, fordi han var en mann som efterlot seg så mange personlige spor, som gjør ham nærværende og forfriskende kjent på mange hundre års avstand. Til dette kommer at hans liv utviklet seg fra triumf til tragedie i format og dybde

som var Shakespeare-tiden og barokken verdig, at han ble den martyrer for kongedømmet som han selv følte at han var, og endelig at dette kongedømme, som han kjempet for med så vekslende dyktighet og hell, at det overlevde og triumferte etter hans død – i betydelig grad på grunn av hans egen virksomhet – i Danmark og ikke minst i Norge. Slik ble Christian 4. kongedømmets lutherske St. Olav – kongen som seiret i nederlaget og dermed ble den evige konge – han som huskes når de fleste andre – også de mere behendige – bare er nakne navn i kongerekken.

Av en meningsmåling som i november 1988 ble offentliggjort i Oslo-avisen Dagbladet fremgikk det at Christian i dag er det overlegent mest populære guttenavn i Norge. Dette resultat henger nok også noe sammen med Christian Kvarts posisjon i Norge. Vi nordmenn er en lite perfektjonistisk nasjon, så vi setter pris på en fargerik og uvøren konge – spesielt på 400 års avstand!

FOREDRAGET REFERERER TIL FØLGENDE NY DANSK LITTERATUR OM CHRISTIAN IV

- Finn Askgaard, *Christian IV. »Rigets væbnede arm«*. Kbh. (Tøjhusmuseet) 1988. 224 s.
- Ole Degn, *Christian 4.s kansler. Christen Friis til Kragerup (1581-1639) som menneske og politiker*. Viborg (Landsarkivet for Nørrejylland) 1988. 261 s.
- Svend Ellehøj (red.), *Christian IVs verden*. Kbh. (Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck) 1988. 472 s.
 Artikler av Svend Ellehøj, Troels Dahlerup, Leo Tandrup, Gunner Lind.
 Knud J. V. Jespersen, Karl-Erik Frandsen, E. Ladewig Petersen, Alex Wittendorff, Jens Glebe-Møller, H.D. Schepelern, Charlotte Christensen, Kjeld de Fine Licht, Mette Bligaard og Ole Kongsted.
- Helge Gamrath, *Christian IV-tidens Danmark* Kbh. (Gyldendal) 1988. 88 s.
- Godfred Hartmann & Niels Richter-Friis (Red.), *Christian IV. Vor hele kongelængdes mest levende døde*. Fredensborg (Dansk Bladforlag) 1987. 50s.
- Steffen Heiberg, *Christian IV. Monarken, Mennesket og myten*. Kbh. (Gyldendal) 1988. 476 s.
- Steffen Heiberg (red.), *Christian IV og Europa*. 19. Europarådsudstilling i Danmark 1988. Kbh. (Fonden Christian IV året 1988). 607 s.
- Jens Carl Kirchmeier-Andersen, *Christian IV som taktiker. Vaabenhistoriske Aarbøger, XXXIII (1987) og XXIV (1988)*.
- Benito Scocozza, *Christian 4*. Kbh. (Politiken) 1987. 288 s.
- Ditlev Tamm, *Christian den Fjerdes kanslere*. Kbh. (G. E. C. Gad) 1987. 176 s.

*Kildegrundlag og indfaldsvinkler
i studiet af
kinesisk samtidshistorie*

AF

KJELD ERIK BRØDSGAARD

I de sidste 10 år har Kina været inde i en omfattende reformproces, der har betydet ændringer på stort set alle områder af det kinesiske samfundsliv. Tæt forbundet med denne udvikling er der blevet etableret en ny åbenhed i Kina, hvilket har betydet bedre muligheder for at indsamle kildemateriale og anden dokumentation om kinesiske forhold.

Dette har skabt forudsætningerne for en omfortolkning af centrale hændelser og udviklingslinjer i den kinesiske historie efter 1949. Ændringerne i synet på kinesisk samtidshistorie er af så vidtrækkende betydning, at det måske ville være på sin plads at tale om et egentligt paradigmeskifte.

Nærværende forskningsoversigt over moderne kinesisk historie skal ses som et forsøg på at gøre status over den nyeste debat og udforskning. Der redegøres for de nyere skoledannelser og indfaldsvinkler i studiet af det moderne Kinas historie og det diskuteres, hvorvidt man kan tale om et egentligt paradigmeskifte i Kina-forskningen.

Hovedvægten vil blive lagt på den vestlige forskning, omend den kinesiske selvforståelse i vist omfang vil blive inddraget. Det medgives, at mange væsentlige værker ikke fremlægger et eksplicit metodisk og teoretisk udgangspunkt for analysen. Det er dog alligevel antagelsen, at overordnede synsmåder inden for historiske og politologiske discipliner har haft betydelig indflydelse på valg af forskningsemner og problemstilling.

Totalitarisme-modellen

I 1950'erne dominerer totalitarisme-modellen vestlige studier af kommunistiske samfund. Modellen blev i sin mest dominerende og omdis-

kuterede form fremlagt i et værk af Carl Friedrich og Zbigniew Brzezinski fra 1956.¹ Ifølge Friedrich og Brzezinski kunne et totalitært samfund karakteriseres ved tilstedeværelsen af seks grundlæggende træk: (i) en officiel og totaltomfattende ideologi, (ii) et altdominerende masseparti, (iii) et ledelsesmonopol på kontrollen med våben, (iv) en monopolitisk ledet massekommunikation, (v) et terroristisk politikontrolsystem og (vi) en centraldirigeret økonomi.²

Inden for den vestlige Kina-forskning udkom der i 1950'erne en række værker, der opfattede det kinesiske samfund som et totalitært samfund.³ Disse værker beskrev et Kina styret af en massiv politisk maskine (partiet) med en karismatisk leder (Mao), der fastlagde kursen. Holdningen blev programmatisk udtrykt af A. Doak Barnett:

In a few short years the Chinese Communists have established a strong monolithic, totalitarian regime which has brought the most populous nation in the world under tight political, social and psychological control. They have demonstrated with frightening efficiency how the dynamism of a totalitarian state and the power of its »organizational weapon« can be applied even in a nation of roughly 650 million people with deep rooted traditions which clash with totalitarian discipline. Today Communist China is a huge mass in motion under strict control.⁴

I slutningen af 1950'erne opstod der i lyset af ændringerne efter Stalins død en voksende erkendelse af, at det sovjetiske system rummede konfligerende ideer og interesser bag den tilsyneladende monolitiske facade. Det samme var tilfældet i Kina, hvor det Store Spring Fremad, bruddet med Sovjet og Kulturrevolutionen var fænomener, der ikke harmonerede med en totalitarisme-opfattelse. I stedet fremkom der en model, der hævdede, at der eksisterede en grundlæggende konflikt mellem to fundamentalt forskellige politiske retninger i det kinesiske samfund.

¹ Zbigniew Brzezinski and Carl Friedrich, *Totalitarian Dictatorship and Autocracy* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1956).

² I 1961 reviderede Brzezinski 6-punktssyndromet, idet han hævdede, at terror ikke længere er et grundlæggende træk i definitionen af totalitarisme. Se hans *Ideology and Power in Soviet Politics* (New York: Frederick A. Praeger, 1967).

³ F.eks. Peter Tang, *Communist China Today* (London 1957); A. Doak Barnett, *Communist China and Asia* (New York: Harper & Brothers, 1960), og Richard Walker, *China Under Communism* (New Haven: Yale University Press, 1955).

⁴ Barnett, *op.cit.*, p. 10.

To-linje modellen

Den kinesiske kulturrevolution 1966-69 blev fra officielt kinesisk hold fremstillet som en kamp mellem to linjer: på den ene side den »proletarisk-revolutionære« linje ledet af Mao og på den anden side den »borgerligt-reaktionære« linje ledet af Liu Shaoqi.⁵ To-linje opfattelsen var fremherskende i den kinesiske selvforståelse helt ind til slutningen af 1970'erne og indeholdt en periodisering af kinesisk historie i henhold til fem grundlæggende linjekampe. Den første af disse kampe opstod, da Gao Gang og Rao Shushi i begyndelsen af 1950'erne forsøgte at »splitte partiet« og »obstruere vejen til socialisme«. Men deres »anti-parti alliance« blev knust, og den »korrekte proletarisk-revolutionære linje« kunne gennemføre den socialistiske transformation af landbrug, håndværk, industri og handel.

Bourgeoisiet vandt styrke igen i 1957, men før situationen kunne udvikle sig til en større linjekamp, lykkedes det gennem »anti-højre bevægelsen« at slå dem tilbage, og Det Store Spring Fremad og Folkekommune bevægelsen kunne sættes i værk, hvilket betød »et stort skridt fremad for socialismen i Kina«.

I 1959 opstod den anden større to-linje kamp, da »Peng Dehuai anti-parti kliken« angreb Det Store Spring Fremad og folkekommunerne. Men partiet under formand Maos ledelse gik til modangreb, og »komplottet« mislykkedes.

I begyndelsen af 1960'erne drog Liu Shaoqi og hans allierede fordel af den økonomiske krise i kølvandet på Det Store Spring Fremad og fulgte åbenlyst en revisionistisk linje i både indenrigs- og udenrigspolitikken. Under Kulturrevolutionen ledede formand Mao en kamp mod »Liu Shaoqis borgerlige hovedkvarter«, og den korrekte linje sejrede. Men allerede få år efter opstod den fjerde linjekamp, da den »borgerlige karrieremager og konspirator Lin Biao sprang frem og fortsatte Liu Shaoqis kontrarevolutionære aktiviteter« og endda iværksatte et kupforsøg.

Den femte og sidste store linjekamp fandt sted i slutningen af 1976, da De Fires Bande, »typiske repræsentanter for bourgeoisiet inden for partiet«, forsøgte at »usurpere magten over partiet og staten«. Men centralkomiteen under Hua Guofeng gendrev »prompte og resolute« deres angreb, og endnu »en kamp på liv og død mellem de to klasser, de to linjer, og de to veje« endte med den korrekte proletarisk-revolutionære linjes sejr.

⁵ Se Kjeld Erik Brødsgaard, *Models of the Chinese Policy-Making Process: Beyond the two Lines*, i Leif Littrup, ed., *Analecta Hafniensia: 25 Years of East Asian Studies in Copenhagen* (London: Curzon Press, 1988), pp. 29-39.

To-linje opfattelsen blev fra slutningen af 1960'erne overtaget af den vestlige Kina-forskning og dannede i 1970'erne det dominerende grundsynspunkt i studiet af moderne kinesisk historie.⁶ To-linje kampen antoges at repræsentere en dyb ideologisk kløft med følger for alle sider af det kinesiske samfundsliv: strategier for økonomisk udvikling, ledelse og administration, lønforhold og levestandard, uddannelse og forskning, udenrigspolitik, etc.

Vestlige forskere anvendte andre begreber end de officielle kinesiske i forsøget på at karakterisere linjekampen i kinesisk politik og talte om »moderate«, »pragmatikere« og »liuister« på den ene side og »radikale«, »ideologer« og »maoister« på den anden side. Men det var den samme opfattelse af en grundlæggende opsplitning af kinesisk politik i to linjer, der gjorde sig gældende. Den vestlige Kina-forskning opererede ligeledes med et oscillerende mønster i opfattelsen af kinesisk historie efter 1949. Periodiseringen var i grundtræk som følger:

I de første år efter befrielsen i 1949 var den moderate politiske linje fremherskende. Den sovjetiske model for økonomisk udvikling blev indført i form af en femårsplan, der indebar centralplanlægning og store investeringer i industrisektoren. Inden for landbruget blev jordreformen gennemført, og jorden blev delt op mellem millioner af bondehusholdninger. I samfundet herskede der orden og stabilitet, og i 1954 indførtes Folkerepublikken Kinas første forfatning. Politikken svingede til venstre (den radikale position) i 1955. Kollektiviseringen inden for landbruget blev accelereret, og man gennemførte socialiseringen af handel og industri. I foråret 1956 blev venstresvinget bremset op, og der fulgte en højreperiode i 1956-57. Kollektiviseringsprocessen standsede, og i industri- og handelssektorerne indførtes der ikke ny tiltag.

I slutningen af 1957 vendte partiet tilbage til den radikale linje. Der blev iværksat en storstilet kampagne, der sigtede på opbygningen af overrislings- og dæmningsanlæg. I sommeren 1958 ledte denne kam-

⁶ Vestlige værker, der strukturerer kinesisk samtidshistorie ud fra en to-linje opfattelse, inkluderer bl.a. Byung-joon Ahn, *Chinese Politics and the Cultural Revolution* (Seattle: University of Washington Press, 1976); Parris H. Chang, *Power and Policy in China* (University Park: The Pennsylvania State University Press, 1978); Jack Gray, »The Two Roads: Alternative Strategies of Social Change and Economic Growth in China«, i Stuart Schram, ed., *Authority, Participation, and Cultural Change in China* (Cambridge: Cambridge University Press, 1973), pp. 109-157; Rainer Hoffmann, *Kampf zweier Linien: Zur politische Geschichte der chinesischen Volksrepublik, 1949-1977* (Stuttgart: Ernst Klett Verlag, 1978); Ulrich Menzel, *Wirtschaft und Politik im modernen China* (Opladen: Westdeutscher Verlag, 1978); Charles Bettelheim, *Revolution culturelle et organisation industrielle en Chine* (Paris: François Maspero, 1972); Edouard Poulain, *Le mode d'industrialisation socialiste en Chine* (Paris: François Maspero, 1977); Patrick Tissier, *La Chine: transformation rurale et développement socialiste* (Paris: François Maspero, 1976).

pagne over i folkekommunebevægelsen. I industrien blev direktørernes magt begrænset, og partikadrenes og arbejdernes indflydelse blev forøget. Der var på det generelle samfundsmæssige plan tale om indførelsen af en ny udviklingsstrategi, og Kina brød med den sovjetiske eller stalinistiske udviklingsstrategi og dermed med det udviklingsmønster, der lå til grund for den første femårsplan. I stedet indførte man en udviklingsstrategi, som byggede på en samtidig udvikling af industri og landbrug i økonomisk vækst – man begyndte »at gå på to ben«.

Det Store Spring Fremad resulterede i en økonomisk katastrofe. Mao trak sig tilbage fra den »forreste linje«, og i stedet overtog de moderate ledere den daglige ledelse af parti og stat og indførte en justerings- og konsolideringsperiode. Inden for landbruget betød det en decentralisering fra kommune- til brigade- og senere til produktionsholds niveau. Det betød endvidere, at bønderne igen fik tilladelse til at besidde private jordlodder og selvstændigt markedsføre produkterne herfra. Inden for industrien blev den centrale planlægning styrket.

Direktørerne og det tekniske personale fik igen den afgørende indflydelse i produktionen, og materielle incentiver blev genindført.

I 1966 svungede det politiske pendul igen til venstre, da de radikale iværksatte Kulturrevolutionen. Inden for landbruget blev tendenser mod afkollektivisering standset. I industrien blev direktørernes og de tekniske kadrers magt angrebet, materielle incentiver og bonusordninger afskaffedes, og sloganet »hellere rød end ekspert« vandt frem. Arbejderparticipation i management blev sikret i form af revolutionskomiteer.

I den postkulturrevolutionære periode 1969-76 havde de radikale fortsat overtaget, skønt der var perioder, hvor moderate politiske tiltag blev iværksat. I foråret 1976 lykkedes det de radikale at udrense Deng Xiaoping for anden gang.

Efter Maos død i september 1976 ændrede balancen mellem de to grundlæggende linjer sig igen. Under Hua Guofengs partiformandsskab vendte de moderate eller pragmatiske kræfter tilbage, og fra 1979 dominerede de den politiske proces, omend Hua Guofeng formelt fortsatte som partiformand indtil 1981.

Evaluering af to-linje opfattelsen

Internt i Kina har to-linje opfattelsen især været fremhævet af Mao-fløjen imod politiske modstandere af forskellig politisk observans. De er alle blevet reduceret til borgerlige, revisionistiske elementer, »der vandrer den kapitalistiske vej«. Det har haft den fordel, at man har kunnet hævde, at kinesisk politik er et spørgsmål om ideologi og klassetilhørsforhold, og

at rene magthenssyn spiller en underordnet rolle. To-linje kampen har ligeledes forbundet den interne politiske kamp med tilsvarende fænomener i andre socialistiske lande, især i Sovjetunionen. Således blev Liu Shaoqi anklaget for at være Kinas Kruchev.

Helt ind til slutningen af 1970'erne syntes det kinesiske kildemateriale og det empiriske materiale, man i det hele taget var i besiddelse af, at svare til to-linje modellen. Dette i kombination med »Kina-myten« tiltrækning synes at have været en væsentlig årsag til den dominerende stilling, modellen havde i Kina-forskningen.

Kildematerialet bestod hovedsageligt i (i) rødgardistmateriale, (ii) interviews i Hong Kong med flygtninge fra Kina og (iii) materiale fra den officielle kinesiske presse. Disse tre kildetyper berettede om et samfund fastlåst i en voldsom politisk konflikt, og især rødgardistmateriale forsøgte at dokumentere, at splittelsen mellem de stridende fløje gik tilbage til 1920'erne og 1930'erne.

Fra begyndelsen af 1970'erne blev det i stigende grad muligt for vestlige forskere at rejse på kortere besøg i Kina. De fleste kom tilbage med et positivt indtryk, som blev formidlet til fagfæller gennem rejserapporter og til den brede offentlighed gennem artikler i dagspressen. Det kildemateriale, som disse beretninger udgjorde, fremmede myten om et Kina på rette kurs bort fra nød og elendighed.⁷ Et Kina præget af lighed og social retfærdighed, ledet af en modig revolutionær, der i teori såvel som i praksis havde brudt med den sovjetiske stalinisme.⁸

To-linje modellen havde klare fremstillingsmæssige og pædagogiske fordele, og var klart mere i samklang med kildematerialet end den totalitarisme-model, den havde afløst. Alligevel må man konkludere, at to-linje opfattelsen ikke har sans for kompleksiteten i den kinesiske udvikling og i sidste instans resulterer i nogle særdeles problematiske fortolkninger. Således har det været noget nær et dogme, at Mao-fløjen (»den revolutionære«) stod for et brud med den sovjetiske udviklings-

⁷ Rammerne for disse besøg, og hvilken betydning de kan have haft for de positive vurderinger, diskuteres i Paul Hollander, *Political Pilgrims* (New York: Oxford University Press, 1981).

⁸ Kina blev et centralt objekt i diskussionen om overgangssamfund, som blomstrede op i starten af 1970'erne. Det var den generelle antagelse, at den kinesiske udvikling repræsenterede et klart alternativ til den sovjetiske (stalinistiske udvikling). Det Store Spring Fremad og især Kulturrevolutionen blev centrale analysefelter i forsøget på at bestemme overgangsbetingelserne til socialisme. Kina syntes for det nye venstre at udgøre *argumentet* for socialismens aktualitet. For en nærmere diskussion af en række Kina-analyser inden for denne problemstilling se Kjeld Erik Brødsgaard og Søren Clausen, »Kina og teorierne om overgangssamfundet«, *Historievidenskab* nr. 17, 1979, pp. 115-160.

strategi i modsætning til Liu-fløjen («den revisionistiske»). Det modsatte synes på mange måder at have været tilfældet.⁹

Paradigmeskifte

En måned efter Maos død i september 1976 arresteredes lederne af den radikale fløj i Kinas Kommunistiske Parti: Maos kone Jiang Qing og de ledende politibureau-medlemmer Zhang Chunqiao, Yao Wenyuan og Wang Hongwen, senere kaldet De Fires Bande (*siren bang*). To uger senere iværksatte de kinesiske massemedier en kampagne, der havde til formål at forklare hændelsen. De Fires Bande var »dekadente, revisionistiske og borgerlige elementer, der havde til hensigt at genindføre kapitalismen i Kina«. Deres »eliminering« repræsenterede en stor sejr for den korrekte revolutionære linje i den fortsatte »kamp på liv og død mellem de to klasser, de to veje og de to linjer«.¹⁰

Øjensynligt stod Hua Guofeng bag udrensningen af De Fires Bande, Maos kulturrevolutionære allierede. Men for vestlige tilhængere af to-linje opfattelsen gav denne antagelse stødet til forvirring. Hua var jo blevet udpeget til ministerpræsident og første vice-formand for partiet i foråret 1976 med Maos eksplicitte godkendelse og De Fires Bandes samtykke. Var De Fires Bande virkeligt »sande repræsentanter for den borgerligt revisionistiske linje«, såsom de kinesiske medier anførte, eller var det snarere sådan, at Hua Guofeng repræsenterede den borgerlige linjes comeback, støttet af Deng Xiaoping og hans allierede? Året efter blev Deng rehabiliteret, og snart kompliceredes billedet yderligere, da det viste sig, at der eksisterede klare politiske uoverensstemmelser mellem Hua og Deng. Hua ønskede i realiteten at fortsætte en maoistisk økonomisk politik, hvorimod Deng argumenterede for en reformpolitik. Hvilke faktorer lå til grund for disse modsætninger: en to-linje dikotomi eller måske en situation med flere forskellige linjer eller fraktioner, der dannede skiftende alliancer i forsøget på at maksimere personlig indflydelse eller fremme en bestemt politisk grundholdning?

Bl.a. som resultat af et forsøg på at besvare disse spørgsmål er der i de senere år fremkommet en række alternative analysemåder i studiet af kinesisk samtidshistorie. De vigtigste er den klientelistiske model (frak-

⁹ Se Kjeld Erik Brødsgaard, »Paradigmatic Change: Readjustment and Reform in the Chinese Economy, 1953-1981, Part I«, *Modern China*, Vol 9, No. 1 (January 1983), pp. 33-88.

¹⁰ Citeret fra Kjeld Erik Brødsgaard, »China Through the Looking Glass: The Effects of Chinese Self-Characterizations on West European China Scholarship«, *Issues & Studies*, Vol. 22, No. 7 (July 1986), pp. 129-154.

tionsanalyse), tendensanalysen, interessegruppemodellen, »bureaucratic politics« og den kulturalistiske indfaldsvinkel.

Den klientelistiske model

Klientelisme indebærer en »vertikal dyadisk alliance, dvs. en alliance mellem to personer af ulige status, magt og ressourcer«. Der er altså tale om gensidige, men asymmetriske forbindelser (patron-klient forhold).¹¹

Andrew Nathan var den første, der foreslog anvendelsen af denne tilgangsvinkel i studiet af kinesisk politik. Det skete i form af en større artikel i *The China Quarterly* i 1973, hvor han fremlagde en teori om, at den kinesiske ledelse er delt op i en række fraktioner, der bygger på personlige forbindelser af patron-klient typen.¹² Lederen af en given fraktion har sine egne specifikke forbindelser, der i pyramideform organiserer fraktionen. Den politiske proces domineres af konsensusdannelse mellem de vigtigste fraktionsledere.¹³

Nathans fraktionsmodel fremkom på et tidspunkt, hvor to-linje modellen var den dominerende indfaldsvinkel i studiet af kinesisk samtidshistorie. Derfor fik den i første omgang en begrænset indflydelse i Kina-forskningen. Det skyldtes især, at modellen i modsætning til den herskende to-linje opfattelse nedtonede den rolle, ideologiske og teoretiske grundholdninger spiller, og i stedet fokuserede på personer og personlige relationer.

I 1980'erne har Nathans analyse fået fornyet aktualitet. Det skyldes ikke mindst Lucian Pyes indflydelsesrige værk fra 1981 *The Dynamics of Chinese Politics*.¹⁴ Her hævder Pye på linje med Nathan, at personlige forbindelser danner kernen i kinesisk politik. De personlige forbindelser udgør et netværk, som styrkes af kinesiske begreber for venskab og forpligtelse (*guanxi*). Dette netværk kan den enkelte leder udnytte og trække på, når der skal træffes politiske beslutninger. Netværkene væves sammen og danner politiske fraktioner, som strides om politisk indflydelse.¹⁵

¹¹ Se Carl H. Lande, »Introduction: The Dyadic Basis of Clientelism«, i Steffen W. Schmidt et. al., *Friends, Followers, and Factions* (Berkeley: University of California Press, 1977), p. xx.

¹² Andrew Nathan, »A Factionalist Model for CCP Politics«, *China Quarterly*, No. 53 (1973), pp. 34-66.

¹³ Se ligeledes Kjeld Erik Brødsgaard, »Nye indfaldsvinkler til studiet af kinesisk politik«, *Carlsbergfondets Årsskrift 1986*, pp. 44-50.

¹⁴ Lucian Pye, *The Dynamics of Chinese Politics* (Cambridge, Mass.: Oelgeschlager, Gunn and Hain Publishers, Inc., 1981).

¹⁵ Nathan lægger vægt på, at det er patron-klient relationer, der binder netværkerne

Inden for de senere år har Jean C. Oi ligeledes appliceret klientelismebegrebet på studiet af lokale eliter i det kinesiske landbrug¹⁶, og Merle Goldman har hævdet, at patron-klient relationer bedst karakteriserer forholdet mellem de politiske ledere i Kina og de intellektuelle, og at det er qua den type relationer, at de intellektuelle får indflydelse i det politiske liv.¹⁷ Endvidere har Andrew Walder studeret arbejdsrelationerne på de kinesiske fabrikker ud fra et patron-klient perspektiv.¹⁸

Den klientelistiske model har været kritiseret for, at den lægger for meget vægt på personer og individcentrerede fraktionsdannelser.¹⁹ Det har været fremhævet, at det snarere er eksistensen af forskellige politisk-ideologiske grundholdninger og debatten mellem disse, der udgør grundlaget for kinesisk politik. Denne indfaldsvinkel kaldes med et låneord fra Sovjetforskningen for tendensanalyse.

Tendensanalyse

Begrebet tendensanalyse stammer fra en artikel af Franklyn Griffiths, der ganske interessant fremkom i et værk, der ellers handler om interessegruppemodellen.²⁰ Griffiths definerer tendenser som »alternate possible directions of value allocation« eller »pattern(s) of articulation associated with a loose coalition of actors operating at different levels of the political structure«. ²¹ Griffiths hævder, at forsøger man at indkredse artikulationsmønstre vedrørende et bestemt spørgsmål, vil man finde fælles synspunkter og krav, der går på tværs af formelle grupper. Kort sagt, det er Griffiths' antagelse, at informelle grupper baseret på

sammen, hvorimod Pye mere beskæftiger sig med begrebet *guanxi* (personlige relationer, eller måske snarere partikulære personlige relationer). *Guanxi* implicerer et skær af lighed mellem de involverede personer, hvilket ikke er tilfældet med klientelistiske netværk. For en diskussion af begrebet *guanxi* se Bruce Jacobs, »The Concept of Guanxi and Local Politics in a Rural Chinese Cultural Setting«, i Sidney L. Greenblatt, Richard W. Wilson, and Amy Auerbacher Wilson (eds.), *Social Interaction in Chinese Society* (New York: Praeger, 1982), pp. 209-236.

¹⁶ Jean C. Oi, »Communism and Clientelism: Rural Policies in China«, *World Politics*, Vol. 38 (January 1985), pp. 138-266.

¹⁷ Merle Goldman, *China's Intellectuals: Advice and Dissent* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1981).

¹⁸ Andrew Walder, *Communist Neo-Traditionalism: Work and Authority in Chinese Industry* (Berkeley: University of California Press, 1986).

¹⁹ Se bl.a. Michel Oksenberg og Steven Goldstein, »The Chinese Political Spectrum«, *Problems of Communism*, Vol 23, No. 2 (March-April) 1974, pp. 1-13.

²⁰ Franklyn Griffiths, »A Tendency Analysis of Soviet Policy-Making«, i H. Gordon Skilling and Franklyn Griffiths, eds, *Interest Groups in Soviet Politics* (Princeton: Princeton University Press, 1971).

²¹ *Ibid.*, pp. 336 og 358.

»tendenser« (opinionsgrupper) spiller en større rolle for den politiske beslutningstagerproces end formelle grupper (interessegrupper). Politik formuleres og implementeres således som et resultat af brydningen mellem forskellige politisk-ideologiske grundholdninger.

I Kina-forskningen har tendensanalysen vundet stor udbredelse. Men inden for indfaldsvinklen er der tale om stor spredning i interesseområder, og således er der ikke enighed om, hvor mange grundpositioner, der kan afgrænses, samt i hvor stort et omfang andre faktorer af mere strukturel art spiller ind.²²

Michel Oksenberg og Steven Goldstein var blandt de første, der forsøgte at applicere tendensanalysen på kinesiske forhold. De hævdede i en artikel fra 1974, at kinesisk moderne historie kan analyseres ud fra fire grundholdninger til »kernetemaet«, Vestens indflydelse og indtrængning i Kina, som gør sig gældende fra midten af forrige århundrede. Een gruppe, »de militante fundamentalister«, går ind for, at Kina skal afskære sig fra den fremmede indflydelse. En anden gruppe, »de radikale konservative«, vil forsøge at bevare en kinesisk kerne, men afviser ikke at lære af Vesten på udvalgte områder. En tredje gruppe, »de eklektiske modernisatorer«, er parat til at acceptere en ekstensiv vestlig indflydelse og tilstedeværelse i Kina. Og endelig er der tale om en fjerde gruppe, »de vesterniserede kinesere«, der argumenterer for alliance med og afhængighed af de vestlige lande.²³

I de senere år har flere vestlige forskere hævdet en tendensanalyse, der bygger på tre grundpositioner. En sådan analyse finder man i Dorothy Solingers nyere arbejder. Inden for det økonomiske felt identificerer hun tre »tendenser«: en »justeringsgruppe«, der fremhæver nødvendigheden af justeringer i økonomien til fordel for letindustri og landbrug, en »reformgruppe«, der fremhæver nødvendigheden af et decentraliseret økonomisk system og anvendelsen af markedsprincipper, og en »konser-

²² Ifølge Harry Harding kan man opfatte to-linje modellen som et eksempel på tendensanalyse. Dette kan være tilfældet m.h.t. en stor del af de vestlige versioner af to-linje kampen, herunder navnlig de amerikanske. Men med hensyn til den kinesiske version, forekommer det vanskeligt at følge Harding. For det første hævder den kinesiske version af to-linje kampen, at der eksisterer to stridende linjer eller fløje, der er diametralt modsatrettede på alle spørgsmål, hvorimod tendensanalyse betoner grundholdninger til bestemte spørgsmål og inden for bestemte og afgrænsede områder. For det andet hævder den kinesiske analyse, at to-linje kampen er et udtryk for en grundlæggende klassekamp i samfundet mellem bourgeoisiet og proletariatet, hvorimod tendensanalysen ikke nødvendigvis beskæftiger sig med sociale og klassemæssige kræfter. Se Harry Harding, »Competing Models of the Chinese Communist Policy-Making Process«, *Issues & Studies*, Vol. XX, No. 2 (February 1984), pp. 13-36.

²³ Oksenberg og Goldstein, *op.cit.*

vativ gruppe«, som fastholder en prioritering af den centrale planlægning og sværindustrielle vækst.²⁴

I en af de mest benyttede oversigter over Kinas historie siden 1949 hævder Maurice Meisner, at der er tale om to grundholdninger i moderne kinesisk politik.²⁵ Denne tvedeling eller polarisering mellem en liuistisk og en maoistisk fløj opstod i kølvandet på det Store Spring Fremads sammenbrud og kommer til at strukturere den senere udvikling i Kina. Afsnittet om tiden efter Mao er nyt i forhold til den oprindelige udgave af bogen fra 1977.²⁶ Men der er stadig tale om en tvedeling mellem to dominerende tendenser. Her drejer det sig om en justeringsfløj, der ønsker reformer inden for rammerne af det eksisterende samfundssystem og en reformfløj, der ønsker egentlige strukturreformer.

På samme måde antager Harry Harding i det nyeste større værk om perioden efter Maos død, at der findes to grundopfattelser i den kinesiske ledelse.²⁷ Det er hans fundamentale pointe, at der siden starten af 1980'erne ikke har eksisteret uenighed i den kinesiske ledelse om ønskeligheden af at indføre reformer. Der er i virkeligheden en tydelig enighed om endemålet: et fundamentalt brud med en maoistisk politik samt de politiske og økonomiske institutioner, der er associeret med den sovjetiske model. Men der hersker uenighed om tempoet for reformprocessen, samt hvor langt man skal gå i retning af markedsøkonomi og et pluralistisk politisk system. M.h.t. disse punkter har reformfløjen spaltet sig i en moderat og en radikal del. Selv om de radikale reformatorer ledet

²⁴ Se Dorothy Solinger, »The Fifth National People's Congress and the Process of Policy Making: Reform, Readjustment, and the Opposition«, *Asian Survey*, Vol. XXII, No. 12 (December 1982), pp. 1238-1275. Solinger har ligeledes appliceret en analyse indeholdende »three tendencies of articulation« på handels- og cirkulationssfæren i det kinesiske samfund. Se hendes *Chinese Business Under Socialism* (Berkeley: University of California Press, 1985). Jeg har argumenteret for, at man i den økonomiske debat i begyndelsen af 1960'erne i Kina kan konstatere tre tendenser eller skoledannelser: 1) en skole, der fastholder Fel'dman-Preobrazhensky paradigmet for økonomiske vækst (den stalinistiske udviklingsstrategi) og dermed betoner nødvendigheden af sværindustriel akkumulation og vækst, 2) en skole, der fortaler for en større vægt på produktionen af inputs til landbruget (dvs. sektor 1 b output) for at højne denne sektors produktivitet, og 3) en skole, der ikke blot betoner nødvendigheden af øget input i landbruget, men også større direkte statslige investeringer. Den sidste skole bryder med det traditionelle udviklingsparadigme, således som det gjorde sig gældende i Sovjetunionen fra 1928 og frem og i Kina i 1950'erne. Se Kjeld Erik Brødsgaard, »Paradigmatic Change: Reform and Readjustment in the Chinese Economy, 1953-1981«, *op.cit.*; og samme forfatter, »Det kinesiske udviklingsparadigme«, *Grus*, nr. 7, 1982, pp. 63-82.

²⁵ Maurice Meisner, *Mao's China and After: A History of the People's Republic* (New York: The Free Press, 1986).

²⁶ Udkom med titlen *Mao's China: A History of the People's Republic*.

²⁷ Harry Harding, *China's Second Revolution: Reform After Mao* (Washington: The Brookings Institution, 1987).

af Deng Xiaoping har været i offensiven igennem det meste af 1980'erne, har de moderate reformatorer med Chen Yun i spidsen været i stand til at blive siddende i nøglepositioner i parti- og statsapparatet og ved visse lejligheder været i stand til at bremse reformprocessen. På den måde har reformfremstød og konsolidering afløst hinanden i et cyklisk forløb. Uenigheden mellem de to grupper udspringer altså af politiske vurderinger og er ikke, som Pye ville hævde, primært rodfæstet i en magtkamp, der handler om personlig indflydelse og ambitioner.

Roderick MacFarquhar har på linje med Meisner og Harding forsøgt at undgå at blive indfanget af den kinesiske selvforståelse samtidig med, at han i meget høj grad bygger sin analyse på de kinesiske kilder. Allerede i 1974 viste han, at Mao og Liu – i modsætning til to-linje opfattelsens antagelser – ikke altid stod som modsætninger, i visse situationer var de f.eks. allieret mod det centrale planlægningsapparat.²⁸

Bind to af MacFarquhars projekterede tre-binds undersøgelse af årsagerne til Kulturrevolutionen udkom i 1983. Bogen begynder i 1957, hvor bind et ender, og beskriver og analyserer Det Store Spring Fremads historie. MacFarquhar skitserer en beslutningsproces, der er klart domineret af formand Mao. Formanden er involveret i alle de store beslutninger i disse år. I hele forløbet bliver han støttet af Liu Shaoyi, der deler Maos mål om gennem Det Store Spring Fremad at opnå et økonomisk gennembrud for Kina. De andre ledere underordnede sig ligeledes Maos ledende rolle og forsøgte ikke at udnytte de økonomiske tilbageslag til egen fordel. Kort sagt, MacFarquhar fremlægger her en »Mao in command« indfaldsvinkel til kinesisk historie efter 1949. Der er på mange måder tale om en slags »Yenan Round Table«, som Mao præsiderer over i egenskab af primus inter pares.

MacFarquhar fokuserer på ideer og politiske spørgsmål og problemer snarere end funktionelle grupper og institutioner. Ved hjælp af grundig tekstanalyse af officielle kilder suppleret af især rødgardistmateriale og nyt *neibu*-materiale forsøger han at fastlægge ledernes synspunkter og holdninger.²⁹ På den måde må man sige, at MacFarquhar ligger inden for en tendensanalyseindfaldsvinkel.

²⁸ Roderick MacFarquhar, *The Origins of the Cultural Revolution*. Vol. 1: *Contradictions Among the People, 1956-1957* (London: Oxford University Press, 1974).

²⁹ *Neibu* er en betegnelse man bruger i forbindelse med publikationer, der ikke er beregnet til offentlig distribution. Betegnelsen anvendes, når man ønsker at kontrollere distributionen af et givet værk. Men den anvendes også i forbindelse med hemmelige eller klassificerede publikationer, der kun må læses af en begrænset skare. *Neibu*-klassifikationen har to hovedkategorier: *neibu faxing* (»intern distribution«) og *xian guonei faxing* (»kun for hjemlig distribution«). *Neibu faxing* har underkategorier som f.eks. *neibu wenjian* (»interne dokumenter«), *neibu ziliao* (»internt materiale«), *neibu cankao* (intern reference«), *neibu duwu*

Jürgen Domes hævder i sit nyeste værk om kinesisk historie efter 1949, at både politisk-ideologiske grundsynspunkter og personlige magtambitioner spiller en rolle.³⁰ I praksis lægger han dog vægt på grundsynspunkternes rolle, idet han mener, at de danner grundlaget for en gruppedannelse i den politiske elite. Disse opinionsgrupper fortættes til fraktioner, når den latente uenighed udvikler sig fra gruppedifferentiering til åben krise. Fraktionerne er programbaserede ledelseskoalitioner, der i princippet ikke er tidsbegrænsede.³¹

Ifølge Domes har der i perioden efter Maos død udviklet sig tre dominerende opinionsgrupper i den kinesiske ledelse. Hver gruppe er i realiteten en koalition af mindre grupper baseret på sammenfald i politisk-ideologiske synspunkter. Der findes en »revisionistisk« gruppe omkring Deng Xiaoping og Zhao Ziyang, en »centristisk« gruppe omkring Chen Yun og Peng Zhen og en »ortodoks stalinistisk« gruppe omkring Ye Jianying og Li Xiannian. Revisionisterne (reformfløjen) og centristerne kan enes om at udvide parametrene for økonomisk aktivitet, specielt i landbruget, og går ind for at indføre elementer af markedsøkonomien i det økonomiske system i Kina. Centristerne og de ortodokse stalinister kan til gengæld være enige om stram disciplin og ret snævre grænser for intellektuel og kulturel aktivitet. Disse tre hovedgrupper har været i stand til at etablere et kompromis, der har bevirket, at en egentlig fraktionskonflikt har kunnet undgås. Domes fokuserer på »issues« og politiske grundsynspunkter og befinder sig dermed inden for tendensanalysen. Imidlertid er han ligeledes påvirket af Nathans fraktionsmodel, og han har tidligere i høj grad inddraget funktionelle grupper i sine analyser.³²

(»internt læsemateriale«) og *dangxiao xitong neibu faxing* (»intern distribution inden for partiskolesystemet«). *Zhengjiu yijian kao* (»udkast til indhentelse af kommentarer«) falder ligeledes indenfor *neibu* kategorien. Således findes der forskellige grader af *neibu*, strækkende sig fra udgivelser, der er *guonei* publikationer og derfor ikke må eksporteres ud af landet til publikationer, der er *dangnei* (partiinterne) og dermed ikke må læses af personer, der ikke kan dokumentere medlemskab af Kina Kommunistiske Parti. En samlet oversigt over hvilke *neibu* publikationer, der alligevel ad forskellige kanaler er kommet til udlandet og findes på forskningsinstitutioner eller i private samlinger findes ikke, og den enkelte forsker er henvist til at etablere sin egen *neibu* bibliografi, som evt. kan udbygges via udveksling med andre forskere inden for feltet. En gruppe unge, fortrinsvis amerikanske, forskere har etableret et nyt tidsskrift *CCP Research Newsletter*, der bl.a. har til formål at skaffe et indblik i, hvad der findes af *neibu* publikationer uden for Kina.

³⁰ Jürgen Domes, *The Government and Politics of the PRC* (Boulder, Colorado: Westview Press, 1985).

³¹ Se også Jürgen Domes, *Politische Soziologie der Volksrepublik China* (Wiesbaden: Akademische Verlagsgesellschaft, 1980).

³² Se f.eks. Jürgen Domes, »The Gang of Four and Hua Kuo-feng: Analysis of Political Events in 1975-76«, *China Quarterly*, No. 71 (September 1977), pp. 473-497.

Domes, MacFarquhar, Meisner, Harding og Solinger er gode eksempler på, at der stadig skrives centrale værker om kinesisk samtidshistorie, der bygger på en tendensanalyse, omend den klientelistiske model har sine tilhængere, og strukturelle tilgange til fortolkningen af kinesisk politik og samfundsforhold i stigende grad har vundet frem. Her kan man især pege på interessegruppemodellen og »bureaucratic politics« modellen.

Interessegruppemodellen

Interessegruppemodellen blev først fremlagt af Gordon Skilling i en artikel i *World Politics* fra 1966.³³ Men det mest kendte værk i denne forbindelse er utvivlsomt bogen *Interest Groups in Soviet Politics* fra 1971.³⁴ Skilling definerer en interessegruppe som »an aggregate of persons who possess certain common characteristics and share certain attitudes on public issues, and who adopt distinct positions on these issues and make definite claims on those in authority«.³⁵ Skilling vil ikke være uenig i, at magten i et samfund som Kina eller Sovjet ligger hos nogle få ledere i politibureauet, men forskellige interessegrupper udøver en stor indflydelse i den forstand, at de artikulerer de politiske valgmuligheder i en given situation. Endvidere identificerer de politiske ledere sig ofte med interessegrupper og handler på den måde på baggrund af interessegruppemålsætninger. Kort sagt, større samfundsmæssige grupper har bestemte ønsker og interesser, og i topledelsen sidder der personer, der repræsenterer disse interesser og derfor argumenterer for dem.³⁶

I Kina-forskningen var Michel Oksenberg den første, der afprøvede interessegruppemodellen.³⁷ Han undersøgte 7 udvalgte gruppers interesse og indflydelse i det kinesiske samfund – bønder, arbejdere og managers i industrien, intellektuelle, studenter, regerings- og partiembedsmænd og militæret. Det er Oksenbergs konklusion, at disse grupper udøver en determinerende indflydelse i kinesisk politik.

³³ H. Gordon Skilling, »Interest Groups and Communist Politics«, *World Politics*, Vol. 18, No. 3, pp. 435-451.

³⁴ Griffiths and Skilling, *op.cit.*

³⁵ *Ibid.*, p. 24.

³⁶ I *Interest Groups in Soviet Politics* er det en række erhvervsgrupper som intellektuelle (økonomer, forfattere og jurister), partiapparatiki, politiembedsmænd, industrimanagers og militæret, der diskuteres.

³⁷ Michel Oksenberg, »Occupational Groups in Chinese Society and the Cultural Revolution«, i Michel Oksenberg, Carl Riskin, Robert A. Scalapino, and Ezra F. Vogel, *The Cultural Revolution: 1967 in Review* (Ann Arbor: Michigan Papers in Chinese Studies, No. 2, 1968), pp. 1-44.

Men først i 1984 forsøges Skillings indsigter appliceret i en mere udfoldet form inden for Kina-forskningen. Det sker i antologien *Groups and Politics in the People's Republic of China*.³⁸ De interessegrupper, der diskuteres, er økonomer, provinssekretærer i partiet, lærere, bønder, arbejdere, intellektuelle og militæret. Det er stort set de samme grupper, der behandles i det senest udgivne værk om grupper i kinesisk politik *Citizens and Groups in Contemporary China*.³⁹ I begge værker finder man bidrag, der stiller spørgsmålstejn ved interessegruppemodellens relevans i en kinesisk sammenhæng, idet det er vanskeligt for de interessegrupper, der findes uden for stat- og partiapparatet, selvstændigt at artikulere deres interesser. Mulighederne for at formidle disse interesser til centralt placerede ledere er i endnu mindre grad til stede. I lyset af dette har den model, der betoner »bureaucratic politics«, haft fremgang.

»Bureaucratic Politics«

Den indfaldsvinkel, der bygger på »bureaucratic politics«, blev oprindeligt udviklet af Graham Allison i en klassisk analyse af den kubanske missilkriser i 1962.⁴⁰ Modellen hævder, at politiske ledere købslår (»pull and haul«) for at nå frem til løsninger, der er favorable for de organisationer, hvis interesser de repræsenterer. Denne adfærd er sammenfattet i Allisons berømte formulering: »hvor du står afhænger af, hvor du sidder«. Lederne af de forskellige bureaukratier forsøger at maksimere deres egen organisations interesser, ofte målt i størrelser som budget, antal ansatte, uafhængighed, etc. Politbureauet er sammensat af repræsentanter fra de vigtigste bureaukratiske systemer (*xitong*), og de politiske beslutninger er et resultat af deres forhandlinger og købslåen. Anvendt på Kina synes modellen at være i overensstemmelse med den adfærd, man støder på, når man har med det offentlige Kina at gøre. Endvidere synes denne indfaldsvinkel at svare til det forhold, at det traditionelle Kina i mange århundreder blev styret af et stort og komplekst bureaukrati.

Allerede i 1967 dokumenterede A. Doak Barnett de bureaukratiske systemers store rolle i kinesisk politik.⁴¹ Lampton har i sine studier af,

³⁸ David S. G. Goodmann, ed., *Groups and Politics in the People's Republic of China* (New York: M. E. Sharpe, 1984).

³⁹ Victor C. Falkenheim, *Citizens and Groups in Contemporary China* (Ann Arbor: The University of Michigan, 1987).

⁴⁰ Graham T. Allison, *Essence of Decision: Explaining the Cuban Missile Crisis* (Boston: Little, Brown and Company, 1971).

⁴¹ Se A. Doak Barnett, *Cadres, Bureaucracy, and Political Power in Communist China* (New York: Columbia Press, 1967).

hvorledes den politiske proces foregår inden for medicin og sundhedsområdet, ligeledes understreget den afgørende rolle, funktionelle institutionsinteresser spiller.⁴² I 1980'erne har tilgangen fået en fornyet aktualitet gennem Oksenberg og Lieberthals studier af energisektoren,⁴³ og Barnetts undersøgelser af beslutningsprocessen i udenrigspolitikken.⁴⁴ Disse studier fremlægger et nyt og meget mere detaljeret billede af det kinesiske bureaukrati.

En nylig artikel af Lampton har opsummeret resultaterne af den strukturelle tilgang.⁴⁵ Lampton skitserer et bureaukrati, der er delt op i forskellige institutioner og instanser. Hver institution opfatter sit eget område som sit eget lille kongedømme og har udviklet, hvad der næsten svarer til ejendomsrettigheder over egne ressourcer. Den politiske proces er præget af, at de centrale ledere må forhandle eller købslå («bargain») med underordnede enheder og instanser for at få den vedtagne politik gennemført. Politikken ændres som følge heraf ofte i implementeringsfasen, og forandring er inkrementel og partiel. Der foregår forhandlinger eller købslåen på alle niveauer, derfor har Lampton døbt systemet for »forhandlingstrædemøllen« (»The Bargaining Treadmill«). I beslutnings- og formuleringsfasen foregår der især en købslåen mellem de principielle bureaukratiske aktører (de statslige ministerier og kommissioner) og de territoriale administrationer (provsregeringer, bystyrer, etc.) med henblik på at opnå konsensus. I implementeringsfasen bliver et større spektrum af grupper, lokaliteter og individer involveret, således at købslåensprocessen og forsøget på at opnå konsensus faktisk strækker sig helt ned til græsrodsniveauet.

Lampton giver et konkret eksempel, som handler om det store dæmningsprojekt ved de tre slugter i Sichuan-provinsen. Dette kæmpe-mæssige projekt har været diskuteret i årtier. Igangsættelsen har været besluttet to gange (i 1958 og i 1984), men hver gang er anlægsarbejdet blevet udskudt på grund af en række tekniske, finansielle og politiske »detaljer«, som først skulle på plads. Problemet synes at være at for at kunne skabe en politisk konstellation, som er så magtfuld, at byggeriet

⁴² David M. Lampton, *The Politics of Medicine in China: The Policy Process, 1949-1977* (Boulder, Colorado: Westview Press, 1977).

⁴³ Kenneth Lieberthal and Michel Oksenberg, *Bureaucratic Politics and Chinese Energy Development* (Washington, D.C.; U.S. Department of Commerce, 1986). Se ligeledes Michel Oksenberg, »Economic Policy-Making in China: Summer 1981«, *China Quarterly*, No. 90, 1982, pp. 165-194.

⁴⁴ A. Doak Barnett, *The Making of Foreign Policy in China: Structure and Process* (Boulder, Colorado, Westview Press, 1985).

⁴⁵ David M. Lampton, »Chinese Politics: The Bargaining Treadmill«, *Issues & Studies*, Vol. 23, No. 3 (March 1987), pp. 11-41.

kan gå igang, må tilhængerne af dæmningen imødekomme så mange interesser, at byggeriet ganske enkelt bliver for dyrt. Dette er måske nok et specielt tilfælde, men ifølge Lampton tjener det til at illustrere, hvor kompliceret det kan være at nå frem til konsensus og dermed bindende beslutninger i Kina.

Vivienne Shues nye bog om statens rolle i Kina styrker på det empiriske niveau Lamptons antagelser. Shue fokuserer på interaktionsprocessen mellem staten og landområderne og beskriver et mønster af landlig lokalisme, hvor de lokale kadre købslår med de højere autoriteter og ofte ignorerer eller fordrejer de ordrer, der kommer oppefra.⁴⁶

De nye strukturelle indfaldsvinkler, som indebærer en videreudvikling og forfining af den bureaukratiske model, bygger på et nyt empirisk materiale, herunder ikke mindst feltstudier og længerevarende ophold i Kina. Således ligger der ekstensive interviews i Kina bag Lamptons, BARNETTS såvel som OKSENBERGS og LIEBERTHALS studier i det kinesiske bureaukrati.

Den kulturalistiske indfaldsvinkel

Lucian Pye har argumenteret kraftigt imod den bureaukratiske models anvendelse på Kina. Pye hævder, at den kinesiske ledelse består af generalister, som ikke har tilladt specifikke institutionelle interesser at spille en bestemmende rolle. Derfor kan man i Kina have det forhold, at institutionsinteresser adskilles fra politiske synspunkter.⁴⁷ Ifølge Pye skyldes manglen på bureaukratisk politik økonomisk underudviklethed og den fortsatte tilstedeværelse af traditionelle værdier, der er konsensus-søgende og antager en klientelistisk form. Det kinesiske politiske system er opbygget med henblik på at undertrykke konflikt og at afvise legitimiteten af bureaukratiske særinteresser. Der er i stedet tale om en fraktionsdannelse baseret på ambitioner, magthensyn og personlige forbindelser. For Pye har ethvert politisk system en kulturel dimension, dvs. at traditionelle kulturelle værdier og normer spiller en stor rolle for forståelsen af den aktuelle udvikling.⁴⁸

⁴⁶ Vivienne Shue, *The Reach of the State: Sketches of the Chinese Body Politic* (Stanford, California: Stanford University Press, 1988).

⁴⁷ Som et eksempel på adskillelsen mellem institutionelt tilhørsforhold og politiske synspunkter anfører Pye det forhold, at den mest moderne del af forsvaret, nemlig luftvåbnet, i 1970'erne identificerede sig med De Fires Bandes anti-teknologiske politiske holdninger.

⁴⁸ I *Asian Power and Politics* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1985) undersøger Pye magtens og politikens kulturelle dimension bl.a. i Kina, Japan og Indien.

Denne tilgang til studiet af det moderne Kinas historie antager forskellige former. En indfaldsvinkel lægger vægt på det politiske element i studiet af kulturformer og kan derfor kaldes for politisk kultur. En anden er mere historisk betinget og inddrager i højere grad den historiske tradition i bred forstand. Inden for den første kategori kan man igen skelne mellem den psyko-kulturelle indfaldsvinkel og den komparative kommunistiske indfaldsvinkel.

Den politiske kultur som model og indfaldsvinkel blev oprindeligt lanceret i studiet af ikke-europæiske lande og områder med henblik på i højere grad at forstå disse samfundssystemer på deres egne betingelser. De klassiske værker *The Civic Culture*⁴⁹ af Almond og Verba og *Political Culture and Political Development*⁵⁰ af Verba og Pye publiceredes allerede i 1960'erne.

Lucian Pye er den centrale person, når man beskæftiger sig med anvendelsen af politisk kultur som et analyseredskab i studiet af Kina. Han definerede oprindeligt begrebet på følgende måde:

The concept of political culture... suggests that the traditions of society, the spirit of its public institutions, the passions and the collective reasoning of its citizenry, and the style and operating codes of its leaders are not just random products of historical experience but fit together as a part of a meaningful whole and constitute an intelligible web of relations«.⁵¹

I senere værker har Pye beskæftiget sig meget med psyko-kulturelle studier af kinesisk politik. Dette kommer klart frem i *The Spirit of Chinese Politics*⁵² og *Mao Tse-tung: The Man in the Leader*.⁵³ Klarest kommer det dog til udtryk i *Asian Power and Politics: The Cultural Dimensions of Authority*, som er et forsøg på at sammenligne en række asiatiske lande, herunder Japan, Kina og Indien, ud fra en psyko-kulturel indfaldsvinkel.⁵⁴ Forskellene på Japan og Kina skal ifølge Pye forklares ud fra de forskelle i socialisering og opdragelse, der gør sig gældende i de to lande.

Richard Solomon har skrevet et af de mere kendte værker, der anvender politisk kultur som indfaldsvinkel – *Mao's Revolution and the*

⁴⁹ Gabriel Almond og Sidney Verba, *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations* (Princeton: Princeton University Press, 1963).

⁵⁰ Lucian W. Pye and Sidney Verba, *Political Culture and Political Development* (1965).

⁵¹ Pye, *ibid.*, p. 7.

⁵² Lucian Pye, *The Spirit of Chinese Politics* (Cambridge, Mass.: M.I.T. Press, 1968).

⁵³ Lucian Pye, *Mao Tse-tung: The Man in the Leader* (New York: Basic Books, 1976).

⁵⁴ Lucian Pye, *Asian Power and Politics: The Cultural Dimensions of Authority* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1985).

Chinese Political Culture.⁵⁵ Men Solomon finder, i modsætning til Pye, at der er tale om en forskel mellem den traditionelle politiske kultur og den politiske kultur, som kommunistpartiet og Mao repræsenterer.

Bortset fra Pye og Solomon findes der få analyser inden for den psyko-kulturelle indfaldsvinkel. Dog findes der er en del undersøgelser inden for en mere politisk betonet og komparativt orienteret politisk kultur-indfaldsvinkel.⁵⁶ Her finder man en diskussion, der især tager udgangspunkt i Sovjet-forskningen, men som dog alligevel har stor relevans i studiet af kinesiske forhold. Man må imidlertid fremføre, at vel er den fremherskende politiske kultur i Kina angiveligt en socialistisk politisk kultur, men de senere år har dog vist, at under overfladen gemmer der sig et Kina, der stadig er meget »kinesisk«. Derfor må den kinesiske kultur ligeledes studeres i sin specifikke kinesiske og østasiatiske sammenhæng.

Weber og den kulturalistiske approach

Paradoksalt nok har den igangværende reformproces i Kina, som tilsyneladende er udtryk for en konvergens i retning af de økonomiske, politiske og sociale systemer, man kender i Vesten, resulteret i en fornyet interesse for det specifikt kinesiske i den østasiatiske konfucianske sammenhæng.

Indtil slutningen af 1970'erne var det den dominerende antagelse, at konfucianisme og økonomisk udvikling/modernisering var uforenelige størrelser. Det var Max Weber, der udarbejdede det teoretiske fundament for denne opfattelse. Hans Kina-studier intenderede ikke en komplet analyse af landets kultur og religiøse systemer.⁵⁷ Ærindet var snarere at finde »sammenlignelige punkter« til udviklingen i Vesteuropa. Det overordnede mål var at forklare, hvorfor det kun var Vesteuropa, der havde udviklet en »kapitalistisk ånd«. I det kinesiske tilfælde måtte

⁵⁵ Richard Solomon, *Mao's Revolution and the Chinese Political Culture* (Berkeley: University of California Press, 1971).

⁵⁶ Se f.eks. Archie Brown and Jack Gray, *Political Culture and Change in Communist States* (London: The MacMillan Press, 1977) og Lowell Dittmer, »Comparative Communist Political Culture«, *Studies in Comparative Communism*, Vol. XVI, Nos. 1 and 2 (Spring/Summer 1983).

⁵⁷ Webers analyser af Kina findes især i *Konfuzianismus und Taoismus*. Dette lange essay publiceredes første gang i 1916 i bind 41 af *Archiv für Sozialforschung und Sozialpolitik*. Teksten blev i en udvidet og revideret form offentliggjort i 1920-21 i bind 1 af *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*. Man kan dog også finde mange relevante passager i *Wirtschaft und Gesellschaft*, der publiceredes i 1922, som bind 3 af *Grundriss der Sozialökonomik* (Tübingen, 1922).

forklaringen søges i det forhold, at konfucianismen ikke – således som protestantismen havde gjort det i 1600-tallet i Vesteuropa – fremmede privat foretagsomhed og ekspansion.

Webers antagelse om konfucianismens blokering for moderne udvikling og vækst havde en stor indflydelse i Kina-forskningen helt op til slutningen af 1960'erne.⁵⁸ Selv igangsættereren af den moderne amerikanske Kina-forskning, John K. Fairbank, var af den opfattelse, at Kina ikke selv formåede at bringe sig ind i den moderne verden, og at den vestlige imperialisme i *den* henseende spillede en progressiv rolle.⁵⁹

Antagelsen om en positiv korrelation mellem konfucianisme og økonomisk vækst og modernisering i Østasien udviklede sig fra slutningen af 1970'erne. Det var ikke længere muligt at hævde, at kun Japan, som en undtagelse fra reglen, havde gennemført en moderniseringsproces sammenlignelig med den vestlige. Sydkorea, Taiwan, Hong Kong og Singapore var i færd med at gøre Japan kunststykket efter, og fra begyndelsen af 1980'erne kunne Kina ligeledes fremvise meget høje økonomiske vækstrater.⁶⁰

Disse lande har fulgt forskellige økonomiske udviklingsstrategier. Taiwan, Sydkorea og Singapore har fulgt en eksportorienteret udviklingsstrategi, hvorimod Kina har satset på importsubstitution og sværindustri.⁶¹ Det politiske spektrum er ligeledes bredt, rækkende fra et parlamentarisk demokrati i Japan til autoritær statskapitalisme i Singapore og parti-dirigeret statsocialisme i Kina. Derimod er alle disse lande præget af en konfuciansk kulturbaggrund. Konfucianismen bygger på hierarki og klare autoritetsrelationer. Som samfundsideoologi fremmer den social og familiemæssig samhørighed, individets underordning under familie og

⁵⁸ Klassiske værker, der bygger på en antagelse om uforeneligheden af konfucianisme og modernisering, inkluderer Mary Wright, *The Last Stand of Chinese Conservatism* (Stanford, California; Stanford University Press, 1957); Joseph R. Levenson, *Modern China and Its Confucian Past* (New York, 1964); John F. Fairbank, *Trade and Diplomacy on the Chinese Coast* (Stanford, Calif.: Stanford University Press, 1969).

⁵⁹ For Fairbanks opfattelse af den vestlige imperialismes afgørende betydning for moderne kinesisk historie se bl.a. John K. Fairbank og Ssuyu Teng, *China's Response to the West: A Documentary Survey, 1839-1923*, 2 Vols. (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1954 and 1959).

⁶⁰ Se Kjeld Erik Brødsgaard, »Confucianism and Economic Modernization in East Asia: The Case of the People's Republic of China,« *Proceedings of the International Symposium on Confucianism and the Modern World* (Taipei, 1988), pp. 1101-1117.

⁶¹ I tiden efter Mao er det lykkedes at genetablere det statistiske system i Kina i fuldt omfang samtidig med, at de statistiske oplysninger generelt ikke længere anses for at have *neibu* karakter. Denne ændrede holdning har dannet baggrund for publiceringen af en række årbøger af central betydning for udforskningen af moderne kinesisk økonomi. Man kan bl.a. pege på den statistiske årbog *Tongji Nianjian* og den økonomiske årbog *Jingji Nianjian*. På det seneste er man ligeledes begyndt at udgive en række provins- og brancheårbøger.

stat, respekt for uddannelse og en stærk sans for den korrekte adfærd her og nu. Disse træk fremhæves nu som væsentlige faktorer i forsøget på at forklare den hastige udviklingsproces i Østasien.⁶²

Den kulturelt betingede indfaldsvinkel understreger det specifikt »kinesiske« i beskæftigelsen med Kina snarere end det komparative perspektiv og kan opfattes som et forsøg på at bringe udforskningen af det moderne Kina ind i sinologiens fold igen. Imidlertid kan man med lige så stor ret tale om et nødvendigt korrektiv til de komparativt anlagte analyser.

Konkluderende bemærkninger

Totalitarismemodellen og to-linje opfattelsen har få tilhængere i den nyere forskning i kinesisk samtidshistorie. Derimod er den klientelistiske model, tendensanalysen, den kulturalistiske indfaldsvinkel og de strukturelle tilgange (»Bureaucratic politics« og interessegruppemodellen) alle repræsenteret i den aktuelle forskning. Dette forhold anskueliggør, at i stedet for at betragte de skitserede indfaldsvinkler som gensidigt udelukkende hinanden, bør man opfatte dem som komplementerende hinanden i den forstand, at de belyser forskellige sider af kinesisk politik. Tendensanalysen identificerer de vigtigste politisk-ideologiske grundsynspunkter og tendenser. »Bureaucratic politics« modellen rodfæster disse synspunkter i de bureaukratiske apparater, og den klientelistiske model undersøger, hvilke personlige relationer og netværksdannelser der eksisterer i de forskellige institutioner og instanser samt i fabrikkerne og lokalområderne på landet. Endelig illustrerer den kulturalistiske indfaldsvinkel den specifikke historiske og kulturelle kontekst.

De nyere strukturelle tilgange tilgodeser denne kompleksitet i den kinesiske virkelighed og dermed nødvendigheden af at anvende differentierede analysemetoder og begrebsæt. Endvidere anerkender disse tilgange, at kinesisk politik i høj grad formuleres, besluttet og implementeres i langstrakte procesforløb, præget af ihærdige forsøg på at bygge koalitioner og danne konsensus mellem de forskellige aktører. I den forstand, at klare brud og irreversible konflikter tildeles en mindre

⁶² Se Herman Kahn, *World Economic Development and Beyond* (London: Croom Helm, 1979); Ronald P. Dore, *Taking Japan Seriously: A Confucian Perspective on Leading Economic Issues* (London: The Athlone Press, 1987); Wm. Theodore de Bary, *East Asian Civilization: A Dialogue in Five Stages* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1988); Tu Weiming, »A Confucian Perspective on the Rise of Industrial East Asia,« *Bulletin of the American Academy of Arts and Sciences*, Vol. XLII (October 1988), No. 1, pp. 32-50; Edward K. Y. Chen, »East and Southeast Asia in the World Economy: Issues, Problems and Prospects,« *Copenhagen Papers in East and Southeast Asian Studies*, 1.1989 (under udgivelse).

betydende rolle i den kinesiske postrevolutionære historie, end det var tilfældet, da to-linje modellen herskede, kan man tale om et paradigmeskifte, dvs. et skifte i grundlæggende antagelser og begrebssæt.

Nyt kildemateriale har ligeledes i høj grad haft indflydelse på valg af forskningsområder og forskningsstrategi. Det nye kildemateriale er resultatet af bedre studie- og forskningsmuligheder i Kina, herunder muligheden for langvarige feltstudier. Dette har en ny generation af forskere draget fordel af. Der er tale om en generation, der har indkorporeret 1-2 års studier i Kina i deres uddannelse, hvilket bevirker et større førstehåndskendskab til forskningsobjektet og dermed en mulighed for i højere grad at sigte det empiriske materiale med henblik på ikke endnu engang at lade forskningen af den kinesiske samtidshistorie blive indfanget af den kinesiske selvforståelse. Her må man dog tilføje, at det er vigtigt at undgå, at den nye forskning bliver så komparativt orienteret, at den helt ser bort fra den kinesiske selvforståelse og de specifikke historiske og kulturelle betingelser, der gør sig gældende i et land, der har haft en forbavsende sammenhængskraft i flere årtusinder.

APPENDIKS

Der udgives et stigende antal værker i Kina om moderne kinesisk historie og samfundsforhold. I bestræbelserne på at etablere bibliografisk kontrol over de bøger, der er udgivet om et bestemt emne, kan man konsultere *Quanguo Xin Shumu* (National bibliografi vedrørende nye bøger), der udkommer hver måned, emnemæssigt opdelt, og *Quanguo Zong Shumu* (Kumulativ national bibliografi), der publiceres én gang om året.

På grund af åbningsprocessen i det kinesiske samfund er de nyeste udgivelser særligt interessante, idet man her ofte finder oplysninger – ikke mindst af statistisk karakter – der var utilgængelige blot for få år siden. Desuden er det nye materiale mindre propagandabetonet og argumentationen knytter i stigende grad an til en »videnskabelig tradition« i modsætning til tidligere, hvor de fleste udsagn måtte relateres til de marxistiske klassikere.

I tiden efter Mao har man ligeledes været vidne til en betydelig vækst i antallet af kinesiske tidsskrifter. Det traditionelle historiske tidsskrift *Lishi Yanjiu* (Historisk Forskning) eksisterer stadigvæk, og på det økonomiske felt har *Jingji Yanjiu* (Økonomisk Forskning) fortsat stor betydning, især for studiet af tidligere perioder i Folkerepublikken Kinas økonomiske historie. Dog er der i de senere år fremkommet en række tidsskrifter af mere specialiseret art. Man kan pege på de vigtige tidsskrifter inden for studiet af kinesisk landbrug som f.eks. *Nongye Jingji Wenti* (Økonomiske forhold i det kinesiske landbrug). Studerer man den økonomiske reformproces i Kina i tiden efter Mao findes der flere væsentlige nye tidsskrifter som f.eks. *Zhongguo Jingji Tizhi Gaige* (Kinas økonomiske systemreform), der supplerer de kendte titler som *Caizheng* (Finans) og *Jingji Guanli* (Økonomisk Ledelse). Mange universiteter, højere læreanstalter og forskningsinstitutioner publicerer deres eget tidsskrift. Det samme er tilfældet med forskellige sammenslutninger og organisationer såsom kvindeforbundet og det kommunistiske ungdomsforbund. Kinas Kommunistiske Partis centralkomité udgiver tidsskriftet *Qiushi* (Søg Sandheden). Tidsskriftet, der indtil august 1988 hed *Hongqi* (Røde Flag), betragtes som det ledende teoretisk-ideologiske organ.

Det kan være vanskeligt at etablere bibliografisk kontrol over kinesiske tidsskrifter. Men der eksisterer dog et *Quanguo zhuyao baokan ziliao suoyin* (Indeks til vigtige nationale tidsskrifter) og et *Zhongwen Baokan Mulu* (Katalog over kinesiske tidsskrifter og aviser). Der findes endvidere en nyttig serie fra Folkets Universitet *Fuyin Baokan Ziliao* (Kopieret materiale fra aviser og tidsskrifter), som består af artikler fra kinesiske tidsskrifter. Artiklerne udklippes og reproduceres i henhold til bestemte emner, og den herved resulterende materialesamling udgives i en månedlig publikation.

Der findes et betydeligt antal hjælpemidler i forsøget på at skabe bibliografisk overblik over det primære kildemateriale. Forskningsvejledninger (»research guides«) kan antage form af oversigt over referencéværker og det generelle kildemateriale til en periode. Se især Peter Bertou og Eugene Wu, *Contemporary*

China: A Research Guide (Stanford California: Hoover Institution, 1967). Ønsker man at medtage tiden tilbage til 1840, kan man med fordel konsultere Andrew Nathan, *Modern China, 1840-1972: An Introduction to Sources and Research Aids* (Ann Arbor: The University of Michigan, 1973). Der findes ligeledes forskningsvejledninger, der er mere specialiserede om en enkelt kildetype. Se f.eks. James Chuyul Soong, *Red Flag, 1959-1968: A Research Guide* (Washington D.C.: Center for Chinese Research Materials, 1969). Bibliografierne er ligeledes opbygget på forskellig måde. Nogle har katalogform (Nai-Ruenn Chen, *The Economy of Mainland China, 1949-1963*. Berkeley: Department of Economics, 1963), hvorimod andre er anoterede (Edward J.M. Rhoads, in collaboration with Edward Friedman, Ellis Joffe, and Ralph L. Powell, *The Chinese Red Army, 1927-1963: An Annotated Bibliography*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1964) og i visse tilfælde nærmer sig forskningsoversigter (John K. Fairbank and Kwang-Ching Liu, *Modern China: A Bibliographical Guide to Chinese Works, 1898-1937*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1950). Der er ligeledes gjort forsøg på at liste de vigtigste centralkomité dokumenter (*zhongfa*) samt de centrale møder, hvor de blev vedtaget og diskuteret. De »centrale dokumenter« er meget eftertragtede blandt Kina-forskere, idet de antager status af primærkilder. Desværre er de ikke altid tilgængelige og foreligger ofte i form af *neibu*-udgivelser. De kendte »centrale dokumenter« 1966-77 listes i Kenneth Lieberthal, *Central Documents and Politburo Politics in China* (Ann Arbor: Michigan Papers in Chinese Studies, No. 33, 1978). Se ligeledes samme forfatters *A Research Guide to Central Party and Government Meetings in China, 1949-75*. (New York: International Arts and Sciences Press, 1976).

Forskningsoversigter, hvor kildegrundlaget diskuteres i lyset af kildernes tilgængelighed og repræsentativitet og i relation til divergerende synsmåder og indfaldsvinkler til moderne kinesisk historie, er få, omend den stadigt stigende mængde af informationer og oplysninger fra Kina i høj grad påkalder sig den type hjælpemidler. Se dog Michel Oksenberg, »Sources and Methodological Problems in the Study of Contemporary China«, i A. Doak Barnett, ed., *Chinese Communist Politics in Action*. (Seattle & London: University of Washington Press, 1969), pp. 577-606 og Michel Oksenberg, »Politics Takes Command: An Essay on the Study of Post-1949 China«, i Roderick MacFarquhar and John K. Fairbank, *The Cambridge History of China, Vol. 14: The People's Republic: The Emergence of Revolutionary China, 1949-1965*. (Cambridge: Cambridge University Press, 1987)., pp. 543-590.

Der findes en del nyttige bibliografier vedrørende det sekundære kildemateriale, herunder især G. William Skinners monumentale tre-bindsværk *Modern Chinese Society: An Analytical Bibliography* (Stanford: Stanford University Press, 1973), der dækker publikationer, både artikler og monografier, på kinesisk, japansk såvel som på vestlige sprog. Man kan endvidere nævne Patricia Blair, *Development in the People's Republic of China* (Washington, D.C.: Overseas Development Council, 1976); Nicole Ganiere, *The Process of Industrialization* (Paris: OECD, 1974); *Bibliography of Asian Studies*, der udgives en gang om året af Association of Asian Studies, og *Doctoral Dissertations on Asia*, der udkommer hvert kvartal og redigeres af Frank Joseph Shulman.

Diskussion

Historisk Tidsskrift bragte i bd. 88, s. 354-63, en anmeldelse af Det danske Landbrugs Historie I ved Svend Nielsen. En af bindets forfattere, Kristian Kristiansen, har ønsket at svare på anmeldelsen. Svaret bringes nedenfor med en replik af anmelderen. Når Kristian Kristiansen i sit indlæg bemærker, at Historisk Tidsskrift har bragt anmeldelsen uredigeret, er det ikke rigtigt. Anmelderens synspunkter fremtræder klart, og det kritiske indhold har været drøftet med Svend Nielsen.

Red.

VIDENSKAB OG ETIK SVAR PÅ EN ANMELDELSE

AF

KRISTIAN KRISTIANSEN

I en anmeldelse af Landbrugshistoriens bind I i Historisk Tidsskrift Bd. 88 af arkæologen Svend Nielsen, læser man i indledningen, at indholdet rejser en række væsentlige spørgsmål af kildekritisk og teoretisk art. Herefter får anmelderen imidlertid så travlt med at kritisere enkeltheder, at han selv glemmer at forholde sig til dem. Da spørgsmålene ganske rigtigt er væsentlige for en forståelse af bindet, og da Svend Nielsens anmeldelse tydeligvis bærer præg af forglemmelsen, skal jeg indlede med at ridse nogle præmisser op for den videnskabelige tolkning og for den kvalificerede anmeldelse.

En videnskabelig syntese stiller en række fordringer af både teoretisk og tolkningsmæssig art. Enhver syntese indebærer et valg mellem muligheder, hvor noget vælges fra (et taknemmeligt bytte for anmeldere). Det fordrer imidlertid, at man er i besiddelse af et helhedssyn, en tolkningsmæssig og teoretisk ramme, der gør det muligt at vurdere de mange forskellige kilder i forhold til de problemstillinger der arbejdes med, i dette tilfælde landbrugets historie. Man må altså lægge nogle snit

gennem materialet ud fra en viden om og en vurdering af hvilke faktorer der er afgørende for forståelsen af et primitivt landbrug og ud fra en vurdering af, hvorledes det foreliggende materiale kan bidrage med udsagn herom. Herefter afprøves og udvælges de tolkninger der giver den mest sammenhængende forklaring af det foreliggende materiale, dvs. får flest brikker til at falde på plads. Dette kan naturligvis ændres, hvis afgørende nye kendsgerninger fremdrages. Man kan ligeledes befinde sig i en situation, hvor to alternative tolkninger er i stand til at mobilisere kildematerialet stort set lige overbevisende. I så fald bør de begge fremlægges.

Ønsker man således at gå ind i en kritisk diskussion af en videnskabelig syntese forudsætter det, at man forholder sig til disse kildekritiske og teoretiske spørgsmål. Det forhindrer naturligvis ikke, at man kan pege på isolerede brist i kildematerialet, men mener man at dette er invaliderende for de fremlagte tolkninger, må det begrundes ud fra en sammenhængende vurdering af både kilderne og de opstillede forklaringer, og det bør i det mindste kunne antydes, hvilke andre forklaringer, der kan komme på tale. Inden jeg kommenterer Svend Nielsens forudsætninger for at gennemføre en sådan videnskabelig kritik, er det imidlertid også nødvendigt at gøre rede for nogle af de etiske krav, der må stilles til en anmeldelse.

En anmelder må stille sig selv den fordring, ikke mindst hvis vedkommende er kritisk eller direkte uenig med forfatteren, at læse og forstå værket på de præmisser det selv opstiller. Ofte er man tilbøjelig til at vurdere et værk ud fra, hvordan man mener det burde være skrevet. Som anmelder må man imidlertid vente med at fremføre sin egen mening indtil man har refereret og kritiseret de foreliggende præmisser så loyalt som muligt. En anmeldelse, der på sober vis er i stand til ikke blot at kritisere, men også fremlægge et alternativ, bringer forskningen fremad, fordi anmeldelsen får karakter af videnskabelig dialog.

Det turde være unødvendigt, men skal alligevel fremhæves som en fordring, at en anmelder forventes at give et vederhæftigt referat og ikke udlægger teksten på en fordrejet måde i forhold til afhandlingens intentioner. Hvis man imidlertid ikke lever op til fordring nummer et, kan det være vanskeligt at undgå fordrejninger, fordi man læser afhandlingen ud fra nogle forkerte forudsætninger.

Endelig er der kravet om relevans, der betyder, at læseren skal kunne danne sig et indtryk af, hvor kritikken drejer sig om detaljer og hvor den drejer sig om væsentlige forhold.

Problemet med Svend Nielsens anmeldelse er, at den ikke lever op til én eneste af disse grundlæggende fordringer (og jeg undrer mig i mit stille

sind over, at man bringer den slags uredigerede indlæg i Historisk Tidsskrift). Anmelderen har ingen forståelse af hverken genren (den populærvidenskabelige syntese), eller af de videnskabelige præmisser for at tolke. Da han desuden ikke gør forsøg på hverken at læse eller referere bogen loyalt, bliver hans kritik kaotisk og for hovedpartens vedkommende uden relevans. Svend Nielsen giver selv noget af forklaringen. Når det i fuldt alvor kan hævdes, at man ikke er kvalificeret til at skrive om oldtidens landbrug medmindre man kan fremlægge resultater af eget feltarbejde (dvs. egne arkæologiske udgravninger), så har han demonstreret nogle begrænsninger og lagt et niveau der umuliggør en meningsfuld debat. Det følgende henvender sig således især til historikere, der måtte have undret sig over om det virkelig skulle være muligt at skrive en oldtidslandbrugshistorie, hvor det meste er fiktion (side 357: »der må her som andet steds advares mod forfatterens brede kulturhistoriske penestrøg; indholdet er en fiktion«), og som bevæger sig »på teoriernes overdrev, hvor meget hverken lader sig bevise eller blot sandsynliggøre« (side 359). En sådan retorik borger just ikke for den saglighed anmelderen iøvrigt påkalder. I det følgende skal jeg vise nogle eksempler på konsekvenserne af den Svend Nielsenske holdning (det alene kan dog ikke forklare de mange bevidste fordrejninger af bogens indhold jeg om et øjeblik vender tilbage til).

Lad mig begynde med genren, den populærvidenskabelige syntese. Allerede her ryger anmelderen ud på et sidespor. Han skriver flere steder, at en bog af denne karakter kræver omfattende specialistviden, helst flere forfattere (her er dog to, men åbenbart de forkerte), og det kritiseres flere steder, at der bruges plads på at beskrive kendte forhold, f.eks. svedjeeksperimenter eller social organisation. Tror Svend Nielsen mon, denne bog ene og alene er skrevet for arkæologer? En sammenfattende fremstilling for et større publikum må nødvendigvis gøre rede for nogle af de centrale begreber og emner, uanset at de er kendt af nogle. En lang række kritikpunkter udspringer af denne manglende forståelse af genren. Ifølge Svend Nielsen burde der have været redegjort for problemerne med pollenspredning, for kildekritik, for problemerne med bebyggelsearkæologiske analyser i yngre bronzealder, foretaget simulationsanalyser etc. samt være taget alle mulige forbehold, da antallet af tolkninger, som det hedder, er legio. Jeg gad nok vide hvem andre end en håndfuld arkæologer, der ville have udbytte af en sådan fremstilling – rent bortset fra, at en gennemgang efter Svend Nielsens koncept ville have sprængt bogens rammer.

Denne manglende forståelse af genren afspejler i virkeligheden en manglende indsigt i de teoretiske og tolkningsmæssige rammer for

fremstillingen. Når Svend Nielsen skriver, at kapitlerne på side 55-67 om bebyggelse og social organisation er helt unødvendige, kun i ringe grad vedrører landbrug og er bedre beskrevet andre steder, demonstrerer det på en karakteristisk måde dette problem. Det er en bærende ide bag landbrugshistorien, at landbrugsproduktionen anskues i relation til samfundets sociale og politiske organisation. Ikke mindst i bondestenalderen er det næsten umuligt at adskille social, rituel og økonomisk organisation. Kapitlerne er således centrale for forståelsen af et primitivt landbrug, på samme måde som kapitlet om skovlandbrug er centralt for forståelsen af dets økologiske forudsætninger. Ved at ignorere dette, kan man køre videre med den tilfældige kritik, hvor Svend Nielsens eneste alternativ, når han er uenig i tolkningerne, er bemærkningen om, at det er kompliceret og kan være foregået på nogle helt andre måder. Ja, men hvilke, og ud fra hvilke kriterier? For hvis det er sandt, kan vi jo strengt taget ikke vide noget, heller ikke om Svend Nielsen har ret i sin kritik.

Hvis man er venlig kan man sige, at Svend Nielsen har kastet sig over noget af det, der vælges fra, når der tolkes, dog uden at han er i stand til at kæde det sammen. Ingen steder fremlægges der nogen alternativ forklaring eller en sammenhængende begrundelse for de fremsatte kritikpunkter. Svend Nielsen mener åbenbart det er tilstrækkeligt at kundgøre, at forfatteren aldrig har beskæftiget sig med emnet, og derfor kun kan opnå en mådelig indsigt i disse yderst komplicerede problemer. For arkæologer, der kender til forholdene, er det fornøjelig og afslørende læsning. For historikere er det nok nødvendigt at tilføje, at forfatteren gennem de sidste 10 år i en række artikler har analyseret det arkæologiske materiale fra især bronzealderen, men også fra neolithicum, ud fra økologiske og demografiske synsvinkler, arbejder der (i modsætning til anmelderens) er publiceret internationalt og citeres internationalt. Vi er her fremme ved anmeldelsens skjulte (men dog ret iøjnefaldende) dagsorden, der kan forklare det systematiske forsøg på at mistænkeliggøre forfatterne gennem fordrejninger og konstruerede kritikpunkter, der præger hele anmeldelsen. I kritikken af genoplivningen af indo-europæerne kan anmelderen naturligvis i skyndingen have overset, at der på side 76 står: »kulturelt er der forbindelser videre østpå til de russiske stepper. Af den grund har nogle forskere ment, at der var tale om den første spredning af indoeuropæiske folk, en hypotese som hverken kan be- eller afkræftes.« I kritikken af tolkningen af forholdene i yngre bronzealder, hvor et 10 år gammelt arbejde bruges som reference, overser Sv. Nielsen igen, at der rent faktisk er fremkommet en omfattende ny viden, som refereres. Svend Nielsens egen reference, Jørgen Jensen, har endvidere i en nylig opsummering af bronzealderforskningen i *Journal of Danish*

Archaeology, vol. 6, i store træk tilsluttet sig disse tolkninger. Når SN kritiserer befolkningsberegninger og manglende kildekritik i bronzealderen, og henviser til to svenske arbejder, glemmer han åbenbart også, at disse problemer har forfatterne analyseret grundigt i artikler, som er publiceret i en større redigeret monografi om emnet (»Archaeological Formation Processes«, udkommet på Nationalmuseets forlag i 1985). På tilsvarende måde fremhæves mangler i jernalderdelen, såsom en diskussion af indmark-udmark systemet og pollendiagrammet fra Vorbasse, selvom begge dele diskuteres (på siderne 171-172 og 180-181). SN kritiserer manglen på alternative tolkninger i konklusionerne, men undlader at oplyse om, at sådanne alternative tolkninger diskuteres i de enkelte kapitler, hvor de hører hjemme.

Disse forglemmelser optræder for systematisk til at de kan undskyldes med overfladisk læsning. De afspejler et bevidst forsøg på at miskreditere værket gennem fordrejninger, usandheder og fortielser. Overfor opregningen af tilsyneladende mangler burde det f.eks. være oplyst, at alle væsentlige fund der rummer informationer om landbrug (kornfund, husdyrknogler, pollenanalyser) gennemgås, ligesom det heller ikke oplyses, at der findes et ganske omfattende noteapparat og en bibliografi, der er ca. tre gange større end middelalderdelens, der pudsigt nok af anmelderen betegnes som omfattende. Ud fra SN's anmeldelse må man jo tro, at det væsentligste er overset.

Er der da slet ikke berettigede kritikpunkter? Naturligvis er der smuttet fejl, som forvekslingen af transgressioner og regressioner, og der har ganske rigtigt levet vildsvin i Sverige. Der er naturligvis, som i enhver syntese, steder hvor man har valgt en håndfast formulering, der kan diskuteres, selvom vi i de fleste tilfælde har søgt at kompensere herfor enten ved litteraturhenvisninger eller ved at gøre opmærksom på problemer (noget Svend Nielsen systematisk oversigt i sin kritik). Befolkningstallet i slutningen af bronzealderen kan diskuteres, ligeså tolkningen af enkeltgravskulturen. Men når Svend Nielsen derefter påstår, at tragtæggekulturen overalt findes i de samme områder, så er det også en fejlagtig generalisering; den er kun påvist i nogle områder, andre steder er der ren enkeltgravskultur. Et andet eksempel er agerbrugets oprindelse og spredning, hvor Svend Nielsen i sin kritik af litteraturen overser, eller ikke er klar over, at jeg nævner de internationalt set tre væsentligste nyere afhandlinger, som jeg fandt tilstrækkelige i et værk som dansk landbrugs historie (Bender, Cohen og Rindos). Når det derefter hævdes, at nye undersøgelser giver et andet billede af agerbrugets spredning, så henvises der til en omdiskuteret undersøgelse af Ammerman og Cavalli-Sforza; heroverfor står en række andre opfattelser, som man bl.a. kan gøre sig

bekendt med i anmeldelserne i *Antiquity*, No. 236, af Colin Renfrews bog om indoeuropæerne. Selvfølgelig er der også, som i enhver afhandling, enkelte forglemmelser man kan ærge sig over bagefter (i mit tilfælde f.eks. Jens Poulsens udmærkede artikel og Henrik Thranes om bebyggelsen på Sydvestfyn), og selvfølgelig vil to forskere altid havde en lidt forskellig opfattelse af, hvilke arbejder der er væsentlige. Svend Nielsens kritik er imidlertid hinsides sådanne nuancer.

Ledemotivet for anmelderen har åbenbart været, at det ikke kan accepteres, at nogen er i stand til at fremlægge sammenhængende tolkninger. »Brik efter brik falder på plads, dog uden at man på noget tidspunkt føler sig overbevist af fremstillingen« står der om Lotte Hedeagers del. Efter at have læst Svend Nielsens anmeldelse er man ikke i tvivl om, hvem han mener burde have skrevet dén landbrugshistorie, men næppe heller mange, udover Svend Nielsen, vil formodentlig være i tvivl om, hvorfor det aldrig kom på tale.

SVEND NIELSENS REPLIK

Kristian Kristiansens reaktion på anmeldelsen af *Det forhistoriske landbrug*, de forhistoriske afsnit, behøver ikke mange ord med på vejen. Under overskriften »Videnskab og etik« finder man gentagelser af fejlagtige påstande, efterrationaliseringer og lange, belærende passager. Jeg overlader det trygt til læseren at afgøre, om den anvendte overskrift holder, hvad den lover.

Forfatteren mener, at jeg ikke har forstået den genre, den populærvidenskabelige fremstilling, værket er skrevet i, hvorfor min anmeldelse er forfejlet. Hertil er kun at bemærke, at denne genre, om nogen, kræver, at det faglige grundlag er i orden. Og det er præcis, hvad det ikke er her. De mange konkrete fejl og usandsynlige tolkninger viser, at forfatteren ikke har det nødvendige kendskab til det kildemateriale, han behandler, og de metoder der bør tages i anvendelse ved dettes tolkning.

Det anbefales derfor interesserede læsere selv at sammenholde anmeldelsens mange kritikpunkter med værkets tekst.

Er der herefter fortsat læsere, der finder kritikken hård, er der grund til at gøre opmærksom på, at den afvisende holdning til de kristiansenske metoder deles af andre. Da Kristian Kristiansen selv i sin replik henviser til *Archaeological Formation Processes*, hvor han er repræsenteret med

en række bidrag, bør der standses op ved en anmeldelse af dette værk i *Fornvännen* (nr. 83, 1988, 279ff). Anmelderen, Karen Høilund Nielsen, gør her op med en del af de svagheder, der præger Kristian Kristiansens artikler: manglende evne til kildekritisk analyse, den ejendommelige omgang med statistik og dermed også hele spørgsmålet om repræsentativitet. At også de fremsatte tolkninger herefter falder til jorden, akkurat som det var tilfældet i »Det danske landbrugs historie«, siger sig selv.

Anmeldelser

BJØRN POULSEN: Land – By – Marked. To økonomiske landskaber i 1400-tallets Slesvig. Flensborg, Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, 1988. 299 s., rigt ill. 150 kr.

Indledning:

Nærværende undersøgelse tager udgangspunkt i oprøret i Husum og de vestslesvigske marskegne, der i 1472 indkaldte grev Gerhard af Oldenburg, tidligere statholder i hertugdømmerne Slesvig/Holsten for sin broder Christian I. *) Gerhard var få år før blevet tvunget til at fratæde statholderposten i skarp konfrontation med det slesvig-holstenske ridderkab støttet af hansebyerne Lybæk og Hamborg. Hans nye optræden i 1472 bragte ham omgående i konflikt med de samme kredse, hvor Christian da også hentede den nødvendige støtte til at slå oprøret ned.

I bogen foretages en detailanalyse af de økonomiske og sociale forhold i 1400-tallet og de første år efter 1500 i et undersøgelsesområde i hertugdømmet, der var berørt af oprøret i 1472, enten for eller imod. Det er blevet til en særdeles perspektivrig undersøgelse over samspillet mellem land og by i forsøget på at følge landbrugsproduktens vej fra produktion og videre ud til det store marked, til dels tillige returvarerne den modsatte vej. I dette samspil mellem land, by og marked repræsenterer undersøgelsen helt nye aspekter i dansk økonomisk middelalderforskning.

At Sydslesvig måtte blive et gennemgangsland, et transithandelsområde, siger næsten sig selv. Fra gammel tid var det præget af både en øst-vest- og en nord-syd-gående varestrøm. I Hedebyhandelens dage og den tidlige middelalder var den tværgående handel over Slesvig en verdenshandelsrute. Som sådan måtte den i 1200-tallet vige for Lybæk-Hamborg-ruten og »ummelands«-farten omkring Skagen først til Skåne-

*) Det følgende er 1. officielle opposition ved afhandlingens forsvar på Københavns Universitet den 19. maj 1989.

markedet i 1200-tallet, senere, især efter 1400 ved englænderes og hollænderes direkte sundsejlad til de baltiske byer i Preussen og Livland.

Hollændernes ærinde var navnlig transporten af korn og tømmer fra Østeuropa til de folketætte områder i Nederlandene og den store hollandske og engelske skibsbygning. I det billige havsalt fra Vestfrankrig, baiesaltet, fandt hollænderne en velegnet returlast, der var sikker på afsætning i Østeuropa, og derfor kunne holde fragtraterne nede, så korn- og tømmertransporterne blev rentable.

I løbet af 1400-tallet følte Lybæk og Hamborg i stigende grad den hollandske handel som en alvorlig konkurrence. Hollændernes forhandling af baiesalt, nordsøsil og hollandske klædesorter trængte ind på Lybæks marked for lüneburgsalt, skånesil og flanderske klædesorter. Og hollandske kornopkøb i ikke-legaliserede havne i hansebyernes normale kornoplund truede byernes vigtige levnedsmiddelforsyninger. Den trængte position spores sikkert bl.a. i Hamborgs interesse i kornstapelrettighederne i Elbområdet, i panteretten i Steinburg amt, og i Lybæks panteinteresser i Femern.

Et andet resultat af Lybæks forsyningsproblemer i løbet af 1400-tallet er den øgede lybske interesse for levnedsmiddeltilførsler fra Danmark, hvilket spores såvel i skibslaster med korn, smør og slagtningsprodukter fra de danske øer og Skånelandene som i efterårsdrivningen af levende kvæg fra hertugdømmerne, Jylland og Fyn.¹

Den nordsydgående landrute gennem hertugdømmerne med navnlig heste og kvæg fik derfor formentlig i løbet af 1400-tallet i stigende grad kurs imod de store hansebyer Lybæk, Hamborg og Lüneburg.

Da den tværgående rute gennem Slesvig med midten af 1400-tallet fik fornyet interesse, kædedes den derimod sammen med et privilegium 1461 for Amsterdam til at drive handel i landsdelen ad vejforbindelserne mellem Husum, Slesvig og Flensborg. Der var således åbnet hollænderne en konkurrerende landrute til den hanseatisk-dominerede hovedrute mellem Hamborg og Lybæk. Transitruterne gennem landsdelen havde

¹ Den omfattende danske udskibning af smør og slagtningsprodukter til hansebyerne har været delvis overset i den ældre forskning se C. Weibull: Lübecks sjöfart och handel på de nordiska rikena 1368 och 1398-1400. Studier i Lübecks pundtullböcker (Scandia 32 1966 s. 1-123, især s. 87f), P. Enemark: Skinnhandel og Smörhandel (Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder red. A. Karker (cit. KLN) XV 1970 sp. 525-29, XVI 1971 sp. 326-32), samme: Oksehandelens historie ca. 1300-1700 (i: Sortbroget kvæg – baggrund og udvikling i Danmark. Red. Aks. Pedersen, P. Enemark, E.J. Ipsen, V. Broe. 1983, især s. 19ff), samme: Lybæk og Danmark. Skæbnemodstandere eller handelspartnere (i: Kongemagt og samfund i middelalderen. Festskrift til Erik Ulsig. Red. P. Enemark, P. Ingemann, J.V. Jensen. 1988 s. 161-189).

således meget direkte relation til den nordeuropæiske handelskonkurrence mellem hollænderne og de vendiske stæder, især Lybæk og Hamborg.

I bogens landsdelsundersøgelse finder forfatteren to forskellige økonomiske landskabstyper repræsenteret. I øst dominerer en grundlæggende feudal samfundsformation med nogenlunde lige store bondebrug underordnet hovedgårde og byer; den økonomiske vekselvirkning mellem land og by bærer præg af en vis lukkethed, og godsøkonomien glider til dels ind imellem bønderne og afsætningen til det større marked fortrinsvis i Lybæk og Hamborg.

I vest finder forfatteren derimod et landskab behersket af overvejende selvstændige bondebrug med let adgang til afsætning til det nederlandske marked, hvilket skabte en åben økonomi, med vidtgående monetisering og gode kreditmuligheder ikke blot i byerne, men også ude i bondestanden. Et dynamisk vestslesvigsk samfund i disse marskegne i stærk progressiv udvikling over imod en moderne kapitaløkonomi i stærk modsætning til den middelalderlige feudalopbygning, der endnu prægede de østlige egne.

Baggrunden for oprøret i 1472 ser forfatteren i en skærpet hanseatisk politik efter 1470, der genindfører de rigoristiske stapelretsbestemmelser, der søgte at binde en lang række varer – men især hollandske klædesorter – til kontrol og stapelpåtegning ved Bryggekontoret, før afsætning i hansebyer kunne tolereres.

Samtidig indgik Lybæk og Lüneburg alliance med Christian I, der sikrede sig økonomisk støtte fra hansebyerne til sit forsøg på at erobre Sverige 1471. Til gengæld forbød kongen baiesaltforhandling i sine riger, hvilket sikrede Lybæk og Lüneburg saltmonopol for forhandlingen af lüneburgsalt. Og da korneksporten ligeledes blev forbudt, og den hollandske handel ad tværvejen via Husum kom under især hamborgsk kontrol, var den hollandske handel virkelig truet.

Men navnlig korneksportforbudet til Holland har heller ikke været populært i de vestslesvigske marskegne, der måtte føle den nye situation som et slag mod områdets økonomiske eksistensgrundlag, fremhæver forfatteren, der ser denne tilspidsede økonomiske situation som en væsentlig årsag til oprøret i 1472, der netop fik tilslutning fra de egne, der særlig blev ramt af korneksportforbudet og restriktionerne imod handelen via Husum og tværvejen. Netop derfor kunne Christian også påregne støtte fra de feudale kredse i landsdelen og fra Lybæk og Hamborg, der følte sig truet af de vestslesvigske egne og deres hollandske forbindelser.

Til belysning af handelsruterne, handelsvarerne og i et vist omfang af handelsintensiteten i området drager forfatteren nytte af bevarede toldregnskaber, dog ikke tilbage til 1472. På s. 271 bringes en oversigt over

det utrykte kildemateriale. Til belysning af nord-syd-ruten benyttes toldregnskaber fra Gottorp fra årene 1485, 1491, 1498, 1501, 1508, 1510-11 og 1519. Husumregnskaber foreligger fra en række år omkring 1500 til belysning af tværruten og udskibningen over Husum havn.² Desuden er inddraget toldregnskaber fra f.eks. Ribe, Kolding, Plön, Helgoland, Assens, Odense og Svendborg, samt diverse amtsregnskaber og skattelister fra hertugdømmerne.

Selvom dette materiale kun i yderst begrænset omfang rækker tilbage til oprøret i 1472, har forfatteren med udbytte kunnet uddrage oplysninger til karakteristik af de to økonomisk-socialt landskabstyper i hertugdømmet, som han giver et spillerum fra begyndelsen af 1400-tallet til begyndelsen af 1500-tallet.

Personligt finder jeg, at disse økonomiske iagttagelser i denne udviklingsfase og landskabets relationer til udviklingen i det store udland, i sig selv er nok så interessante som selve oprøret i 1472. Da undersøgelsen i vidt omfang støtter sig til kvantitative udsagn hentet fortrinsvis fra regnskaber, men tillige fra andre kilder, skal jeg på et par områder forsøge at kommentere forfatterens metodiske fremgangsmåde.

Forfatteren når til ret sikre konklusioner i afvejningen af mængdeforholdet mellem den slesvigske lokalproduktion og transitvarerne gennem landsdelen. Der forekommer tillige ret sikre generaliseringer ud fra temmelig få – og til tider temmelig sene – kildeudsagn. Det er specielt på disse to områder, jeg har ønsket at afprøve autoriteten i forfatterens udsagn.

Transithandel eller lokalproduktion: oksehandel

Det undersøgte geografiske område har indlysende betydning for transithandelen såvel fra nord mod syd som fra øst mod vest. Men landsdelens egen produktion og varernes vej ud til det store udenlandske marked er ligeledes en hovedsag i undersøgelsen. Behøver de to elementer egentlig at komme i konflikt med hinanden?

På s. 162 omtales »flensborgernes rolle som mellemlandere i kvæg-handelen fra nord til syd«. Men flensborgske okseopkøb fandt også sted i hertugdømmet Slesvig. »Og det er overvejende sandsynligt, at det var

² Det ældste Gottorpregnskab 1484 2/12 – 1485 1/12 findes i Kongens Arkiv: Slesvigske og holstenske regnskaber: 1466-1578 Reviderede regnskaber (Rigsarkivet: cit. RA), publiceret af C. E. Andersen i Danske Magazin 6. rk. VI 1933 s. 329-376. De følgende findes i Sønderjyske Fyrstearkiver: Hertug Frederiks Arkiv: Toldregnskaber 1490-1519 (3 pkr.), her findes også en pk. Husumregnskaber: 1496, 1497, 1504, 1505, 1506, samt et udateret, der antagelig skal henføres til 1503.

opkøbene hér [i Slesvig], der talte mest«. Som eksempel anføres 1501, hvor 19 okser fortoldes af en flensborger i Ribe marked, 347 af flensborgere i Kolding marked, mens næsten 4.000 okser fortoldes i Gottorp af flensborgere. »Det fremgår således klart«, skriver forfatteren, »at det var uden for de to nørrejske markeder, at størstedelen af de flensborgske okseopkøb blev foretaget«. Tallene ser unægtelig meget overbevisende ud, men sammenligningen halter nu alligevel. Vi har kun tal fra de danske efterårsmarkeder bevaret i 1501; men 2.000 af de flensborgske okser i Gottorp er fortoldet mellem 26. marts og 2. april, altså i dagene, da forårsdrivningen fra Jylland passerede Gottorp, den drivning, som vi ikke har danske regnskaber overleveret til at belyse.³

Alligevel kan jeg tiltræde formuleringen: »Hyppest var flensborgernes okser dog tilsyneladende ikke erhvervet i Nørrejylland«. Det udelukker imidlertid ikke, at dyrene strengt taget godt kunne stamme fra Nørrejylland, selvom de måske først er købt i Flensborg eller et andet sted under drivningen. Jeg må derfor anholde konklusionen: »Alt i alt er det tydeligt, at den flensborgske oksehandel, når det kommer til stykket, er betinget af en lokal produktion«. På s. 167 slås påstanden fast: »Flensborgere og husumere købte op fra dels de kongerigske handlere, dels – og hovedsageligt – fra de slesvigske opdrættere. Fælles for de to slesvigske bebyggelser er, at handelen domineredes af lokal, slesvigsk produktion«.

Regnskaberne røber ikke, hvem de flensborgske oksehandlere foretog deres opkøb hos, når de ikke har fortoldet på danske markeder. Derfor er denne konklusion en påstand, som det ganske vist af samme årsag er umuligt for mig – slet og ret – at modbevise.

Jeg tror imidlertid ikke på, at den holder. Jeg tror, at hovedparten af de i Gottorp fortoldede okser hidrørte fra Danmark; og selvom jeg er overbevist om, at netop flensborgske oksehandlere opkøbte de fleste af de okser, der vitterligt opdrættedes i hertugdømmet, så tror jeg, at de dog skaffede sig et større antal ved opkøb af danske okser under drivningen sydover – vel sagtens fortrinsvis under passagen forbi Flensborg. På s. 162 gives et udmærket eksempel på en handel 1508 ved Bov, hvor to hessiske opkøbere købte 90 okser af Michel Risenberg. Tilsvarende handler har utvivlsomt fundet sted langs driverruterne og på småmarkeder undervejs.

³ Ribe og Kolding markedsregnskaber mellem 1501 og 1521 aflagt til dronning Christines regnskabsfører opbevares i Registratur 108A: Regnskaber før 1559: pk. 5 og 12 (gammel pk. 10 og 24), jfr. Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse I:2 Red. W. v. Rosen 1983 s. 663. Specifikation over arkivpakkernes indhold findes i P. Enemark: Studier i toldregnskabsmateriale. Med særligt henblik på dansk oksehandel. Århus 1971 II s. 57f, omtale af regnskaberne I s. 25-58 (om 1501 s. 26).

Min antagelse bygger jeg på oksernes passagedatoer i Gottorp sammenholdt med de danske markedsdatoer. I 1501 og 1508 kan identificerbare heste- og okseflokkene fra Ribe efterårsmarked 8. september genfindes i Gottorp fra 11.-20. september, og fra Kolding marked 4. oktober genfindes de samme dyr i Gottorp mellem 8.-15. oktober, enkelte lidt senere. Inden for disse datoer kan man altså forvente, at dyr fra de danske markeder passerer Gottorp.⁴ Forfatteren er inde på samme fremgangsmåde s. 262 i note 73, hvor han konkluderer på grundlag af 1485-regnskabet, at flensborgske okseflokkene svarende til 9,5% om foråret, 6,1% i september og 47,7% i oktober kunne forbindes med de danske oksemarkeder, hvilket i alt giver ca. 63%. Selv med formuleringen: »Allerhøjst lidt over halvdelen« af den flensborgske oksehandel, som således kan forbindes med markederne i Danmark, så synes jeg nu ikke, det styrker formodningen om, at slesvigsk opdræt dominerede flensborgernes oksehandel.

Fig. I:

Flensborgske okser fortoldningsdatoer i Gottorp:

1485: i alt	2.670 okser		
28/3- 5/4:	409 okser eller	15-16 %	
14/9-17/9:	159 okser eller	6 %	ca. 70 %
2/10-16/10:	1.298 okser eller	48-49 %	
1491: i alt	1.978 okser		
30/3- 5/4:	728 okser eller	36,4 %	
14/9-18/9:	183 okser eller	9,1 %	ca. 78 %
6/10-19/10:	660 okser eller	33 %	
1501: i alt	4.599 okser		
29/3- 2/4:	1.845 okser eller	40 %	
11/9-16/9:	355 okser eller	7,7 %	ca. 85 %
8/10-17/10:	1.741 okser eller	37,8 %	

I øvrigt er jeg ikke helt enig i beregningen af forårsopkøbet, der kan relateres til dansk forårsdrivning omkring 25. marts. Ved at regne med drivningen ikke blot 28/3, som forfatteren gør, men i dagene 28/3-5/4

⁴ Enemark: Studier II Bilag 1-2 s. 199-200. Lignende sammenligninger mellem danske markedsposter og daterede poster i Gottorpregnskaber har jeg foretaget i alle de tilfælde, hvor muligheder byder sig.

andrager den flensborgske forårsdrivning, der kunne have jysk oprindelse, i alt 15-16%, hvorved ca. 70% af de flensborgske okseflokkede i Gottorp er fortoldet på datoer, der gør det nærliggende at relatere dem til danske markeder eller drivningstidspunkter efter disse markeder (fig. I). Hvis man foretager en tilsvarende undersøgelse af de flensborgske okseflokkede i 1491, når man endda op på ca. 78%, og i 1501 tilmed på ca. 85% af den flensborgske oksehandel. Med %-tal i den størrelsesorden synes jeg ikke, at der er meget, der taler for, at den overvejende del af det flensborgske okseopkøb skulle hidrøre fra okseopdræt i hertugdømmerne. Opkøb af dyr under drivning sydpå fra danske markeder må forekomme som en mere sandsynlig antagelse.⁵

Set i et større perspektiv giver den formodning også en god forklaring på, at flensborgernes andel i oksehandelen faktisk viser sig at være faldende, da først jyder og fynboer selv får greb om forårsdrivningen i de to første årtier efter 1500. Flensborgs andel faldt fra ca. 20% i 1485 via 16-17% i 1501 og 12-13% i 1508 til 5-6% i 1519. Det finder sin naturlige forklaring i øget dansk drivning, hvis flensborgerne overvejende havde forsynet sig fra de danske drifter sydover. Hvis flensborgernes okser derimod hidrørte fra slesvigsk opdræt, bliver faldet vanskeligere at finde en plausibel forklaring på.

Transitvejen øst-vest med afsætning til Holland og Vesttyskland i en vis konkurrence med afsætningen til Lybæk og Hamborg er viet en særlig interesse i bogen. Derfor undrer det mig egentlig, at forfatteren ikke i højere grad har inddraget netop forårsdrivningen af okser i dette billede. I modsætning til afsætningen af græsøksne i efteråret hovedsageligt til de store hansebyers slagtning og vinterforråd gik forårsokserne jo vestpå over Elben med kurs mod marskegnenes sommerfedning eller vestligere forårsmarkeder til opkøb i de frisiske marskegne. Herfra kunne dyrene som marskfedet kvæg afsættes det følgende efterår i Vesteuropas storbyer, Antwerpen og Köln.⁶

Med henblik på vurderingen af den økonomiske situation som baggrund for oprøret i 1472 kan forårsdrivningen af okser ganske vist næppe tilmåles nogen betydning. Den må antages at have taget sin begyndelse omkring 1480, måske få år før, men var antagelig et relativt ukendt fænomen i 1472. Hvis det imidlertid er hensigten at skildre de økonomiske kræfter, der behersker udviklingen i landsdelen i 1400-tallet og de første år af 1500-tallet, så hører forårsdrivningen af okser til fedning i

⁵ I Sønderjyske Årbøger 1989 publicerer jeg en artikel om »Flensborg og oksehandelen i årtierne op til 1500«.

⁶ Om denne forårsdrivning se Enemark: Øksnehandel (KLLNM XX 1976 sp. 674-83, især sp. 679 ff), samme 1983 s. 27-31.

marsken og afsætning i Vestens storbyer med ind i billedet som et brud med senmiddelalderens slagtekvægøkonomi bundet til afsætning i hansebyerne.

For at understrege, at forårsdrivningen virkelig *var* et brud med slagtekvægleverancerne til hansebyerne, må jeg vende mig mod billedteksten s. 157: en markedsscene fra Hamborg stadsret 1497, der tilskrives Hamborgs forårsmarked for kvæg og svin. Men Hamborg *havde* ikke noget forårsmarked for kvæg og svin. Byens oksemarked fandt sted den hellige biskop Filicianus' dag 20. oktober beregnet på opkøb til slagting og nedsaltning til vinterforråd.⁷

Derfor er det også lidt misvisende, at Hamborg s. 165 opregnes blandt de betydelige afsætningssteder for vestdrifterne med kvæg. Byens kontrolforanstaltninger med ridende foged mellem 1465 og 1495 skulle forhindre, at okseflokkene vel at mærke *om efteråret* omgik Hamborgs oksemarked og benyttede Wedelfærgen. Den store forårsdrivning, der allerede i 1496 og 1497 færgede ca. 8.000 okser over ved Wedel, har vi ingen efterretninger om, at Hamborg har søgt at lægge hindringer i vejen for. Det ville indlysende klart have fået bølgene til at gå meget højt. Når Heinz Wiese og Richard Ehrenberg vil tolke de småbeløb på 2-3 mk, der jævnlige anvendes i Hamborgs kæmnerregnskaber med formålet at hindre »ummedrift« med okser, som værende et forsøg fra Hamborgs side på at hindre det store forårsmarked ved Wedel med omsætning af adskillige tusinde okser, turde det være indlysende, at tolkningen er helt ude af proportioner. Hertil måtte kræves langt større beløb. Det var ikke Hamborgs stapelret, men oksemarkedspligten, man påberåbte sig, og korrespondancens dateringer i oktober måned beviser det.⁸

Mest markant møder vi denne okserute om foråret »over Elben og siden vestværts« i en række eksportlicenser givet danske borgere i 1511 og 1512 under krigen med Lybæk.⁹ Et par af disse tilladelser givet flensborgerne Michel Risenberg og Villem Vinberg omtales s. 165 i bogen.

⁷ Erich van Lehe: Die Märkte Hamburgs von den Anfängen bis in die Neuzeit 1911 (Neudruck i: Vierteljahrschr. f. Sozial- und Wirtschaftsgeschichte Beihefte nr. 50 Wiesbaden 1966 s. 34f jfr. henvisningen til Abb. 3 af miniature fra Stadtrecht-håndskriftet fra 1497 (s. 98)).

⁸ R. Ehrenberg: Aus der Vorzeit von Blankenese und der benachbarten Ortschaften Wedel, Dockhuden, Nienstedten und Flottbek. Hamburg 1897 s. 20f, 23f, H. Wiese & J. Bölts: Rinderhandel u. Rinderhaltung im nordwesteuropäischen Küstengebiet vom 15. b. z. 19. Jahrh. Stuttgart 1966 s. 37, jfr. tillige G. Schreker: Das spätmittelalterliche Strassennetz in Holstein und Lauenburg (Zeitschr. f. Schlesw.-Holstein. Geschichte (cit. ZSHG) 61 1933 s. 35, 47). Om brevkorrespondancen se A. Jürgens: Zur Schleswig-Holsteinischen Handelsgeschichte des 16. u. 17. Jahrh.s (Abhandlungen zur Verkehrs- u. Seegeschichte VIII Berlin 1914) s. 156f.

Flensborgerne var tidligt med i denne forårseksport af okser. I 1485 fortoldede flensborgere ca. 20% af årets oksedrivning, men 29% af den samlede forårsdrivning. I 1501 fortoldede flensborgerne 16,6% af årets okser, men 21% af forårsdrivningen, så det fremgår altså klart, at byens oksehåndlere tidligt udnyttede de nye forbindelser vestover.

Det passer jo egentlig smukt med forfatterens billede af de flensborgske kredses tidlige interesser i forbindelserne vestover. Jeg synes faktisk, at denne udredning mangler i bogens helhedsbillede.

Transithandel eller lokal produktion: kornhandel

Ved korneksporten ud over Husum havn rejser sig samme spørgsmål: transithandel eller eksport af områdets egen produktion? »Der er ikke tvivl om, at den korneksport, der fandt sted over Husum for en god del havde sit grundlag i lokal slesvigsk avl. På den anden side fandt man også korn fra Livland og Polen i Husums havn« (s. 196), hvilket belyses med et eksempel fra 1494: 12 læster rug fra Danzig og Reval.

På s. 200 foretages dog alligevel afvejningen: »ganske vist var importen af landbrugsvarer fra øst et vigtigt indslag i det gods, der udskibedes over Husum – men næppe den vigtigste« og »Det er af det foregående fremgået, at man formentlig må indrømme den slesvigske egenproduktion førsteprioriteten hér. Marskegnenes frodige landbrug leverede først og fremmest det korn, der fragtedes til de sydligere byer«.

Jeg tror, forfatteren har mere ret hér end med det slesvigske kvægopdræt. Men hvilke mængdedata skal bære denne afvejning? Der står: »Det er af det foregående fremgået...«. Så må vi tilbage til Husumregnskaberne, som skal bære mængdebeviset, hvis der da er et sådant.

På s. 197 konkluderes: »Regnskabernes værdi ligger i, at de trods alt giver en antydning af, hvad der var de vigtigste varegrupper, og i, at analysen af toldposter gør det muligt klarere at se *dels aspekter af lokalhandelen, dels transitfunktionen* i forhold til andre byer i Slesvig, Holsten og på Fyn« – men altså intet om det indbyrdes mængdeforhold mellem lokalhandel og transithandel.¹⁰ Smukt og afbalanceret har forfatteren i gennemgangen af Husumregnskaberne påpeget deres begrænsede ud-sagnskraft. Men mellem s. 197 og s. 200 sker pludselig en glidning i argumentationen. Forfatterens egen vurdering, at den lokale produktion har spillet en større rolle for kornudskibning over Husum havn end

⁹ Danske Magazin 4. rk. II s. 286-97. Licenserne omtalt Enemark: Studier 1971 I s. 215f, samme 1983 s. 39.

¹⁰ Kursiveringen i citatet er foretaget af mig.

transitmængderne, kommer nu klart frem. Jeg er ikke tilbøjelig til at give medhold i denne vurdering; men jeg må protestere imod, at det skulle være fremgået af det foregående, altså dokumenteret af mængdedata i Husumregnskaberne. Det er forfatterens formodning, og som sådan må den præsenteres for læseren – altså ikke som noget, der »er fremgået af« dokumentationen i det foregående, beviste kendsgerninger, der ikke lader sig diskutere.

Til den udmærkede karakteristik af Husumregnskabernes kildeværdi kunne jeg tænkte mig med henblik på transithandelen med korn at tilføje, at den fortrinsvis berører posterne med rug og hvede og til dels også malt, medens havre og byg i langt højere grad var lokal produktion. Langt de fleste kornposter omfattede fra 2-3 tønder til 12-15 tønder, enkelte lidt mere. Men heriblandt træffes enkelte poster med langt større mængder f.eks. i 1506 3 poster med 32,12 og 8 læster hvede og 1 post med 8 læster rug; i 1504 forekommer også en post med 8 læster rug, og i det udaterede Husumregnskab er der flere hvede- og rugposter, der måles i læster. 1 læst regnes i Husumregnskaber til 24 tønder. Denne type poster markerer sig klart som transitkorn fra Østersøområdet.

Foruden disse udprægede skibsladninger på et større læstetal rug eller hvede forekommer også en hel del poster på 1, 1½ og 2 læster, der kan optræde blandt alle kornsorterne. Hvis vi holder fast ved forfatterens teori om, at regnskaberne efter 1500 afspejler fortoldning af vogntransport ved byporten, må man næsten antage, at også de små læstetal registrerer tidligere skibslaster, sandsynligvis fra de sydlige danske øer. Et bevaret Haderslevregnskab fra 1539 viser talrige kornposter på et par læster fortoldet af folk fra Lolland og de sydfynske øer, så det var åbenbart en rimelig skudelas i den interne danske skibsfart.¹¹

Da en læst korn normalt svarede til to vognlæs, vil der ikke rigtig være nogen anledning for toldpersonalet til at operere med læstemålet i toldtakseringen af de enkelte toldposter i landtransporten, undtagen netop i de tilfælde, hvor man transporterede tidligere udmålte skibsladninger.

Noget sikkert mængdetal for transitfragten med korn fra Østersøområdet skal man dog ikke forvente af denne fremgangsmåde, blot et indicium for, at transitfragten ad tværruterne til Husum fandt sted i årene omkring 1500 som en indarbejdet praksis.

¹¹ Haderslev Told Regnskab 1539 findes i 1 pakke i Kongens Arkiv: Slesvigske og holstenske regnskaber: 1466-1578 Reviderede Regnskaber (RA). Behandlet Th. O. Achelis: Haderslev i gamle Dage II Haderslev 1929 s. 80-83, samme; Aus der Geschichte des jütischen Ochsenhandels (ZSHG 60 1931 s. 201-03), Enemark: Studier 1971 I s. 105-06, samme: 1983 s. 51, H. V. Gregersen: Toldsted ved Hærvejen. Haderslev 1978 s. 91 f.

Forfatteren peger på de store fluktuationer i kornmængderne i skemaet s. 197, som til en vis grad formentlig har været noget ganske normalt i kornhandelen, hvor udsving i høstudbyttet har givet store forskelle i det lokale kornoverskud til eksport.¹² Men de sporadisk forekommende transitladninger af rug og hvede fra Østersølandene har i øvrigt vejet tungt i de små mængder til udskibning i Husum havn, så ganske få skibsladninger transitkorn kan give store fluktuationer i den samlede eksportmængde, hvilket imidlertid også bør mane til forsigtighed i forsøget på at afveje vigtigheden af lokal korneksport imod transitkorn. Selvom de optalte Husumregnskaber fra årene omkring 1500 måske registrerer mere lokal produktion end transitkorn, skal der ikke meget fantasi til at forestille sig, at der visse år kunne opstå situationer, hvor transitmængden må antages at være steget langt ud over de normale rammer.

Som bevis på vigtigheden af den lokale produktion i eksporten fra Nordstrand anføres s. 196 et brev fra 1512, der fremhæver, hvor hårdt det indførte korneksportforbud ramte bønderne dér. Naturligvis vidner brevet om korneksportens økonomiske betydning for bønderne. Men der er rigtignok heller ikke tvivl om, at de Nordstrandbønder har klaget sig ekstra over at skulle undlade at udskibe korn til Holland netop i 1512, da krigen mellem Lybæk-Sverige på den ene side og Danmark-Holland på den anden side skabte alvorlige vanskeligheder for transporten gennem Sundet, hvilket må have haft ganske gunstig indflydelse på de kornpriser, Nordstrandbønderne kunne forvente for deres udskibede kornladninger i 1512. Og de kornskibe fra Østersøen, der ikke kunne passere ad den normale sundfart, har ikke været sene til at finde tværruterne til Husum og Ribe og andre udskibningssteder.

Brevet afspejler således en situation, hvor det også er nærliggende at forvente ekstraordinær stigning i transithandelen med korn. Bogen giver flere eksempler herpå ad ruten Flensborg-Husum s. 198/199: 1511 havde Esge Bille et skib liggende i Flensborg, hvis gods skulle over land til Husum, og samme år fik Michel Risenberg eksporttilladelse til 10 læster

¹² Vi har ikke regnskabsmateriale til at belyse normale udsving i korneksport så langt tilbage ud over Husumregnskaberne. Kornudskibning kendes dog fra Ålborgregnskab 1517-19 (Registratur 108A: Regnskaber før 1559: pk. 12 (gammel pk. 25): Ålborg-Rødby Toldregnskaber 1518-22 i RA). Tidligste tal for rigets samlede kornudførsel stammer fra et regnskabsoverslag fra et år omkr. 1611-13: Diverse Efterretninger, Overslag og Beregninger samt Regnskabsbilag o.a. Dokumenter vedr. Rigens og Kongens Indtægter og Udgifter (jfr. Vejled. Arkivregistraturer I: Danske Kancelli 2. udg. v. B. Kornerup s. 37 nr. 215): IV: Told og Accise: Overslag og Fortegnelse over Rigens Indtægt af Told efter Rullen 1611. Refereret af Gunnar Olsen: Danmarks Kornavl og Kornhandelspolitik (Historisk Tidsskrift 10. rk. VI 1943 s. 452).

korn og 8 læster smør vestover, 1512 fik Tort Jepsen tilladelse til at udføre 30 læster korn vestværts, og Niels Kotte fra Odense måtte udføre 16 skippund kød via Flensborg-Husum og vestværts. Flensborgeren Tile Petersen måtte 1511 udføre korn, kød o.a. levnedsmidler vestværts.¹³

Hvis man vil forsøge at afveje transithandel og lokal produktion i den samlede korneksport ud over Husum havn, melder sig altså både vanskeligheder i mængdefordelingens præcision i optællingen af toldposterne og sandsynlighed for store normale udsving fra år til år. Når her ud over skal tilføjes, at særlige konjunkturer i visse år af politiske eller økonomiske årsager totalt kunne forrykke billedet, så er det vel et spørgsmål, om afvejningen har den helt store værdi. I alt fald synes jeg, forfatteren burde have gjort læseren disse forbehold klart samtidig med, at han gav sin formodning om den lokale produktions overvægt i stedet for at antyde, at det var et resultat, der fremgik af kildeundersøgelsen.

Tidsperiodens afgrænsning

Om bogens tidsmæssige afgrænsning: står i indledningen s. 11: »Den tidsmæssige hovedvægt ligger efter 1430 og frem til 1500-tallets første årtier«. Det stemmer med, at i den tidsperiode er kildematerialet virkelig endevendt, og der er taget stilling til de tidligere fremførte opfattelser.

Når jeg nu alligevel er så unfair at bevæge mig uden for dette tidsrum, hvor hovedvægten ligger, så er forfatteren faktisk selv skyld i det, fordi han flere steder inddrager oplysninger, der ligger uden for denne periode – fortrinsvis senere – til støtte for en grundopfattelse, som han hævder er karakteristisk i det tidsrum, hvor hovedvægten ligger.

Eksempelvis anføres s. 114 nogle dagbogsnotitser, som ganske vist er fra midten af 1500-tallet, og indført af efterfølgeren til en person, der har ført den regnskabsbog, der omtales. Med disse notitser er »dog uden tvivl også repræsentative for forholdene ved det 15. århundredes slutning«, forsikrer forfatteren, og læseren må så lade sig nøje med den forsikring, for der fremføres intet for at overbevise ham/hende om, at denne påstand holder stik.

Det, der navnlig giver anledning til bekymring over disse tidsmæssige sidespring, er, at de hyppigt skyldes mangel på egnede kilder inden det tidsafsnit, hvor hovedvægten ligger, og hvor forfatteren har godt overblik over kildematerialet. For dog at illustrere en side, der er knap så godt belyst i tidens kildemateriale føler forfatteren sig åbenbart fristet til at gå

¹³ Danske Magazin 4. rk. II s. 292 jfr. 286 (Tile Petersen), 289, 294 (Michel Risenberg), s. 295 (Niels Kotte, Tort Jepsen) og der kan godt findes flere eksempler.

uden for perioden og hente støtte. Men er det nu altid så givet, at de hentede eksempler også *er* repræsentative for hovedperioden? Det forudsætter faktisk en statisk tilstand uden synderlige forandringer, og det må vel være op til forfatteren at sandsynliggøre, at det har været tilfældet, hvilket begribeligvis kan være vanskeligt, hvis der er tale om kildeknaphed.

Det er for så vidt ejendommeligt, at forfatteren på visse områder stiller sig tilfreds med disse rids, der forudsætter stabile forhold over en meget lang periode, i betragtning af, at han netop har sat sig for at kortlægge et geografisk undersøgelsesområde, der er integreret af økonomiske spændinger og forskelle, der i udpræget grad er følger af en udvikling – altså et område, der netop *ikke* er karakteriseret ved stabil balance, men snarere ved labil bevægelighed.

På siderne 116-118 gives et fortrinligt eksempel på udvikling i området, ved en sammenligning af Slesvig domkapitels udlånsvirksomhed 1466/67 og 1532, hvor der viser sig en tydelig forskel både i renteniveau og i lånerklientel. Hvis der ellers havde været kildemateriale til det, kunne vi måske have fået andre interessante udviklingsstadier af tilsvarende art. At kildematerialet er spinkelt, skal begribeligvis ikke bebrejdes forfatteren; men han behøver jo ikke helt at lukke for et eventuelt udviklingsperspektiv ved på forhånd at postulere en statisk tilstand, som der strengt taget knap kan siges at være kildemæssigt belæg for.

Naturligvis skal det erkendes, at også inden for et område, der er præget af labil omskiftelighed og udvikling, kan visse forhold være underlagt betydelig stabilitet. Men det bliver – som sagt – forfatterens opgave at sandsynliggøre, at stabilitet har rådet på netop dette felt, så man tør gå ud fra, at senere tiders iagttagelser også har gyldighed i omhandlede tidsrum. Hér synes jeg nok, at bogen flere steder svigter sin læser noget. Savnes et kildemæssigt belæg inden for tidsperioden 1430-1520, så findes et brugbart, der ligger uden for dette tidsrum. Da det kun er den periode, hvor hovedvægten ligger, har forfatteren jo tiltaget sig ret til også at gå uden for. Hvis et sådant kildebelæg anføres uden kommentar, må læseren naturligvis gå ud fra som en selvfølge, at disse oplysninger afspejler forhold, der også har gyldighed i hovedtidsrummet 1430-1520.

Netop på grund af kildefattigdommen kan det blive vanskeligt nok at føre bevis imod denne stiltiende forudsætning, at da forholdene var sådan i slutningen af 1500-tallet, har det samme nok været tilfældet i 1400-tallet. Men jeg vil gerne slå fast, at det er heller ikke nødvendigt at føre noget modbevis imod den type påstande, de være sig nok så tavse. Det er forfatteren, der henter eksemplet frem til trods for, at det ligger i en anden

tidsperiode, altså er det på hans garanti, at læseren får indtryk af, at det har gyldighed også i den omhandlede tidsperiode. Og selvom tidsperioden for fremstillingen er lidt flydende, så fritager det nu ikke for ansvaret. Bevisbyrden for eksemplets repræsentativitet ligger hos forfatteren.

På side 151 omtales en sag mellem en bonde Peter Nielsen i Brarup, der 1546 blev dømt for at sælge samme okse 2 gange. Den flensborgske købmand Hans Paiesen havde købt oxen til levering efter fedning, men betalt forud. Her tages imidlertid helt rigtigt det forbehold, at det kreditforhold, der bringer bonden i afhængighed af købmanden, er et resultat af en opfodringspraksis mod forudbetaling, der først blev almindelig ved midten af 1500-tallet. Man kan så spørge, om eksemplet overhovedet kan sige noget om bøndernes afhængighed af købmændene i årene omkring 1500, hvor afhængigheden i givet fald må have haft andre årsager.

Jeg vil nu se lidt mere indgående på et par konkrete tilfælde, hvor 1500-tals oplysninger inddrages til at skitsere forhold, som tilsyneladende tilkendes gyldighed også i årene omkring 1500 eller tidligere.

Frisernes hestehandel

På s. 112-13 omtales de frisiske bønders hestehandel, som kun delvist kommer til syne i Gottorps toldregnskaber, selv om vi finder spor heraf, og der gives et par eksempler fra regnskaberne 1485 og 1491.

»Klarere indtryk af hestehandelen fås gennem toldregnskaberne fra Ribe«, står der øverst s. 113. Fra Riberegnskaberne omkring 1500 fremdrages nu 1506 8. september, hvor bondekøbmænd med frisisklingende navne har fortoldet 7 heste. Derefter omtales to årsregnskaber fra Ribe 1568/69 og 1569/70, som giver indblik i den geografiske spredning af de hestehandlende bønder. Friserne kom navnlig fra Risemoor (Bøking hd.), Viding hd., Ejdersted, Før, samt fra Sild, Husum, Klixbøll og Enge (Kær hd.) og Tønder. To store hestemarkeder i Holstebro og en markedsuge i Ribe har kaldt friserne til og koncentreret fortoldningerne til marts, juni og september. »Mens de jyske hestehandlere kom til marked med større flokke, bragte friserne kun få heste hver, øjensynligt opdrættede på gårdene«. ¹⁴

¹⁴ Passagen refererer til min artikel: *Friesischer Handel zwischen ca. 1500 und 1700* (Nordfriesisches Jahrbuch 1966, s. 90-100, især s. 95f). Oplysningerne stammer fra Ribe Regnskaber 1568/69 og 1569/70, der findes i Registratur 108 B: Regnskaber 1559-1660 pk. 168: Randers-Viborg Brudstykker af jydsk Toldregnskaber 1568-1660 (RA), jfr. Rigsark. og hjælpemidlerne 1983 I:2 s. 685.

Midfaste var det vigtigste hestemarked i Holstebro. 1569 faldt midfaste søndag den 20. marts, og i dagene 21.-22. marts fortoldes i Ribe 242 heste (hvoraf 183 af frisere). – 1570 faldt midfaste søndag den 5. marts, og i dagene 6.-8. marts fortoldes i Ribe 263 heste (hvoraf 192 af frisere). Fortoldningernes relation til netop Holstebro midfaste marked knyttet til en forskydelig helligdag er altså utvivlsom og frisernes andel ligeså. Men siden fortoldningerne ligger i dagene efter midfaste, kan frisere altså ikke have »bragt« hestene til marked, for i så fald er de kommet for sent. De er gået den anden vej med hestene, der tværtimod er opkøbt på det danske marked og nu hentes hjem til opdræt på gårdene.

Fig. II:

*Frisiske hesteopkøb 1568–69 i Ribe marked (8/9):**1568: 6.–11. sept.:*

Husum	11	
Før	51	
Ejdersted	35	121 af 252 heste = 48 %
Sild	14	
Risemoor	10	

1569: 8.–11. sept.:

Husum	17	
Ejdersted	58	
Sild	12	99 af 198 heste = 50 %
Risemoor	6	
Horsbøll	6	

*Frisiske hesteopkøb fra Holstebro midfaste marked 1569–70:**1569: 21.–22. marts:*

Risemor	90	
Horsbøl	62	183 af 242 heste = 76 %
Klixbøl	31	

1570: 6.–8. marts:

Risemoor	58	
Horsbøll	51	
Før	31	192 af 263 heste = 74 %
Enge	31	
Ejdersted	21	

Det samme er tilfældet med Ribe marked 7.-11. september knyttet til Vor Frue fødselsdag 8. september.¹⁵

I 1569 fortoldes – som det ses af fig. II 252 heste (hvoraf 121 af frisere). I 1570 fortoldes 198 heste (hvoraf 99 af frisere). Det frisiske opkøb af heste androg altså 48-50% af Ribe markeds heste og ca. 75% af de heste,

Fig. III:

Frisiske hesteopkøb på Ribemarked (8/9) ca. 1500:

1501:

Husumborgere	11	15 af 210 heste = 7%
Frisiske navne	4	

1502:

Husumborgere	6	27 af 205 heste = 12-13%
Foged Ejdersted	10	
Frisiske navne	11	

1503:

Ingen frisiske navne		i alt 77 heste = 0
----------------------	--	--------------------

1504:

Husumborgere	1	1 af 136 heste = 3/4%
Ingen frisiske navne	0	

1505:

3 frisere		8 af 200 heste = 4%
-----------	--	---------------------

1506:

Husumborgere	7	24 af 197 heste = 12%
Foged Ejdersted	10	
Frisiske navne	7	

1508:

Frisiske navne		4 af 139 heste = 3%
----------------	--	---------------------

1519:

Husumborgere	5	11 af 116 heste = 10%
Ejdersted + Fø	6	

¹⁵ Markedstiden dekretes af kong Hans 1494 til at begynde Vor Frue aften (7/9) og afholdtes tre dage efter fødselsdagen (9/9-11/9) (Danmarks gamle købstadlovgivning, udg. E. Kroman II 1552 Ribe nr. 43 s. 97).

der fra Holstebro midfaste marked førtes sydover via Ribe. Det er virkelig en overvældende frisisk dominans.

Fig. III viser det frisiske hesteopkøb på Ribe efterårsmarked i begyndelsen af århundredet.

Den frisisk-husumske andel af opkøbet i 1502 og 1506 når op på ca. 12%, i 1501 og 1519 lidt mindre, men i de øvrige 4 år er det ganske ubetydeligt.

Det fastetablerede frisiske hesteopkøb på Ribe marked, som ses i 1568-70, forekom slet ikke i begyndelsen af 1500-tallet, kun sporadiske opkøb, og Husumkøbmændene og fogeden i Ejdersted tog sig åbenbart af de fleste opkøb.

Billedet af de frisiske egne hestehandlende bønder på danske hestemarkeder i 1568-70, er derfor dårligt egnet til at karakterisere forholdene i de første år af 1500-tallet, da man må antage, at friserne kun højst undtagelsesvist i deres hesteopkøb er nået helt frem til Ribe efterårsmarked og formodentlig slet ikke til de fjernere Holstebromarkeder. Helt forkert er det at give indtryk af frisisk afsætning af hjemmeopdrættede heste på danske markeder.

Frederik d. I's tyske kansler Wolfgang von Utenhof skrev 1527 i brev til hertug Albrecht af Preussen, at indbyggerne i Frisland på Sønderjyllands vestkyst aldeles ingen hesteavl drev, men købte i stedet føl fra Ostfrisland og Holland, som de opdrættede og siden solgte med stor fordel.¹⁶ I løbet af 1500-tallet udvidede de altså dette opkøb til også at omfatte danske hestemarkeder. Det er med andre ord ikke en statisk erhvervstilstand, vi hér står over for, men derimod opbygningen af en erhvervsspecialitet under kraftig udvikling. Medens de frisiske bønders hestehandel kun delvist kom til syne i Gottorpregnskaberne 1485 og 1491, så fortæller frisiske bønder 100 år senere 50% af alle heste i Gottorpregnskabet 1591, og ved midten af 1600-tallet behersker de frisiske opkøbere fra disse vestslesvigske egne totalt Danmarks største hestemarked i Holstebro med et opkøb svingende omkring 90% af markedets heste.¹⁷

Den frisiske hestehandel – og specielt de frisiske bønders opkøb på danske hestemarkeder var altså genstand for en enorm udvikling op igennem 1500-tallet og 1. halvdel af 1600-tallet. Derfor mener jeg ikke, at en tilstand fra 1568-70 bør stå uden modificerende kommentarer som

¹⁶ C. F. Allen: *De tre nordiske Rigers Historie 1497-1536 IV:1* Kbh. 1870 s. 29, jfr. note 34 s. 289.

¹⁷ Johan Hvidtfeldt: *Holstebro Markeder i ældre Tid (Harsyssels Aarbøger XXX 1936 s. 1-13).*

karakteristik af de frisiske bønders hesteopkøb i Danmark i 1400-tallet og de første år efter 1500.

Og det *var* altså hesteopkøb, ikke hesteafsætning af opdrættede heste.

Flensborgske okseopkøb i Nordjylland

Jeg betvivlede tidligere, at flensborgernes okser fortrinsvis skulle være opdrættet i hertugdømmet. Da forfatteren s. 161-162 omtaler flensborgske opkøbssteder i Danmark, er han da også lige ved at komme i konflikt med sig selv: »Fra de nørrejske markeder, fra Nordjylland, fra Fyn strømmede kvæget mod Flensborg«. Den formulering kan jeg godt tiltræde; men den lader sig jo vanskeligt harmonere med formodningen om overvejende slesvigsk opdræt.

Lad mig pege på en anden formulering, der interesserer mig (s. 161): »Efterhånden som kvæghandelen voksede, strakte de flensborgske heste- og okseopkøb sig helt til de fynske byer«, og så følger iagttagelser af flensborgere i Odense 1518 og i Assens 1519. Forfatteren er altså fuldt ud klar over, at spørgsmålet om flensborgernes opkøb er under udvikling. Det er noget, der forandrer sig op gennem 1500-tallet. Men alligevel nævnes i flæng opkøbseksempler, også ret sene i 1500-tallet. »Okseopkøb blev også foretaget i Nordjylland« (nederst s. 161) og så følger et eksempel fra 1535, hvor 3 flensborgere erhvervede 3.000 vendelbookser.

Hvad er nu det for et eksempel? Hvis det er repræsentativt for de normale flensborgske opkøb, så kommer teorien om hovedvægt på det slesvigske opdræt da vist i alvorlige vanskeligheder. Nej, det er et helt specielt okseopkøb, som lensmanden Erik Eriksen (Banner) skal skaffe til veje. Det er nemlig de halsløsningsøksne, som Christian III havde idømt Grevefejdens oprørske bønder. Altså en handel med kongen.¹⁶ Christian III, der på dette tidspunkt var i krig med Lybæk, København og Malmø og forresten heller ikke havde det hjerteligste forhold til hollænderne og kejseren, har næppe haft chance for at skaffe opkøbere til et så stort kontingent af okser andre steder end netop i Flensborg. På det tidspunkt har han vel også haft bedre kontakter i hertugdømmets byer end i kongeriget.

Men alle disse ting kan læseren jo ikke vide, hvis ingen fortæller ham det. Nu er 3.000 okser ganske vist et meget stort tal. Men hvem kan

¹⁶ Danske Magazin 3. rk. V 1857 s. 53, jfr. øvrige breve herom s. 50-52, hvoraf det klart fremgår, at det drejer sig om halsløsningsøksne; men kun brevet til E.E.B., der nævner flensborgerne, er genoptrykt i H. C. P. Sejdelin: Diplomatarium Flensborgense II 1873 nr. 384 s. 249f, som forfatteren har henvist til.

fortænke en læser i at antage, at ca. et tusind okser om året har flensborgske købmænd vel sagtens normalt kunnet hente i Salling, Vendsyssel og Thy, der var anselige studeopdrægte?

Hér ser vi faren ved uden forbehold at inddrage den type eksempler fra en senere periode i 1500-tallet. Hvor tidligt flensborgere begyndte at foretage normale okseopkøb i disse nordjyske egne, tør man næppe fastslå så sikkert. Men jeg vil godt vove den formodning, at det sandsynligvis endnu ikke var sket i 1520, så det kan ikke siges at være noget repræsentativt eksempel for den tidsperiode, hvor bogens hovedvægt ligger.

Når man nævner et så utraditionelt okseopkøb som dette i 1535, så synes jeg, at læseren har krav på at få hele den specielle baggrund, så man ikke på dette grundlag danner sig eventuelle generaliseringer om det almindelige flensborgske opkøb i det nordlige Jylland.

Flensborg og Limfjordsfiskeriet

Hvordan stiller forholdet sig så med flensborgernes opkøb af limfjordssild, som jo foregik i de samme nordjyske egne? Om flensborgernes fiskeforsyninger læser man s. 170: »Vesterhavet var en ressourcekilde. De flensborgske fiskeopkøb i Ribe er allerede nævnt (s. 159), og vi kommer siden til importen fra Husum« (s. 198). Videre står der: »Ligeså betydningsfuld var givetvis tilførslen af limfjordssild«. Givetvis ligeså betydningsfuld som leverancerne af fisk fra Vesterhavet via Husum og Ribe? Forfatteren er meget skråsikker her.

Grundlaget er, at Christoffer af Bayern gav flensborgerne retten til at salte sild i Nibe. Han regerede mellem 1440 og 1448. »Dette privilegium benyttede Flensborg sig af i de følgende århundreder«. Ja, det er i alt fald korrekt. Men hvor meget betød limfjordssilden i 1400-tallet for Flensborg? »Ålborg var *storeksportør* af sild til Flensborg, hvor fisken dels fortæredes dels solgtes videre«, oplyser forfatteren, og så følger dokumentationen: I 1394 havde en flensborger købt 5 tønder sild af en ålborger og sendt dem videre til Lybæk, og i 1475 ankom 1 læst ålborgsild til Danzig på et Flensborgskib.

5 tønder sild i 1394 og 1 læst á 12 tønder i 1475 oven i købet kun transporteret på et flensborgskib; er det ikke lidt spinkelt på en periode på 80 år til at bære betegnelsen »*storeksportør*«? Til sammenligning med de 5 tønder limfjordssild fra Ålborg til Flensborg 1394 modtog Lybæk mellem 66.000 og 70.000 tønder skånesild i hvert af årene 1398-1400, og til sammenligning med den enkelte læst limfjordssild, der var havnet på

et Flensborgskib til Danzig i 1475 kan tjene de 1200-1700 læster skånesild, der årligt 1492-94 førtes til Lybæk.¹⁹

Da de to mængdeeksempler næppe kan bære limfjordssildens store betydning hjem til Flensborg i 1400-tallet, må opmærksomheden samle sig om Christoffer af Bayerns privilegium.

Uheldigvis er privilegiet nu ikke bevaret; men det omtales i en herredagsdom 1592 2/6 mellem borgmester og råd i Flensborg på den ene og borgmester og råd i Ålborg på den anden side angående sildefiskeri ved Ålborg og Nibe.²⁰

I denne sag klager Oluf Meckelborg på menige Flensborgs indbyggeres vegne over, at borgmester og rådmænd i Ålborg har forment og forholdt dem deres handel og vandel med sildesalteri i Nibe, som de af gammel tid har haft og brugt.

Ligeledes berettes »dem nådigst at være privilegeret af fremfarne konger, først af kong Christoffer og siden nådigst af efterfølgende herrer og konger konfirmeret og besynderlig (d.v.s. i særdeleshed) af vor kære herre fader (d.v.s. Frederik II), salig og højlovelig ihukommelse, ydermere nådigst at være privilegeret, som de straks for os beviste med højbemeldte vor kære herre faders åbne brev udgivet på vort slot Frederiksborg den 22. marts anno 1578«.

Flensborg fremlagde altså som bevis for borgernes ret til at salte sild ved Nibe Frederik II's åbne brev af 22/3 1578, men nøjedes med at berette, at de havde fået tildelt privilegium på sildesaltning af Christoffer af Bayern, hvilket var – stadig ifølge deres beretning – konfirmeret af efterfølgende herrer og konger.

Hvor uheldigt for Flensborg, at man åbenbart ikke var i besiddelse af dette så vigtige privilegium fra kong Christoffer, som man følgelig var nødsaget til at nøjes med at berette om for dog at yde rimelig overbevisning om, at deres ret til at salte sild ved Nibe virkelig *var* af gammel dato.

Og ikke engang de efterfølgende herrer og konger, der så beredvilligt havde konfirmeret dette vigtige privilegium, var man åbenbart i stand til at fremlægge dokumentation fra, hverken Christian I, Hans, Christian II, Frederik I eller Christian III. Et utroligt uheld må have truffet Flensborgs alderstegne privilegiedokumenter angående netop denne sildesaltningsret ved Nibe.

¹⁹ C. Weibull i Scandia 32 1966 s. 81, Fr. Bruns: Die Lübeckischen Pfundzollbücher von 1492-1496 (Hansische Geschichtsblätter 1908 s. 382), jfr. P. Enemark 1988 s. 184.

²⁰ Herredagsdombøger nr. 13 (1590-95) folio 358 (RA). Udskrift i Danmarks gamle Købstadlovgivning, udg. E. Kroman I 1951 s. 196f.

Men heldigvis kunne man da fremlægge Frederik II's åbne brev af 22/3 1578,²¹ som ganske vist overhovedet ikke nævner sildesaltning ved Nibe; men derimod handler om, at flensborgske borgere er blevet plaget med urimelig told under deres besøg ved sildefiskeri i Norge, antagelig ved Marstrand. På grund af dette overgreb sikrede Flensborg sig ved det kongelige åbne brev ret og frihed for byens borgere til at handle og salte ved alle danske og norske sildefiskerier til de samme todsatser, som gjaldt for andre af rigets indbyggere.

Hér er sagens kerne: Flensborg, der lå i hertugdømmet, opnåede ligestilling med de danske købstæders borgere, når de saltede sild eller handlede i kongeriget, hvilket blev knæsat 1578 i Frederik II's åbne brev, men måtte altså bekræftes ved en herredagsdom påny i 1592 for at vinde indiskutabel anerkendelse.

Siden der hersker så stor usikkerhed omkring dette forhold, tyder det egentlig mere på, at problemet er af ret ny dato som følge af, at Flensborgs handel åbenbart først i løbet af 1500-tallet ekspanderede så kraftigt, at byens købmænd i større tal opsøgte handels- og fiskepladser i Danmark og Norge.

Hermed fortøner Christoffers privilegium for flensborgerne om sildesaltning ved Nibe i 1440'erne sig mere og mere ud i horisonten og ender vel nærmest som en talemåde om de gode gamle dage. Det var ingenlunde første gang og blev heller ikke sidste gang, at en by påberåbte sig et alderstegent privilegium uden at være i stand til at kunne fremlægge dokumentation for sine rettigheder.

I de to bevarede Ålborgregnskaber fra 1517-19 er registreret én eneste flensborger Claus Rundbeck, som forfatteren selv s. 174 med stor sandsynlighed identificerer som den kendte Flensborgslægt Rutbeck. Han fortæller i 1518 12 læser byg og et skippund kød, men altså ingen sildelast, så i disse år er der i alt fald ingen efterretning om flensborgsk sildesaltning i Limfjorden.²²

En medlemsliste fra Papegøjegildet eller Guds legems lav i Ålborg er bevaret for tidsperioden 1441-1624.²³ Dette fornemme købmandsgilde talte foruden byens egne borgere et stort udvalg af fremmede, både

²¹ Corpus Constitutionum Daniæ. Forordninger, Recesser o.a. kongelige Breve Danmarks Lovgivning vedkommende. Udg. V.A. Secher II nr. 97 s. 86.

²² Ålborg Regnskab 1518 (se note 12).

²³ Guds Legems Lav, Ålborg: Liber vivorum (Landsarkivet for Nørrejylland: Lavsarkiver: Ålborg: Lav 1). En afskrift af fortegnelsen over gildebrødrene 1441-1624 er deponeret i Erhvervsarkivet i Århus. Perioden 1441-1536 publiceret af C. Nyrop i Danmarks Gilde- og Lavsskråer fra Middelalderen I Kbh. 1895 s. 652-703. Perioden 1536-1624 i uddrag af C. Klitgaard i Fra Himmerland og Kjær Herred III 1914 s. 420-53, V 1916 s. 339-54, VIII 1919 s. 299-306, IX 1920 s. 309-44.

danske og tyske, og navnlig mange fremmede, der opsøgte sildefiskeriet i Limfjorden. Det er ikke mange flensborgere, der kan påvises i gildets medlemsliste, i alt fald slet ingen i 1440'erne. I 1503 noteres Michel Risenberg, og inden 1536 yderligere to, i 1543 atter én. Derefter fulgte 1 i 1572, 1 i 1586, 1 i 1592 og 2 i 1596 og yderligere et par stykker efter 1600. Det er alt. Hvis disse få navne overhovedet kan siges at vise noget som helst, ligge koncentrationen mellem 1572 og 1596.

Vi må konkludere, at sikre vidnesbyrd om flensborgernes interesse i sildesaltning i større målestok i Limfjorden har vi i alt fald ikke før sidste halvdel af 1500-tallet, så forfatterens forsikring om, at tilførslen af limfjordssild *givetvis* var ligeså betydningsfuld for Flensborg som Vesterhavsfiskerierne, tør i alt fald ikke tilkendes gyldighed for den tidsperiode, hvori bogens hovedvægt ligger, nemlig 1430-1520.

Regnskaber: Mængder og identificeringer

En væsentlig del af undersøgelsen hviler på mængdedata fortrinsvis hentet fra regnskabsmateriale, der stiller lidt andre metodiske krav til behandlingsmåde end f.eks. berettende kilder, brevstof og juridiske kilder. Den rette forståelse af den toldadministrative form fremgår ikke altid helt indlysende af selve regnskabet, men kan have altafgørende betydning for rækkevidden af de oplysninger, man tør uddrage af regnskabet.²⁴ Ved gennemgang af tre hertugelige kornudskibningsregnskaber (s. 187-192) peges således på, at en del af kornet er udskibet hos fremmede skippere, dog med så små laster, at man må gå ud fra, at det hertugelige korn kun er suppleringslast for disse skippere, hvis kornudskibning derfor må antages at være en del større, end man umiddelbart kan se. Ved fortolkningen af den regnskabsmæssige form åbner sig altså et helt nyt perspektiv.

Den korrekte optælling af posternes mængdedata rummer en banal fejlkilde, man imidlertid på ingen måde bør undervurdere. Optællingsfejl forekommer i bogen, selvom de ikke er hyppige. Lad mig pege på okseoptællingen af flensborgernes toldposter i Gottorp 1485 s. 146. Her er overset 2 af Jeppe Teglgårds poster: 1/7: 54 okser og 14/10: 143 okser, så hans samlede tal skal øges fra 255 okser til 452 okser foruden de 100, som han fortæller sammen med Merten Risenberg. Teglgård bliver derved regnskabets største oksehandler.²⁵

²⁴ Eksempler på regnskabsadministrationsformens betydning for regnskabernes udsagn kan hentes i Enemark: Studier 1971 I s. 71-92.

²⁵ Danske Magazin 6. rk. VI 1933 s. 356, 369. Talmæssigt betyder det mindre, at Markvard Holste er ført med 24 okser i stedet for 14 (s. 367) og Merten Risenberg med 40 hopper i stedet for 60 (s. 351).

Da mange af regnskaberne navne forekommer uden hjemstedsangivelse og i ofte stærkt varierede navneformer, bliver en sikker navneidentifikation et hovedpunkt i disse forsøg på at mængdebestemme og mængdefordele toldregnskaberne vareposter. En navnesammenstilling af regnskaberne poster indbyrdes kan føre langt; men identifikation kan også støttes af oplysninger fra andet kildemateriale, hvis navnet er tilstrækkelig entydigt, så det ikke kan forveksles med andre personer. Det er klart, at især patronymikonnavne dannet af almindelige navne som Petersen, Nielsen, Jensen o.s.v. indebærer en risiko for forveksling, hvis de ikke er kædet sammen med særprægede fornavne.²⁶

Forfatteren har givet fine eksempler på sikker personidentifikation. Lad mig blot nævne Mester Peter Klockengeter identisk med rådmænd i Flensborg Peter Hansen, der støbte klokker og døbefonte til store dele af Nørrejylland. I regnskaberne træffes han med råmaterialer, men også med heste og okser.

Et par identificeringsfejl vil illustrere, *hvor* vanskeligt dette problem kan være. Flensborgeren Thomas Lorck på bilag 1 s. 223 er i Gottorp-regnskaberne 1490-92 lokaliseret til Haderslev i alle 5 poster. I de hertugelige regnskaber 1495 er han bosat i Haderslev, og endnu i Plön 1500 fortæller han fra Haderslev 5 heste. Først i 1506 er han lokaliseret til Flensborg, hvilket må skabe usikkerhed omkring tallene i skemaerne s. 158 og 160.²⁷

Den Hans Johansen, der nævnes s. 158, der i 1503 købte 32 okser i Ribe marked til slottene i Sønderborg og Flensborg, og som i registret (s. 288) kaldes borger i Flensborg, er identisk med Hans Johansen Lindenov til hovedgården Fovslet ved Vamdrup. Han var 1502-12 amtmand på Sønderborg slot og muligvis tillige på Flensborg slot, hvor han i alt fald omtales som amtmand både før og senere.²⁸

På side 111 omtales en storbonde fra vestkysten Frodde Brodersen, der

²⁶ Om navneidentifikation se Enemark: Studier 1971 s. 221-314.

²⁷ T.L. bosat i Haderslev i Danske Middelalderlige Regnskaber (cit.: DMR) I:1 Hof- og Centralstyre. Udg. G. Galster 1953 s. 407, 413, jfr. Plöner Zollrechnung 1500 (Landesarchiv Schleswig-Holstein Abtheil. 4 Schloss Gottorp) 1b, jfr. Gottorp 1491/92 1b, 2b, 3a, 10b (se note 2). T.L. af Flensborg 8/9 1506 i Ribe (Dronning Christines Hofholdningsregnskaber. Udg. W. Christensen Kbh. 1904 (cit.: Hofh) s. 181), jfr. Sejdelin I s. 491 (Flensborg bys protokol over gæld og tilgodehavende 1508), samme I s. 430, II s. 45 (1510 borger i Flensborg).

²⁸ H.J.L. amtmd. Sønderborg (Repertorium Diplomaticum Regni Danici Mediævalis. Series Secunda. Fortegnelse over Danmarks Breve fra Middelalderen. 2. rk. Udg. W. Christensen Kbh. 1928-39 (cit.: Rep II) nr. 9695, jfr. Hofh s. 279. Tillige amtmd. Flensborg: Rep II nr. 7492, DMR I, 1 s. 149, 151, jfr. i øvr. Sejdelin II s. 27, 29, 32, 50, 87, Danmarks Adelsårbog XIX 1902 s. 278, J.P. Trap: Danmark 5. udg. VIII: 3 Kbh. 1964 s. 1243.

i 1512 med eget skib sejlede vestpå. Jeg er nu ikke sikker på, at Frodde Brodersen ville have været tilfreds med at tituleres storbonde i betragtning af, at man s. 58 indrømmer hans fader Broder Froddesen til Toftum i Viding hd. »frihed og frelse« i 1480, og s. 99 anerkender, at hans søn Bernd Froddesen er adelig med 5 fæstere på fædrengården. Også hans broder Ludde Brodersen anerkendes s. 142 som adelig og muligvis herredsfoged i Nr. Gos hd., i alt fald 1492 amtmand i Flensborg. Mon ikke der burde pyntes lidt på Frodde Brodersens titel.

På bilag 1 s. 223 og flere andre steder omtales flensborgeren Gotke Kock, som imidlertid ikke er lokaliseret til Flensborg eller nogen anden lokalitet i nogen af hans mange toldposter med heste eller okser i Gottorpregnskaberne. Når forfatteren alligevel uden vaklen tør identificere ham til Flensborg, skyldes det en ganske opsigtsvækkende sag om en hestehandel, som omtales s. 161. Sagen går i korthed ud på følgende:²⁹

Den 20. januar 1509 gjorde Hartvig Meyer fra Stade over for borgmester og råd i Flensborg krav på arrest i en flok heste, som Gotke Kock havde opstaldet i Flensborg, under henvisning til en gældsfordring, som Meyer havde på Kock. 6 uger senere gik dom i sagen, og da Kock ikke mødte op, fik Meyer hestene overdraget efter vurdering som betaling for gælden.

Men 22. april klagede Margrethe, enke efter den lybske hestehandler Villem Starke, til borgmester og råd i Flensborg, fordi 4 af de Meyer tildømte heste havde Kock købt af hende for 40 gl., som skulle betales hende i Lybæk eller Stade.

Der forløber nu 9 år, men i 1518 hører vi på ny fra Margrethe Starkes. Skønt hun må have været en energisk dame, havde hun ikke fået tag i Gotke Kock, som ifølge bilag 1 s. 223 i 1511 i alt fald handlede 31 nye heste.

Margrethe havde i stedet udvirket en stævning fra »helligste fader paven« i Rom til borgmester Markvard Holste, der præsiderede i retten i Flensborg, som ved at overdrage Gotke Kocks heste til Hartvig Meyer havde hindret Margrethe i at få sine heste udleveret. Da Markvard Holste i protest over sagens udlægning udeblev fra stævningen til Lybæk, modtog han fra diakonen i Lybæk på pavens vegne et bandsættelsesbrev, som skulle slås op på alle kirkedøre i Flensborg og Haderslev.

Nu blev affæren alvorlig. Et forsøg på at få borgmestre og råd i Lybæk til at intervenere over for Margrethe mislykkedes. I 1521 er sagen endnu ikke afsluttet, og Markvard Holstes og andre udsendinges rejse- og

²⁹ Sejdelin II nr. 324 s. 149-151.

fortæringsudgifter til møder med diakonen i Lybæk opregnes nu til 224 rh.gl., altså mere end 5 gange hestenes værdi.

Vor interesse i sagen er forfatterens lokalisering af Gotke Kock som købmand i Flensborg. Men formuleringen lyder blot: »der var en købmand dér i byen, som kaldes Gotke Kock med nogle heste, som han købte i Nørrejylland«. Der står hverken, at han var borger i Flensborg eller »vor medborger«, som er den almindelige formulering. Det er også bemærkelsesværdigt, at han overhovedet ikke nævnes i det ellers righoldigt bevarede kildemateriale fra Flensborg omkring 1500: gieldelister fra købmandsgilde eller gejstlige gilder, ejendomsfortegnelse, stadsbogfortegnelse over gæld og tilgodehavende, dom- og brevstof m.m.m. Hans handels omfang iflg. toldposterne berettiger til at skabe tvivl om hans borgerskab p.gr.a. denne kildetavshed.

Det afgørende ligger imidlertid i retsformen. Hartvig Meyer anlagde ikke sag mod Kock, men gjorde arrest i hestene, som befandt sig i Flensborg. Margrethe anlagde heller ikke sag imod Kock; men protesterede mod den retsafgørelse, som borgmestre og råd havde truffet. Dette tyder ikke på, at Kock kunne sagsøges i Flensborg, hvilket han naturligvis kunne, hvis han var borger i byen. Hvis han havde været borger, havde magistraten naturligvis også kunnet nå ham og gøre udlæg eller arrest i ejendom, varer, gods eller person p.gr.a. Margrethes krav eller senere p.gr.a. borgmester Holstes besværligheder. Derfor mener jeg ikke, at forfatterens lokalisering af Gotkes Kocks mange heste- og okseflokket til Flensborg holder. Eksemplet illustrerer udmærket, hvilke identifikationsproblemer, man kan blive stillet over for.

Afrunding

Lad mig til slut resumere, at jeg kun har få og ikke særlig væsentlige korrektiver til det kildetekniske arbejde med regnskaberne, og jeg synes, forfatteren udmærket har demonstreret, at det sine steder er nødvendigt at forholde sig til spørgsmål omkring regnskabsadministration og fortoldningspraksis. Han har derved formået at udtrække en lang række oplysninger og stabile udsagn fra regnskaberne, der meget sikrere belyser de økonomiske forhold og den økonomiske udvikling i landsdelen, end kildemateriale af anden art ville have været i stand til.

Min betænkelighed går mere på, at forfatteren i sine fortolkninger flere steder er tilbøjelig til at læse mere ind i regnskabsudsagnene, end jeg mener, at disse kan bære. Et typisk eksempel er forsøget på at læse slesvigsk kvægopdræt ind i oksehandelsposterne. Også i afvejningen af lokal kornproduktion contra transitkorn ender forfatteren efter min

mening med at presse Husumregnskabernes korntoldposter mere, end rimeligt er.

Vel dristige fortolkninger af denne art er paradoksalt nok ekstra farlige, fordi den sproglige formulering ellers virker yderst afbalanceret, og hele fremstillingen forekommer nøgtern – absolut ikke hasarderet og dristig. Derfor kommer det nok lidt bag på læseren, at forfatteren i grundanskuelser kan skære ret så dristigt igennem uden at blinke.

Lad mig anføre et eksempel mere. På s. 166 om husumernes landhandel sydover anføres det problem, at Gottorpregnskaberne »kun i begrænset omfang dækker disse transaktioner«. Her nævnes en vestlig vej over Bredebro, Tønder, Læk til Husum, hvorfra veje gik sydpå gennem Ditmarsken og via Rendsborg. Og selvom forfatteren godt er klar over, at øget drivning ad disse vestlige veje kan have fundet sted, mener han alligevel at turde slutte, endda uden tvivl, at Husumborgernes oksehandel »så godt som udelukkende var baseret på opkøb af lokal avl«. Vejkortet gengivet s. 155 viser ellers tydeligt, at transporten fra Ribe-Husum ikke kan forventes at passere Gottorp. Jeg kan oplyse, at ikke én eneste af de mange frisiske heste, der i 1568-70 var fortoldet i Ribe, passerede Gottorp på deres vej sydover til Husum og de vestslesvigske egne, hvilket fremgår af Gottorpregnskaberne for tilsvarende år.

Trafikken fra Vestjylland og Ribe fulgte altså den vestlige vej til Husum og markegnene. Vi har ingen oplysninger om trafik-intensiteten ad denne vej; men vi véd, at interessen for marskfedning var i voldsom vækst, hvilket næsten kan måles på stigningen i forårsdrivningen fra år til år.³⁰

At Husum, hvis økonomi var så tæt integreret med markegnene, slet ikke skulle have udnyttet de muligheder, der lå i opkøb fra de nordligere græsningsarealer med drivning til fedning i markegnene, så at sige »lige uden for vinduet« lyder næsten for utroligt. Jeg synes, det havde været rigtigere af forfatteren at fastholde, at vort kildemateriale ikke tillader slutninger herom.

Mængdedata fra regnskaberne suppleres og udbygges naturligvis med spredte og mere enkeltstående oplysninger fra andet kildemateriale. Som supplement til mængdeiaagttagelser er den type eksempler da også udmærkede. Men kan de bære et mængdeudsagn alene? Det finder jeg yderst tvivlsomt. Jeg faldt over vurderingen af flensborgernes limfjordssild i 1400-tallet, som nok var et grelt eksempel på mængdebestemmelse baseret på enkeltstående udsagn, men dog ikke det eneste i bogen.

³⁰ Tallene for forårsdrivningen ses Enemark: Studier 1971 I s. 182, eller samme: Øksnehandel (KLN M XX 1976 sp. 679) eller samme 1983 s. 25, 28.

Når forfatteren foretager mængdevurderinger, der udelukkende hviler på den type enkeltudsagn, så savner jeg en klar distance til de kvantitative vurderinger, der er fast forankrede i regnskabsposternes mængdetal. Man kunne måske ligefrem ønske sig en principiel drøftelse af kildegrundlagets divergerende udsagnskraft. Under alle omstændigheder må jeg vende mig imod udtryksformer som »givetvis«, »utvivlsomt«, »indlysende klart« anvendt om mængdevurderinger, der blot hviler på disse løse enkeltudsagn uden kvantitativt kildebelæg.

Lad mig nævne endnu et eksempel på, hvad jeg mener. På s. 106 står at læse: »Vi må tro, at Husum, skønt det ikke var formaliseret i lovgivningen, havde erobret et opland, der i rigdom kunne måle sig med Flensborgs«. Det er i virkeligheden også en maskeret form for en slags omfangsvurdering, for Flensborgs opland er klart karakteriseret i det foregående på grundlag af ganske overbevisende kildeudsagn.

Ejdersted, Nordstrand og det nordlige Ditmarsken udpeges nu som Husums opland på grundlag af enkeltposter i Husumregnskab 1496 og en voldtægtssag fra 1470'erne. At en skribent i 17. århundrede betragter Nordstrand som Husums spisekammer, overbeviser mig ikke angående forholdene 200 år tidligere.

De frisiske bønder fra disse egne kunne jo selv sejle deres korn til markeder, hvor priserne utvivlsomt kunne konkurrere med priserne i Husum. Disse nordfrisiske bondeskipperere med eget fartøj omtaler forfatteren selv s. 168, en enkelt endda ved navn: Bolde Boiensen på Nordstrand, og i 1512 tog hamborgerne skibet fra Jacob Olufsen i Ejdersted med last ud fra Emden (s. 184). Også Frodde Brodersen sejlede med eget skib vestpå (s. 111), og kornudførselsforbudet 1512 ramte Nordstrandbønderne hårdt (s. 196). Blandt de fremmede skipperere, der sejlede korn for hertug Frederik, nævnes Sirick Schutte fra Ejdersted, og der var tænkeligt flere friserskipperere imellem, siden kornet især stammede fra Nordstrand og Ejdersted. Hvorfor er det i øvrigt »overvejende sandsynligt, at kornet skulle være udskibet over Husum havn« (s. 191), hvis det hidrørte fra Nordstrand og Ejdersted? Hvorfor er der i det hele taget kun tale om kornhandelen Husum-Amsterdam (s. 192)?

Jeg er bange for, at forfatteren tillægger Husum en alt for dominerende position i forhold til disse økonomisk selvstændige frisiske marskegne, som han udpeger til Husums opland. I alt fald kan jeg vanskeligt se, at der er grundlag i kildematerialet til at hævde, at vi absolut må tro, at Husum havde »erobret« et opland, der tålte sammenligning med Flensborgs. At det muligvis kan have været tilfældet, da omtalte forfatter i det 17. århundrede skrev om byens spisekammer på Nordstrand, er så en anden sag.

Og hermed kommer jeg ind på bogens lidt for ukritiske anvendelse af illustrative eksempler hentet fra tidspunkter, der ligger uden for/fortrinsvis senere end den periode, det er hensigten at skildre. Det vil i adskillige tilfælde være tvivlsomt, om dette sene eksempel tør forventes at være repræsentativt for den tidsperiode, det skal skildre. Med eksemplerne frisisk hestehandel 1568-70, flensborgsk opkøb af 3.000 vendelbøksne 1535 og flensborgsk sildesaltning ved Nibe har jeg søgt at fremdrage nogle tilfælde, hvor de sene eksempler i alt fald ikke havde gyldighed. Men selvom det eventuelt ikke er muligt at føre bevis for, at eksemplet *ikke* er repræsentativt, er det jo absolut ikke nogen garanti for, at det også virkelig *er* det.

Såvel forfatterens lidt for dristige fortolkninger på områder, hvor regnskaberne udsagnsmuligheder må siges at være begrænsede, som hans lidt for kategoriske mængdevurderinger på felter, hvor kvantitative kildeudsagn mangler, vil ganske ligesom den lidt for ukritiske indsamling af udsagn, der tidsmæssigt kun har problematisk repræsentativitet, altsammen bidrage til at skabe en skråsikkerhed hos læseren, uheldigvis netop på områder, hvor kildegrundlaget må siges at være mest tvivlsomt og diskutabelt eller tilmed måske dårligt nok foreligger.

Det kan lyde som en hård dom – og set fra et principielt metodisk synspunkt kan det heller ikke bestrides, at en del af bogens postulater bør anholdes. Men det må naturligvis ikke overses, at det navnlig er i undersøgelsens mere perifere regioner, at de mest kritisable forhold er kommet til udtryk. Til undersøgelsens centrale afsnit må dog henregnes forsøget på at afveje lokal slesvigsk produktion i forhold til transitvaremængden inden for området handel. Til trods for disse indvendinger vil jeg karakterisere bogen som en interessant og værdifuld landvinding for dansk økonomisk middelalderforskning.

Poul Enemark

Bjørn Poulsens afhandling er et interessant forsøg på at knytte forbindelse mellem en spændende historisk begivenhed, det sydslesvigske oprør mod Christian I i 1472, og de samfundsstrukturer, hvori denne begivenhed foregik.* Han har ønsket at sammenkæde økonomiske, sociale og politiske forhold og derved stillet sig den værdige opgave at skildre et helt samfund. Samtidig er afhandlingen en disputats i god, gammel forstand ved at indeholde en hovedtese der kan tages stilling til. Over for den forklaring på det slesvigske oprør der gives, vil jeg ganske vist i det følgende fremføre reservationer, men samtidig pointere at afhandlingens værdi ikke står og falder med om den fremsførte årsagsforklaring overbeviser læseren. Bogens *pièce de résistance* er en grundlæggende analyse af produktions-, afsætnings- og handelsvilkår i et tværsnit af Sydslesvig fra Angel med Flensborg i øst over det magre midterland til marsken i vest med Husum som den vigtigste by.

Undersøgelsens grundlag er et alsidigt kildemateriale der i mange tilfælde er anskueliggjort som fine illustrationer og kort. Det omfatter foruden regnskaber og breve mønter, segl, kalkmalerier, epitafier, altre, døbefonte, kirkeklokker, gravsten, bygninger, arkæologiske levn, gamle kort, tegninger og fotografier. Man tror gerne Bjørn Poulsen når han mener at have gennemgået alt relevant kildemateriale til emnet.

Afhandlingen har betydning som bidrag dels til hertugdømmernes historie dels til diskussionen af forholdet mellem land og by i senmiddelalderen. Hvad det første angår, bemærkes det at forskerens interesse er forskudt fra samfundets førende lag til borgere og bønder. Vi får således perspektivrige bidrag til forståelse af bondestandens differentiering. I analysen af de sønderjyske fribønder som tildeltes privilegier uden at være adelige, argumenteres der overbevisende for at »friheden« i datidens samfund havde mange former. Da disse fribønder i den seneste forskningsoversigt opfattes som en del af den senmiddelalderlige adel, vil undersøgelsen være uomgængelig ved fremtidig diskussion af adelsbegrebet.³¹

Afhandlingen rummer vægtige bidrag til godshistorien og godssystemet og har her som grundlag et bilag der indeholder en fuldstændig registrering af vor viden om 1400-tallets hovedgårde i undersøgelsesområdet. Landbrugsproduktionen er bestemt ved vellykkede analyser af fæstebøndernes tiende- og landgildeydelse.

* Det følgende gengiver i bearbejdet form 2. officielle opposition ved afhandlingens forsvar på Københavns Universitet den 19. maj 1989.

³¹ Troels Dahlerup: Danmark. Den nordiske adel i senmiddelalderen. Struktur, funktioner og internordiske relationer. Rapport til det nordiske historikermøde i København 1971, 9.-12. august, s. 51.

Af særlig interesse er afhandlingens detaljerede billede af den nære forbindelse og gensidige afhængighed mellem land og by i en region. Udforskningen af den økonomiske integration mellem land og by og deres forhold til det større marked sker ud fra internationale problemstillinger og har i dansk sammenhæng præg af pionerarbejde. I spørgsmål om borgernes kapitalinvestering i landbrugsjord, byernes opland og långivning og pengeøkonomiens fremtrængen i bondesamfundet vil fremtidig forskning vende tilbage til denne afhandlings resultater.

Det slesvigske oprør 1472

Bogens tese om oprøret – den akse hvorom skildringen af det sydslesvigske samfund drejer – formuleres således:

»Der er en til vished grænsende sandsynlighed for, at grunden til vort slesvigske oprør er at finde i ønsket om adgang til det større marked. Hvad vi ser, er et oprør af forbundne personer fra alle stænder – borgere, bønder, gejstlighed og lavadel. Det fælles for dem var en velfungerende 'urbant' præget økonomi i kontakt med det fremadstormende handelsland Holland. En økonomisk progressiv gruppe, præget af ideer om 'frihed', stod over for det gamle 'feudale' samfund, repræsenteret af kongemagt, den slesvigholstenske adel og de store hansestæder Hamburg og Lübeck«. – – »Den hypotese er her fremført, at det var kong Christian I og hansestædernes lukning af kornudførslen fra den slesvigske vestkyst 1471-72, som forårsagede oprøret 1472«. Oprørsegnene var nemlig egne hvori producent- og salgsinteresser blev ramt af udførselsforbudet (s. 208).

Den forklaring der her gives på oprøret, er der efter min mening ikke ført bevis for i afhandlingen. Kildematerialet tillader ikke den slutning at der udstedtes et udførselsforbud for korn fra det vestlige Sydslesvig i 1471-72. Endvidere var der egne i Midtsydslesvig der deltog i oprøret uden at have korneksportinteresser at varetage, og det havde de fattige oprørere i marskegnene heller ikke. For nærmere at kunne diskutere tesen vil det være nødvendigt først at gå ind på oprørets geografiske udstrækning og sociale sammensætning.

I oprøret deltog længst mod vest bønder fra Nordstrand, Ejdersted, Sønder og Nørre Gos herred og hele Husum by. Syd herfor bredte oprøret sig til Tiel len med Stapelholm og i midterlandet til Vis, Ugle og Kær herreder. Hertil kom enkelte flensborgere, en lavadelsmand fra Sundeved og en vis oprørsaktivitet på Tøndereggen. Det kan diskuteres hvor omfattende oprøret var, og Bjørn Poulsens konklusioner bør nok i visse tilfælde nuanceres.

Det hedder således at Husum by med Sønder Gos herred stod enig bag opstanden (s. 24). Husums centrale placering i oprøret er velbelagt, men for Sønder Gos herreds vedkommende kan der kun fremføres at det omgiver byen og at herredsfogeden og en adelsmand var notoriske oprørere. På det grundlag kan der næppe generaliseres til en omfattende tilslutning fra Sdr. Gos herreds side. Oprørets leder, grev Gerhard af Oldenburg, måtte efter nedkæmpelsen udstede en erklæring hvori han løste oprørerne fra den hyldningsed de havde aflagt til ham.³² Sdr. Gos anførtes ikke i den forbindelse som oprørsområde.

Fra Nordstrand var der bred tilslutning og Stapelholm med Tielen len var i oprør. Derimod hedder det at Ejderstedts stilling utvivlsomt var mere vaklende. Spørgsmålet er dog om ikke kilderne klart viser at Ejdersted var med (s. 21 f). I Hamburgs kærnerregnskab finder vi en post til at dække »rejsen mod Husum, Tønder, Bredsted, Stapelholm, *Ejdersted* og andre oprørere – til hjælp for Hr. Christiern, Danmarks konge – til løn for soldater og underhold hos borgerne«. Både den lybske »Ratschronik« og den hamburgske »Chronik der nordelbischen Sassen« oplyser at initiativet til oprøret kom fra ledende mænd i Ejdersted. I den forbindelse har det ingen vægt at Ejderstedkrøniken benægter ejderstedernes skyld og hævder at de ikke ville hylde grev Gerhard. Beretningen er skrevet efter at oprøret var slået fejl og da det gjaldt om at redde sit renommé. Sigende er det at denne krønike andetsteds må indrømme at der også deltog »nogle fra Ejdersted«. I samme retning peger det at grev Gerhard efter sit nederlag måtte løse indbyggerne i Ejdersted fra deres hyldningsed. Gerhards erklæring omfatter alle tre herreder i Ejdersted.

Hvad Nørre Gos herred angår, er det Bjørn Poulsens opfattelse at indbyggerne her øjensynligt tilsluttede sig temmelig uforbeholdent. Opfattelsen bygger på et halsløsningsregister, en fortegnelse over faktiske og formodede oprørere. Det indeholder 250 navne der sammenlignes med et skatteregister fra 1478 som registrerer 486 skattebetalende bønder i herredet. Efter hans mening kan man roligt konkludere at over halvdelen af Nørre Gos herreds beboere var med i oprøret (s. 23 og 54).

Denne slutning forudsætter at et skatteregister er det samme som en folketælling, og det er ikke tilfældet. Skatteregisteret er alene en registrering af den del af landsherrens bønder der betalte skat til lensslottet. En række af herredets beboere vil ikke være med i et sådant register: adelens og gejstlighedens bønder, kromænd og møllere der nød landsherrens skatteprivilegier. Man må også regne med at der har været husmænd og tjenestefolk der var for fattige til at de kunne betale skat og dermed blive

³² Diplomatarium Christierni Primi udg. af Hans Knudsen/C. F. Wegener, 1856, nr. 209.

opført i listerne. Endelig har vi eventuelle skatteunddragere. Der må have været flere beboere end de omtalte 486 skatteydere, men med den indvending anfægtes det naturligvis ikke at oprøret har haft et godt tag i befolkningen.

Vigtigt i sammenhængen er det endelig at Vis, Ugle og Kær herreders bønder deltog i stort tal i oprøret. Undersøgelsen bygger her på halsløsningsregistre, dvs. det bedste kildemateriale vi har til rådighed.

Som konklusion på den geografiske undersøgelse må det siges at selvom enkeltheder kan diskuteres, er det som helhed lykkedes Bjørn Poulsen at give en mere præcis bestemmelse af oprørsområdets udstrækning end det før er sket. Hvor tidligere forskning navnlig har holdt sig til hvad krøniker og breve kan oplyse, giver den systematiske udnyttelse af halsløsningsregistrene værdifulde nye resultater. Anmelderen har hæftet sig ved en sikker bestemmelse af Sydslesvigs midterland som oprørsområde ved siden af marskområdet.

Når vi kommer til spørgsmålet om hvem oprørerne var, er det Bjørn Poulsens opfattelse at de især var velstående bønder og borgere. Det kan bemærkes at også præster deltog i oprøret, mest markant to fremstående gejstlige fra Flensborg. Størrelsen af den halsløsning de efter oprøret betalte, må betyde at de havde et personligt skyldansvar.³³

Oprørerne var frem for alt folk med producent- og salgsinteresser, det

³³ Det halsløsningsregister som præsten ved St. Nicolai, hr. Peter Parzow, og hr. Niels Brun, sikkert præst ved byens Marie kirke, oprædler i, er vanskeligt at tolke. En del af de opførte betalere er fra Kær herred. Heraf drages i bogen den slutning at der er tale om et register der fortegner halsløsningssummer betalt af jord og gods i dette herred (s. 23f.). Tolkningen får den konsekvens at i stedet for de 16 oprørere, der udtrykkeligt angives at bo i Kær herred, bliver der over 40 bønder der gør oprør, fordi de ulokaliserede medregnes til dette herred. Problemet er at mange i registeret kommer andre steder fra. Afhandlingens forklaring herpå er at navnene på personer med bopæl andetsteds da må angive fremmede jordejere i herredet, bl.a. de nævnte præster fra Flensborg.

Herimod taler at det faktisk er personligt ansvarlige der andetsteds betaler halsløsning. I registeret for Vis og Ugle herreder er det bønder der drages til ansvar. Det forekommer da også at være det naturligste da jordens ejer kan have været ganske uden forbindelse med oprøret. I det register som Bjørn Poulsen henfører til Kær herred (selvom det arkivalisk befinder sig blandt Flensborg lens regnskaber skønt Kær herred hørte til Tønder len) ser vi endvidere at fæsterne til Lindeved i St. Vi sogn, Vis herred, tilsammen skal betale 200 mk. i halsløsning. Det er ikke meget sandsynligt at disse fæstebønder har været jordejere i Kær herred. Jeg vil derfor være tilbøjelig til at mene at halsløsningsregisteret omfatter forskellige personer der har deltaget i oprøret, nogle fra Kær herred, andre ikke, og derfor må de bøde for det. Det indebærer at de to flensborgpræster har pådraget sig et personligt skyldansvar. De betaler meget store beløb i halsløsning, den ene 200 mk., den anden 60 mk. I afhandlingen regnes der til sammenligning med at en rig mand betaler 5-6 mark når der opræves ekstraskat (s. 55f.). Man kan ikke forestille sig præsten fra Nicolai betale 200 mk i halsløsning fordi en eller flere af hans fæstebønder er gået med i et oprør som han ikke selv har billiget.

var ikke de fattiges oprør, hedder det s. 208. Her over for må det dog gøres gældende at det *også* var de fattiges oprør. I Nørre Gos herred omfatter halsløsningsregisteret 250 navne, men påfaldende mange her betalte i 1483 kun lidt i skat. I bogen drages da også den slutning at der i dette herred var en stærk opdeling i nogle få rige og en meget stor klasse af fattige (s. 23, 26 og 55f.). En del af dem der her kaldes fattige, må have været med i oprøret.

Hvorfor brød det slesvigske oprør ud i 1472? Da menneskelige viljeshandlinger og motiver indgår i årsagskæden, er det et spørgsmål om det er muligt at give en forklaring der har gyldighed for alle deltagere i oprøret, men i afhandlingens konklusion er der ikke megen tvivl. Oprøret tilskrives ønsket om adgang til det større marked. Det var lukningen af kornudførslen fra den sydslesvigske vestkyst 1471-72 som forårsagede et oprør, som fandt sted i de egne der havde producent- og salgsinteresser at varetage.

Denne forklaring er mere enkel end man skulle forvente ud fra bogens første kapitel der indeholder foreløbige overvejelser over oprørets årsager. På dette sted omtales nemlig adskillige eksempler på forskellige motiver til at gå ind i oprøret. Bjørn Poulsen er her villig til at indrømme personlige motiver en plads som når eksempelvis Nordstrands og Ejderstedes oprørsledere var personer der stræbte efter det højeste lokale embede, stallerposten. Han interesserer sig imidlertid ikke for den mulighed at oprøret var et samvirke af folk der blev drevet af forskellige, indbyrdes uafhængige motiver. Der søges en forklaring fælles for dem der var involveret i oprøret, hvad enten de nu var borgere, bønder eller lavadelige.

Kunne det da ikke være skatterne? Selvom skatteudskrivning ikke udelukkes som en faktor i oprøret ligesom andre steder i Europa, så afviser Bjørn Poulsen den som en generel forklaring. Det sker ud fra det ræsonnement at når hele landsdelen pålagdes skat, men kun visse egne og personer gjorde oprør, så kan forklaringen på oprøret ikke være skatteudskrivningen, for i så fald skulle der være oprør over det hele (s. 33). En sammenligning med England viser at dette argument halter. Den fremherskende forklaring på det engelske oprør i 1381 er tre hårde kopskatter udskrevet kort efter hinanden. De pålagdes hele England, men det var kun Sydøstengland som gjorde oprør, efter alt at dømme fordi det var økonomisk mest udviklet. Her var befolkningen i stigende grad involveret i en produktion for markedet og havde derved fået midlerne til at gøre oprør.³⁴ Det samme kunne gøre sig gældende i

³⁴ Rodney Hilton: *Bond Men Made Free. Medieval Peasant Movements and the English Rising of 1381*, London 1973, især s. 162 og 174f.

Sydslesvig. Borgere og markedsintegrerede bønder rejste sig, mens Angels bønder i deres afhængige stilling i forhold til godsejerne og uden adgang til markedsføring (s. 201) ikke var i stand til at gøre oprør.

Udskrivning af skatter på oprørstidspunktet kunne være problematisk fordi kongen ved sin erhvervelse af Slesvig og Holsten i 1460 havde sat sig i en stor gæld til det slesvig-holstenske ridderskab og i den forbindelse havde pålagt meget tyngende ekstraskatter. Allerede i 1463 sad Nordstrands staller en tid i fængsel, fordi han nægtede at inddrive en ny, stor skat. I fasten 1471 kom kongen til landene og udskrev en bede, selvom befolkningen i 1468 var gået med til en sådan ekstraskat på den bestemte betingelse at så ville yderligere skattepålæg ikke finde sted (s. 33). Den lybske krønike oplyser at befolkningen havde svært ved at udrede skatten, men den gik da ind i den følgende tid. Af et bevaret indtægtsregister ses at det beløb der er blevet opkrævet af Nordstrand og Ejdersted har været meget betydeligt i forhold til andre poster.³⁵

På Nordstrand og i Ejdersted boede de rige der virkelig kunne betale så det skæppede, men her var også frisernes selvstyre bevaret under stallernes ledelse. Både Ejdersted og Nordstrand sad inde med nyligt udstedte kollektive privilegier der sikrede dem lokal selvbestemmelse og organisation. På den baggrund er det tankevækkende at krønikerne skriver at det var rige ejderstedbønder som tog initiativet og kaldte greven til sig (s. 22). Også Nordstrands store rolle i oprøret er veldokumenteret. Det er ikke givet at vi med dette skattepålæg har forklaringen på det slesvigske oprør i 1472, men det er betænkeligt at denne mulighed ikke tages i betragtning i bogens konkluderende afsnit.

Grev Gerhard af Oldenburg, der var øverste leder af oprøret, bliver normalt anset for en fudentast uden sans for virkeligheden. Man skal dog ikke glemme at han forud for oprøret i 4-5 år havde styret Slesvig og Holsten i sin broder kongens fravær, havde ført en bondevenlig politik og med et vist held havde bekæmpet højaristokratiet og inddraget dets len. Så sent som i 1470 var han blev fængslet og afsat som følge af en nystiftet alliance mellem Christian I og ridderskabet.

Det er da nok en desperado der dukker op, men det er en mand med et politisk program der kunne appellere til borgere og bønder. Alligevel får oprøret ikke en politisk, men en økonomisk forklaring i bogen. Greven er nok leder af oprøret, men kun fordi han kunne give autoritet til slesvigernes handelspolitiske mål. Han ville ikke have haft en chance uden en stærk, spontan bevægelse i folket som skyldtes et begivenhedsfor-

³⁵ Danske middelalderlige Regnskaber I. rk, I, udg. af Georg Galster, 1944, s. 45.

løb knyttet til Slesvigs stilling mellem hansestæderne og deres opvoksede konkurrenter i Holland.

Vi får at vide at den 4. april 1471 forbød Christian I *al* korneksport til Holland og det øvrige udland efter aftale med prælater, ridderskab, menigmand (en uheldig oversættelse af *Mannschaft*) og byerne Lübeck og Hamburg (s. 207). Forbudet opfattes som en hjælp til den hamburgske stabelpolitik vedrørende korn og i videre forstand en støtte til hanseaternes forsøg på at genindføre en streng stabel bundet til Brügge vendt mod den fremtrængende hollandske handel.

Det fremhæves at oprøret brød ud den 5. september 1471 lige efter at høsten var kommet i hus og parat til at komme på markedet. Hvis der er en sammenhæng mellem et kornudførselsforbud af 4. april 1471 og udbruddet af oprøret den 5. september 1472 harmonerer det ikke alt for godt med at oprøret skal have været spontant og skyldtes at befolkningen i Midt- og Slesvig blev truet på sit eksistensgrundlag. Det forekommer at være lidt længe at vente 1½ år med at gøre oprør. Men det er overhovedet et spørgsmål om der har været udstedt et sådant kornudførselsforbud.

Brevet herom er i regest aftrykt i *Zeitschrift der Gesellschaft für schleswig-holsteinische Geschichte* bd. VI, s. 75 (ikke i bd. II som det oplyses s. 269, note 33). Ifølge regesten – og andet kildemateriale henvises der ikke til – meddeler kongen borgmestre og rådmænd i Itzehoe at kornudførsel til Holland og det øvrige udland er forbudt. Dette er ikke vanskeligt at forstå. Hamburg havde i de foregående år forsøgt at gennemtvinge en kornstabel for Elben og lagt sydvestlige dele af Holsten under sig ved at få Steinburg amt i pant. Her ligger Itzehoe. Byen udskibede korn til Holland, og det vil Hamburg stoppe. Den danske konge har i forhold til Itzehoe støttet Hamburgs ønsker (s. 205 ff.).

Derimod er der ikke belæg for at hansestæderne generelt har ønsket at få den danske konge til at forbyde kornudførsel til Holland på dette tidspunkt. Hanseaterne klassificerede i recessen fra august 1470 klæde og en række varer som gods der skulle handles over stabelen i Brügge. Derimod forblev handelen med massevarer som netop korn fri. Denne bestemmelse bekræftes på hanseforsamlingen i Lübeck den 1. april 1471 – 3 dage før Christian I's kornudførselsforbud for Itzehoe.³⁶ Hansestæderne har ikke på deres fællesmøder søgt at hindre kornudførsel til Holland i modsætning til Hamburg. Denne bys kornstabel er efter min mening et lokalt anliggende bestemt af forsyningsønsker. Hamburg ønskede at få tilført alt korn dyrket langs Elben, derfor kongebrevet til Itzehoe.

³⁶ HR, II, 6 nr. 356 (§ 51) og 437 (§ 8).

Om brevet hedder det: »Denne bestemmelse sendtes nu til de vigtigste transithavne langs vestkysten, bl.a. Itzehoe«. Bjørn Poulsen antager altså at breve identiske med det vi kender for Itzehoe er udgået til andre lokaliteter beliggende ved vestkysten. Det må understreges at der intet andet kildegrundlag er for påstanden om at der skete en lukning af kornudførslen fra den slesvigske vestkyst i 1471-72. I betragtning af den vigtige rolle dette kornudførselsforbud indtager som forklaring havde det været rigtigt at pointere, at der kun er tale om en antagelse, en mulighed.

Det er imidlertid ikke alene på grund af et utilstrækkeligt kildegrundlag at der må tages forbehold over for forklaringen på det slesvigske oprør. Også den logiske bearbejdelse af i sig selv rigtige iagttagelser kan kritiseres.

En vigtig bestanddel i den fremsførte årsagsforklaring er at de områder der gik ind i 1472-oprøret, er identiske med de egne der i undersøgelsen er bestemt som mest markedsintegrerede. Landbefolkningen mod vest og på gesten (midterlandet) havde knyttet sig snævert til bymarkederne og blev derved involveret i de forretninger med de store byer langs Østersøen og Nordsøen som Husum og Flensborg gjorde. Oprør og tilslutning til en uafhængig fyrste forekom at være den nødvendige vej til at bryde alliancen mellem Hamburg, Lübeck, Christian I og det slesvigholstenske ridderskab (s. 201 og 207).

Bogens kapitel 2-4 er en kyndig og resultatrig gennemgang af Sydslesvigs landbrugsproduktion og de mennesker der var involveret i den fra øst til vest. I kapitel 5 følger vi derefter landbrugsproduktionens afsætning til byerne. Meningen er at de indsigter vi får i undersøgelsesområdet, skal give os forklaringen på at nogle egne rejste sig i oprør, andre ikke. I den forbindelse må det beklages at der ikke helt er identitet mellem undersøgelsesområdet og oprørsområdet. Navnlig havde man gerne i det omfang det er muligt set en nærmere undersøgelse af produktionsstrukturen i oprørsegnene Nordstrand og Ejdersted, Stapelholm og de tre herreder Kær, Bøking og Horseby.

I oprørsområdet indtager Nr. Gos, Vis, Ugle og Kær herreder en særstilling ved at resultaterne bygger på halsløsningsregistre. Med rette anføres det at bønder fra disse herreder deltog i oprøret i stort tal (s. 26).

Nr. Gos herred omfatter marsk og gest, og det er troligt at der her har været et produktionsoverskud til markedet, men en del var kvæg som ikke kunne rammes af et kornudførselsforbud. I eksistensgrundlaget kan Nr. Gos herreds bønder næppe være blevet truet.

Vis, Ugle og Kær herreder ligger på gesten. Det er et landskab med bakkeøer og flade hedesletter præget af sand og grus. Om produktionen hedder det s. 90: »Det ser ud til at landbrugsproduktionen på gesten i det

væsentlige tjente til husholdenes egen forsyning og de nødvendige landgildeafgifter«, og s. 109: »Avlen af korn har givetvis i disse egne været for lille til at danne baggrund for markedsføring i større betydning«.

Konstateringen af at der i dette område ikke har været noget særligt overskud af korn til salg må sammenholdes med afhandlingens synspunkt at oprørsegnene er identiske med de områder hvor producent- og salgsinteresser blev ramt af udførselsforbudet. Jeg ser ikke rettere end at sikkert belagte oprørsegne stort set intet salgsoverskud har haft. Men hvis det er tilfældet, skulle de efter Bjørn Poulsens forklaring heller ikke have nogen grund til at gøre oprør.

Hvis de midtsydslslevigske egne har gjort oprør uden at have haft noget salgsoverskud af korn, kan vi ikke operere med et kornudførselsforbud som generel forklaring på oprøret. Hvad der er foregået i hovedet på de sydslslevigske oprørere er ikke let at sige, ej heller i hvilken udstrækning de har handlet ud fra egne interesser. Kan hændte det er relevant at minde om Huizingas betragtning at der ikke er nogen farligere tilbøjelighed i historieforskningen end at gengive fortiden som om den var en rationel helhed og dikteret af klart definerede interesser.³⁷

Det er ikke bevist at Sydslslevigs vestkyst rammes af et kornudførselsforbud i 1471, og der var oprørere som et sådant forbud ikke kunne ramme, fordi de intet kornoverskud af betydning havde. Det gælder ikke alene de midtsydslslevigske egne, men også folk ved marsken. I afhandlingen er det påvist at der i Gosherrederne var en meget stor klasse af fattige bønder. Det er svært af forestille sig at de fattige oprørere i Nr. Gos herred har været særlig berørt af et eventuelt kornudførselsforbud.

Det er nok et spørgsmål om vi med denne afhandling er kommet nærmere på forklaringen af det slesvigske oprør i 1472. Man kan opregne forskellige mulige forklaringsfaktorer som beskatning, handelsvilkår, individuelle personlige motiver, befolkningens loyalitetsforhold til grev Gerhard og dennes lederevner. Men hvilke forhold der har haft betydning for at oprøret brød ud og hvorledes den relative vægt har været mellem dem, er ikke til at sige. Ved at satse på en økonomisk-merkantil forklaring har Bjørn Poulsen antydnet hvilke af historiens drivkræfter han tillægger størst betydning.

Esbén Albrechtsen

³⁷ The Waning of the Middle Ages, Penguin 1985, s. 91.

Danske domme 1375-1662. De private domssamlinger. Udg. af E. REITZEL-NIELSEN under medvirken af Ole Fenger, bd. I-VIII. Kbh., Det danske Sprog- og Litteraturselskab & C.A. Reitzels forlag 1978-87. Alle 8 bind 3.905 s.; 3.300 kr.

På mindre end ti år, 1978-87 er det lykkedes udgiverne at gennemføre det formidable arbejde, som ligger bag udgivelsen og kommenteringen af de omtrentligt hundrede, private domssamlinger, som foreligger i danske og svenske samlinger. Præjudikatsamlingernes eksistens har naturligvis ikke været upåagtet, men initiativet til publiceringen skyldes vist afd. professor Stig Iuul.¹ Sprog- og Litteraturselskabets (DSL) mål har først og fremmest været at supplere de foreliggende udgaver af landskabslovene, rigslovgivningen og købstadslovgivningen med et ikke normativt kilde-materiale på linie med diplomerne. Allerede J. L. A. Kolderup-Rosenvinge havde påpeget, at love og domme forholdt sig omtrent som teori til praksis, en tanke som professor Ole Fenger med rette stærkt understreger: For moderne historikere som for retshistorikere er det væsentligt at komme bagom lovgivningens façade til den gældende, men højst foranderlige praksis (Udg. I, s. 25 ff.).²

Til disse udgivelser slutter sig naturligvis nu også Troels Dahlerups udgave af herredags- og rettertingsdomme samt rigets forfølgninger 1536-44 (1959-69) og specielt værdifuldt, fordi materialet stammer fra lavere retsinstanser, Viborg landsarkivs regestpublikation af jyske landtingsdomme 1616-18 (1965-84), Kildeskriftselskabets publikation af stadsbøger fra tre købstæder (Ribe, Helsingør og Malmø; 1965-81) og Landbohistorisk Selskab fire serier herredstingbøger fra 1600-tallet (Herlufsholm birk, Sokkelund, Åsum og Skadst herreder; 1954-85), et monumentalt og grundlæggende udgivelsesarbejde i løbet af én generation. Ingen kan vel endnu uden en komplet udgivelse eller registrering – som vilde være en utopi – vide, hvor repræsentative disse udvalgte dombogserier fra laveste til højeste instans er for retspraksis i denne formative periode, men de giver for første gang udgangspunkter for fornyet studium af retspraksis, og de fremlægger – hvad C. A. Christensen fremhævede – ligeledes et materiale, der giver menigmand – borgere og bønder, men selvfølgelig stadig også adelige – mæle for første gang.³ Retsobjekt

¹ Jf. S. Iuul, Kodifikation eller kompilation? Christian V's Danske lov på baggrund af ældre ret. Kbh. 1954, s. 17 f., 73 ff.

² Jf. O. Fenger, Landslov og retsbrug. Danske domme 1375-1662 og andre domssamlinger. DSL præsentationshæfte 5. Kbh. 1979, s. 5-13.

³ Sst., s. 13-15, C. A. Christensen i HT 12.r.I. Kbh. 1963-66, s. 482-86 og Aksel E. Christensen sst. 82. Kbh. 1982, s. 467 f.

forvandles til retssubjekt, og vi får et dybt indblik i standssamfundets reaktioner over for den gryende magtstat.

Dette udgangspunkt vender vi senere tilbage til. Her må vi nøjes med at konstatere, at hele dette kæmpemateriale endnu kun i meget begrænset omfang har fristet historikere til moderne social- og retshistoriske studier, bortset fra dr. Hans Fussings pionérarbejde 'Herremand og fæstebonde' (1942) og enkelte tingbogsstudier. Den mest prominente undtagelse fra reglen er nok Ole Fengers egen anvendelse af bl.a. dette materiale til påvisning af pantebegrebets overgang fra en personlig (æres)forpligtelse til hypoteklignende hæftelse tidligt i 1600-tallet (Adel forpligter. Kbh. 1984, s. 3-147).

Vejen til det forestående arbejde *in agro* står nu ellers på forbilledlig vis åben takket være værket (dvs. Ole Fengers) omfattende juridiske og ikke-juridiske sagregistre (VIII, s. 1-287 med nøgle s. IX-XXII). Desværre redegør værket selv ikke for de opstillede registreringsprincipper, men de er meget rimeligt og uforandret overtaget fra det skema, et sagsregistreringsudvalg (med bl.a. Fenger som medlem) udarbejdede til Landbohistorisk selskabs tingbogsserier 1974, og hvis introduktion også kan gøre fyldest i denne sammenhæng.⁴ Udgangspunktet har – i modsætning til ældre forsknings – været at »undgå at presse en mere eller mindre vilkårlig, juridisk systematik ned over tingsbogsmaterialet«.

Det juridiske register formes derfor som en 'afspejling' af tingenes egne funktioner, den konstaterende-forkyndende, den konfliktløsende-dømmende og den tvingende-opfyldende. Hertil slutter sig grupper om retskilder og retsformer. Det ikke-juridiske register »kan karakteriseres ved modsætningen til det juridiske« ved at tage udgangspunkt i lokal-samfundene – den helt konkret, jordbundne og aktuelt bundne baggrund – og deres relationer til de omgivende, overordnede (eller underordnede) samfundsgrupper, samfundsforeteelser eller offentlig autoritet«. Pointen ligger altså i, at Fenger har villet distancere sig fra fordums tiders systematiske, men uholdbare retsskabeloner.

Det er på denne måde lykkedes at skabe et smidigt og velgennemtænkt indgangsredskab til det mægtige materiale, i domssamlingerne ca. 3.900 sider (1.200 domme), i herredstingbøgerne ca. 4.200 sider. Den bevidste frigørelse fra en mere eller mindre arbitrær retssystematik har bl.a. adresse til Kolderup-Rosenvinges 'Udvalg af gamle, danske Domme' (1842-48), men også til senere retshistorikere. Ingen kan vel benægte, at Kolderup-Rosenvinge besad en veludviklet flair for principafgørelser og

⁴ Sagregistre til Herlufsholms birks tingbog 1616-19 og 1630-33. Udg. af Landbohist. selsk. ved O. Fenger, C. Rise Hansen og J. Kousgård Sørensen. Kbh. 1979, s. I-IV.

præcedensskabende domme, men vilkårligheden i retssystematikken indså allerede V.A. Secher, som til gengæld forlangte publikation *in extenso* – selv af trivielle domme – og som derfor kun nåede at dække perioden 1595-1614 i sin massive rettertingsdombogsudgave (1886-87). Extensionsudgivelse af domsmaterialet (men ikke registrering) ligger givetvis udenfor enhver realistisk mulighed, så meget mere som herredagene og rettertinget netop i denne periode blev belastet af et hastigt stigende arbejdspress, en tendens som vistnok fortsatte med uformindsket styrke i de følgende, politisk og økonomisk urolige årtier.⁵

Det er muligt, at indeksering af dombogsmaterialet i alle instanser vilde kunne skabe bedre overblik over retspraksis, men selv det vilde være en kolossal opgave (uden databehandling går det næppe). Fra levnssynspunktet har de bevarede præjudikatsamlinger da indtil videre den meget store fordel, at de over et langt og vigtigt tidsspand giver os indsigt i, hvad *samtiden* selv anså for gældende retsnormer, selvom disse stadig kræver konfrontation med større dombogsmateriale. Det gælder vel specielt de juridisk udøvende instanser, men på sin vis vel også det ikke helt uvigtige aspekt, som ligger i, hvorledes og på hvilket grundlag parterne valgte at procedere (ofte ganske behændigt) (I, s. 27).⁶ Udgivelsen begrænses derfor til domssamlinger, som »kan antages at have været bestemt til praktisk anvendelse«, men omfatter foruden egentlige præjudikater, betinget af den særligt danske, ubrudte rets- og fortolkningstradition, også responsa, retsforlig, markedskelsforretninger, skifter osv. (I, s. 35f.).

Hyppigheden af forekomsten af de enkelte domme får dermed en særlig betydning for deres status af retsgyldige præjudikater. Udgiveren – og her vist især amanuensis, cand.jur. E. Reitzel-Nielsen – bringer da også en meget udførlig beskrivelse af de 99 manuskripter, som er blevet anvendt (VIII, s. 291-410) og en nøgle til forekomsten i de enkelte samlinger af domme (s. 413-25). Det er nok ikke overraskende, at et fælles stemma for samtlige domme ikke lader sig opstille, og i betragtning af, at udgiveren forudsætter en veritabel afskriverindustri, som kun sporadisk lader sig lokalisere (Odense og Viborg), og da samlingerne er blevet suppleret efter fornødenhed, er en fælleskilde heller ikke ventelig. Det gælder også, fordi behov og omfang vel kunde variere lokalt og kronologisk, men valget af det bedste tekstgrundlag har dog krævet detaljeret, tekstkritisk behandling af omtrent halvdelen af de større håndskrifter,

⁵ O. Fenger & E. Ladewig Petersen, *Adel forpligter*. Kbh. 1984, s. 166f., 252-60.

⁶ Jf. Fenger, *Landslov og retsbrug*, s. 13f.; jf. også HT 11.r.VI. Kbh. 1960-62, s. 373f., 383f. (Aksel E. Christensen og Stig Iuul) og *Medieval Schandinavia* 7. Odense 1974, s. 131-42.

hvor domsfrekvensen har været udslagsgivende. Resultatet er, at otte hovedgrupper kan udskilles.⁷

Nu er der meget markante forskelle på, hvor omfattende de enkelte domssamlinger er. Omtrent en trediedel optager kun én til ti domme, yderligere 18 mellem 11 og 50 domme. Tyngdepunktet ligger så afgjort på de 35 store samlinger med 150-300 domme (342 er maksimum). Tilsammen indeholder denne tunge trediedel 85% af de ca. 10.180 domme, som inklusive gentagelser foreligger (tabel 1).

Tabel 1. Antal manuskripter og domsforekomster

	antal mss.	antal domme
1-10 domme	35	89
11-50 domme	18	567
51-100 domme	9	612
100-150 domme	2	275
151-200 domme	6	1.022
200- domme	29	7.614
Tilsammen	99	10.179

Dette noget fiktive ræsonnement forudsætter, at hver enkelt af de ca. 1.200 domme gennemsnitligt gentages 8.5 gange, en forudsætning, som naturligvis ikke kan holde. Udgiveren bemærker selv den stigende tendens til, at sene domme oftest kun optræder en enkelt gang eller to, og at produktionen ophørte i 1600-tallet, mere fordi håndskriftindustrien forsvandt, end fordi den gældende lovgivning kodificeredes i den store *reces* 1643 (VIII, s. 407 f.). Den klassiske periode falder mellem midten af 1500-tallet og Christian IV.s tidligere regeringsperiode, men en egentlig bindende dokumentation for påstanden savnes. Rigtigt er det derimod, at domshåndskrifterne under enevælden blev samlerojekt for historisk interesserede, Fr. Rostgaard, B. Luxdorff, P.F. Suhm, Otto Thott osv.; ligeledes, at allerede Terkel Kløvenfeldt anede materialets perspektiver (VIII, s. 291 f.).⁸

⁷ Det er givetvis rigtigt, at mange domssamlinger må være gået tabt (VIII, s. 402; jf. I, s. 36). Kunde computerbehandling af de mange kombinationer give et skøn over håndskriftproduktionens omfang?

⁸ Det er påfaldende, hvor mange manuskripter, der er overleveret på Det kgl. Bibliotek via 1700-tallets samlere, en række også endnu fra Kolderup-Rosenvinge; E. Gigas, Katalog over det store kongelige Bibliotheks Haandskrifter II. Kbh. 1906, s. 189-205.

Samlinger med indtil fem domme optager i praksis næsten tre fjerdedele af den samlede domsmasse; men den egentlige hovedgruppe – de standardiserede samlinger til praktisk brug? – synes at være de store håndskrifter, den type, en dommer, en foged eller et magistratsmedlem havde brug for til at klare de juridiske skær på dagen og vejen. Men indebærer dette, at den store masse af småhåndskrifter – ofte suppleret med korte lovuddrag eller andre optegnelser – reflekterer aktuelle eller lokale særinteresser? Eller at de i givet fald har været et særligt fremtrædende fænomen i den sene periode? Og hvorledes forholder domssamlingernes alder sig til de indeholdte dommes alder?

Indledningen (I, s. 20 ff.) lægger megen vægt på, at man i senmiddelalderens Danmark i modsætning til f.eks. Sverige ikke fulgte de klassiske landskabslove op med tidssvarende lovgivning, men valgte at føre retstilstanden ajour ved hjælp af lovfortolkning, rigsrådsresponsa, præjudicerende domme eller kodificering af sædvaner: med Stig Iuuls formulering, fyldte ny vin på gamle flasker. Retsudviklingen kom derved til at forme sig harmonisk, uden traditionsbrud før reformationen; den foregik i bedste overensstemmelse med middelalderens opfattelse af naturlov og positiv ret, dens *inventio legum* og vægt på sædvaner, altsammen fleksible arbejdsredskaber, som lod sig tilpasse til den aktuelle samfundsudvikling.⁹

Baggrunden er naturligvis sammenfaldet af lovgivende og dømmende myndighed i et samfund, som ikke blot blev påvirket af ydre kulturimpulser og sociale ændringer (I, s. 20), men også i høj grad af standsdelingen og aristokratiske strømninger, forberedelsen af adelsvældet. Rettertingsdomme og rigsrådets responsa fik på denne måde forordningsgyldighed, i hvert fald indtil reformationen (I, s. 20 med note 3);¹⁰ men selv efter denne havde principielle præcedensskabende domme vedblivende væsentlig betydning, i det sidste tilfælde tilsyneladende oftest i form af

⁹ Jf. F. Kern, *Kingship and Law in the Middle Ages*. Oxf. 1948; jf. S. Iuul, *Fællig og hovedlod*. Kbh. 1940, s. 246-52.

¹⁰ I modsætning til C. F. Wegeners forordningsudgave (*Aarsberetninger fra Geheimarchivet V. Kbh. 1871-75*, s. 1-86) optager udgaven af 'Den danske rigsløvgivning 1397-1513' (ved Aa. Andersen, Kbh. 1989) følgelig også en række responsa og domskonklusioner (nr. 4, 28, 30a, 32, 34, 38, 44, 52). – Desværre savnes Viborg landstings dom 1487 18/8, som i strid med JL I:37, men i overensstemmelse med den sædvane, der havde udviklet sig i 1400-tallet, omtaler, at »righens raad haffwer nw fwndhen all hemmekiøb widh makht«, dvs. frigjort adelige skødninger fra tingenes myndighed (H. Matzen, *Forelæsninger over den danske Retshistorie*. Privatret II. Kjbh. 1896, s. 75 note 1; jf. *Middelalderstudier tilegnede Aksel E. Christensen*. Kbh. 1966, s. 233 f.). Optagelsen af denne centrale retsregel i domssamlingerne overflødiggjordes ved, at den indgik i *reces* 1547 § 30; derimod optræder reglen om, at købstadsgods retligt skulde behandles som *løsøre*.

lovfortolkninger eller justerende fortolkninger snarere end egentlig lovgivning.

Udgiverne forestiller sig derfor (I, s. 27f.) en udvikling fra mere eller mindre omfattende samlinger af domsregester i slægt med de senmiddelalderlige retsregler, som går under betegnelsen *Rigens ret* (der meget prisværdigt derfor også nyudgives med en udførlig indledning; VII, s. 311-433); de store præjudikatsamlinger tilhører derimod en senere tid, da kronen efter reformationstidens og borgerkrigens lovløshed indskærpede dommernes ansvarlighed,¹¹ da en veritabel bølge af grundlæggende og ordnende lovgivning, især under Christian III og Christian IV lagde et nyt fundament for standssamfundet, og da behovet for ciceroner til rettertingets og landstingenes domspraksis blev en bydende nødvendighed for dommere, fogeder og adelige (VIII, s. 405f.). På den anden side overflødiggjorde den trykte – og 1547 og 1588 kompilerende – lovgivning og trykningen 1590 af Jydske lov lovaftskriverens virksomhed, men uden at de af den grund blev arbejdsløse; domspraksis stillede nemlig nye krav til produktion af professionelle domssamlinger.

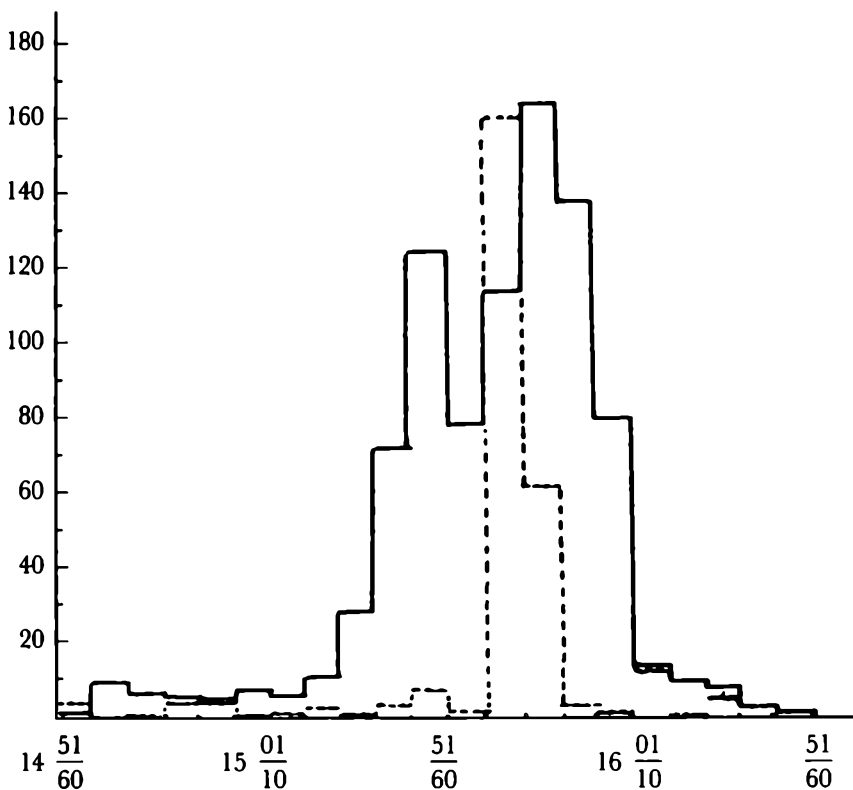
Såvidt udgavernes synspunkter, som vel i det hele er korrekte, men som alligevel indbyder til enkelte kommentarer. Vender vi os nemlig fra domssamlingernes kronologiske orden til de deri indeholdte dommes fordeling – uanset deres sagstypologi, som anm. ikke har undersøgt – røber den to ting (jf. fig. 1).¹² For det første afspejles ikke overraskende den vældige stigning i antallet af præjudikater efter reformationen; den markerer utvivlsomt den ny retssituation, men sikkert også en ny retsbevidsthed efter borgerkrigens kaos og lovløshed. Mere iøjnefaldende er det, at kulminationen nås i generationen efter syvårskrigen, og at faldet er så brat straks efter århundredeskiftet, en periode, som jo ellers kendetegnes af legioner af adelige gældssager, skiftekonflikter osv. Og på den anden side også inden afskriverproduktionen ophørte.

Reformationstidens vækst er som sagt ikke forunderlig. Mere overraskende er den vejledende vægt, som rettertingets og landstingenes praksis har haft i Frederik II.s regeringsperiode, indtil den brat ebbede ud tidligt i 1600-tallet. Denne bølge synes at påkalde mere indgående retshistoriske undersøgelser, inden en forklaring kan gives. Endelig må anm. tilstå, at det hastige fald i antallet af præjudikater efter år-

¹¹ Jf. O. Fenger, *Landslov og retsbrug*, s. 3f. Ansvarskravet gentages i regeringsrådets landsdommerinstruks 1588, men ejendommeligt nok indskærpes det, at det under tronvakancen ikke har nogen lovgivningsmyndighed; Nye da Mag. IV. Kjbh. 1824, s. 153-55.

¹² Oversigten udelader enkelte domme, som ikke lader sig datere på årti. Den stiplede linie angiver de 230 domsregester, der aftrykkes som supplement, hovedsageligt fra Ny kgl. Saml. 835.2^o og Add. 113.2^o.

Figur 1: Danske domme 1451-1660

hundredeskiftet forekommer lidt overraskende; tilsvarende tørrer naturligvis antallet af retskilder yngre end 1596 ind (VIII, s. 73 f.). Det betyder ingenlunde, at landstingenes eller rettertingets praksis ophørte at spille en præjudicerende rolle. Uden her at kunne gå i enkeltheder behøver vi blot anføre enkelte, vigtige eksempler.

I *Rigens ret* havde det således været regelen, at i gældssager, hvor 'samborgen' (*manu coadiuta*) forelå, havde den kautionist, der manedes først, pligt til at udrede gælden. Først en rettertingsdom 1554 fastslog som nyt retsprincip partsansvar (*beneficium divisionis*); en ny rettertingsdom april 1603 vendte pludselig tilbage til én-for-alle-princippet, men fastslog regresret *pro quota*. Karakteristisk nok røber de følgende dages domme, hvor hurtigt sagsøgere var istand til at tilpasse deres procedure efter det nye princip.¹³ Et lignende, overrumplende bagholdsangreb blev

¹³ Personalhist. tidsskr. 1970 (Kbh.), s. 15-17.

de holstenske pengematadorer udsat for, da rettertinget 1624 fastslog en overgrænse for 'kristelige' renter for debitorer med bopæl i Danmark eller lån indgået i kongeriget.¹⁴ Heller ikke her udeblev reaktionen: Protester og forsøg på juristerier.

Og vigtigst: Den centrale recesregel 1547 § 32 (1558 § 34), som knæsatte den adeliges ret til »at gøre sig sit gods så nyttigt, som han kan«, synes oprindeligt at have haft driftsøkonomisk sigte; men den blev – åbenbart trods energisk modstand i rigsrådet – sædvanemæssigt og ved tilsnigelser udlagt som gældende også retsforholdet mellem godsejer og fæstere, indtil rettertinget 1608 bøjede sig for pressionen udefra og for det nye synspunkt.¹⁵ Ingen af disse sager optræder i præjudikatsamlingerne, men lader sig følge i eftertidens retspraksis som almengyldige principper.

På længere sigt må man vistnok hævde, at dette forløb i sig selv kræver en forklaring. Udgifterne fremhæver selv som forklaringsfaktorer, at vel forudsatte den grundlæggende lovgivning efter reformationen endnu eksegese; men indarbejdelsen af instansfølgen i en fast appelordning i 1500-tallet nødvendiggjorde også, at dommerne i de lavere instanser måtte have skabeloner at rette sig efter, om ikke andet, så dog for at undgå fejlgreb eller for mange, ildesete 'uendelige domme'. En tredje faktor, som kan have spillet en rolle, kan være dommerkorpsets stigende professionalisering i periodens løb.

Ingen kan naturligvis bestride garvede rigsrådets juridiske kompetence. Men heller ikke landsdommergruppens sagkundskab bør formentlig undervurderes. Af 56 landsdommere, udnævnt 1585-1660, havde 19% i de første 25 år gjort tjeneste som kancelliesekretærer, 1635-60 derimod hele 92%, hvilket formentlig er ensbetydende med, at de i stigende omfang har haft en akademisk uddannelse i ryggen. Et andet ejendommeligt træk er tendensen til dannelse af landsdommerdynastier (Urne, Grubbe, Quitzow, Dresselberg, Akeley osv.), endda med snævre ægteskabelige og interregionale forbindelser indbyrdes. Af disse 56 landsdommere havde 40 (dvs. 71%) to eller flere nære slægtninge, som også havde beklædt en sådan post; i en kontrolgruppe på 120 andre adelige derimod kun 34%.¹⁶

Om selve det formidable udgivelsesarbejde – vist i hovedsagen Reitzel-Nielsens indsats – er kun lovord at sige. Hver af de 900 domme udgives efter det bedste, primære forlæg med henvisninger i noteapparatet til

¹⁴ A. Rubow, *Renteforhold i Danmark*. Kbh. 1914, s. 127-32.

¹⁵ K. J. V. Jespersen, (red.), *Rigsråd, adel og administration 1570-1648*. Odense 1980, s. 155-58.

¹⁶ Jeg må foreløbig nøjes med at henvise til min utrykte 'Adel, gods og embede 1560-1660' (Odense 1976), s. 322-26.

varierende læsninger i sagsforhold. Men derudover ledsages alle domme af en meget omfattende kommentering, som redegør for retskilder, leverer ordforklaringer og bringer oplysninger om sags- eller personforhold. Hele dette apparat vidner om et imponerende opbud af lærdom; det er nyttigt for brugeren, men nærmer sig undertiden overkommentering, fordi det gavmildt gentager sig selv. Domssamlingen får dermed form af en guldgrube af kildemateriale og kendsgerninger, som forskningen nok skal vide at værdsætte. Og alt sammen til 85 øre pr. side.

Anmeldelsen har helt overvejende beskæftiget sig med de retshistoriske aspekter af domsmaterialet. Men derudover er det helt selvfølgeligt også at fremhæve, at dommene foruden myriader af konflikter selv præsenterer os for en meget bred skala af social- og kulturhistorisk vigtigt materiale, som historikere sikkert ligeledes vil forstå at vurdere efter fortjeneste, om eller når det inddrages systematisk i forskningsarbejdet. Sammen med dombogsmaterialet fra andre instanser og med behørig repræsentativtetskontrol burde det kunne give rigeligt stof til social- og retshistoriske studier.

E. Ladewig Petersen

JOHN T. LAURIDSEN: Marseliskonsortiet. En studie over forholdet mellem handelskapital og kongemagt i 1600-tallets Danmark. Århus, Jydsk selskab for historie 1987. – 266 s., ill. 244 kr.

1. Indledning

Et af de mest markante og grundlæggende træk i de europæiske magtstaters opbygning i 15- og 1600-tallet var den ekspanderende fyrstemagts snævre forbindelser med købmands- og bankierhuse til militære eller andre formål – og omvendt den 'feudalisering' af handelskapitalen, som frivilligt eller tvungent fandt sted ved at handelsborgerskabet placerede sin kapital i fast ejendom, embeder, social status eller statuskonsumption. Danmark-Norge var ingen undtagelse, og præces kan derfor (s.9.) formulere afhandlingens hovedsigte således:

Afhandlingens tema bliver således forholdet mellem købmandskapital og kongemagt og formålet hermed at belyse købmandskapitalens muligheder, vilkår, funktion og betydning i en periode af dansk historie, der præges af såvel kongemagts som det øverste borgerskabs ekspansion. Med andre ord bliver der tale om en delundersøgelse af den omfordeling af det danske

samtunds goder, som tog fart i første halvdel af 1600-tallet og førte til etableringen af en ny overklasse efter århundredets midte. Selv om synsfeltet her indsnævres til forbruget af de midler, som kronen opsugede fra sine undersåtter, skal virkningen heraf for hele samfundet afslutningsvis vurderes.

Indenfor disse rammer er både emnevalg og problemformulering centrale og præcise. Som udgangspunkt for sin tilrettelæggelse af undersøgelsen nævner præces (s. 9f.) dr. Johan Jørgensens studier over det københavnske patriciats forhold til kronen og den østrigsk-amerikanske økonom, Joseph Schumpeters teori om konsekvenserne af »domænestatens« forvandling til »skattestat«. Med fuld og berettiget respekt for Johan Jørgensens arbejder, som første gang systematisk blotlagde relationerne mellem kronen og erhvervslivets interesser, fremhæver præces, at hans arbejder altfor ensidigt koncentrerede sig om det københavnske patriciat, og at han i stigende grad var tilbøjelig til at undervurdere udenlandsk kapitalstyrke og -indflydelse (s. 142f., 197f.).¹

Et af præces' hovedformål bliver da at kortlægge den udenlandske kapitalindflydelse og at tilvejebringe bedre proportioner, med det amsterdamsk-hamburgske familiekonsortium Berns-Marselis som centrum, men uden at tabe de øvrige finansieringskilder og det danske erhvervsliv af syne. Præces har ikke skyet nogen anstrengelser, hverken i sine kildestudier eller i sin tolkning, og uden at ville gå den anden officielle opponent i bedene på dette helt centrale punkt, indfrier afhandlingen her alle rimelige løfter og forventninger; og det må jeg uden at gå i enkeltheder uforbeholdent gratulere præces til.

Disse hovedelementer afgrænser naturligvis afhandlingens konkrete objekt, medens anvendelsen af den schumpeterske teori i højere grad tjener dens overordnede og teoretiske mål: Med dette heuristiske rammeapparat at præcisere og forklare købmands- og finanskapitalens plads og funktioner i den strukturelle metamorfose, der forvandlede den spændingsfyldte og utidssvarende (aristokratiske) domænestat til en efter samtidens normer moderne, centraliseret og fyrstelig skattestat.

Valget af dette teoretiske udgangspunkt afhænger naturligvis af, om det egner sig til at give fyldestgørende og overbevisende svar på afhandlingens hovedproblemer. Perspektiverne kan vi senere tage op, men den grundlæggende teori giver mig egentlig kun anledning til en enkelt bemærkning. Det er nemlig en begrænsning af præces' eget teoretiske apparat, at han ikke helt har udnyttet de seneste års magtstats-

¹ Det samme påpegede Kristof Glamann, Ec.H.R. 2.ser. XXI. 1968, s. 446f.; jf. N. Steensgaard i Fortid og Nutid XXIII. Kbh. 1966-68, s. 445f. Anmeldelsen gengiver min opposition *ex officio* ved disputatsforsvaret ved Århus universitet 18. november 1988.

diskussion, som han dog kender.² Den påpeger, at adgangen til magtudøvelse bør være det overordnede begreb og konflikten om beherskelsen af monopolet på myndighed og magtudøvelse af 'organiseret vold' det centrale emne. Begreber som domænestat/skattestat, militærstat eller forvaltningsstat – altsammen tysk 'knappologi', når de anvendes isoleret – afspejler de instrumenter, de stridende parter betjente sig af. Denne modificering får også en vis indflydelse på præces' vurderinger.

Det er naturligvis rigtigt (s. 15), at kildematerialets ensidighed og begrænsninger bærer »hovedansvaret« for at en enkelt side – købmandskapitalens forhold til statsmagten – bliver dominerende, og at det ikke er muligt at kortlægge alt det, der er præces' hovedinteresse, de sociale relationer, selvom Marselis'erne til syvende og sidst har været mennesker af kød og blod, ikke blot Shylocks. I den henseende kan der ikke rejses indvendinger.

Det kan derimod afsnittet (s. 16) »om begrebsdannelsen«, som præces selv karakteriserer som »knappe overvejelser«. Hensigten er at vise, at selvom »1600-tallets købmænd tilsyneladende handlede efter en forudsigelig og genkendelig økonomisk logik«, må man dels tage i betragtning, at »købmandsborgerskabets økonomiske ræsonnementer og logik (ikke) havde sat sig igennem i samfundet«, dels at det havde sociale prestige-normer, som rakte udover profitbegæret. »Købmændene fungerede på det feudale standssamfunds præmisser«, konkluderer han.

Overvejelserne er knappe og endda altfor knappe. Det er efter min mening ikke fyldestgørende for præces' emne, at han lader sig nøje med en henvisning til sin vurdering af socialhistoriens tredje bind i 1982.³ For det første opererer præces uden videre med købmænd som et kollektivbegreb uden differentiering af hollandske og f.eks. danske købmænd; og for det andet kunne man gerne have ønsket sig en lidt mere indgående diskussion af så centrale begreber som markedsgennemskuelighed og kontrol, profit osv. og endelig også af de sociale ambitioner, der tillægges købmandsborgerskabet, både teoretisk og empirisk. Men lad os tage tingene i rækkefølge.

Det er ikke min hensigt at gå ind i et her malplaceret defensorat for socialhistorien. Men det er rigtigt, at jeg bevidst undgik feudalbegreber, og at jeg anvendte begreberne godsejerkapitalisme i en betydning, som

² Magtstaten i Norden i 1600-tallet og dens sociale konsekvenser. Rapporter til den XIX nordiske historikerkongres I. Odense 1984 (= ScJH 10:IV. Sthlm. 1985); jf. også F.C. Lane, *Profits from Power*. Albany 1979.

³ Den jydsk historiker nr. 23-24. Århus 1982, s. 55-76. Hertil burde føjes afhandlingen: Krig, købmænd og kongemagt omkring enevældens indførelse i Danmark. Sst. nr. 31-32, s. 43-57.

ikke er forenelig med en definition, der forudsætter tilstedeværelsen af lønarbejde.⁴ 'Feudalisme' var og er i mine øjne en uhensigtsmæssig neologisme, opfundet i den franske revolutionstid som etikette for enhver form for godsejrvælde; den er historisk illegitim, men den indgik jo senere i den marxistiske teori som én af en successiv række af produktionsmåder og samfundsformationer med ganske bestemte, indbyggede determinanter. Og det er stadig efter min opfattelse og på et mere moderne grundlag (f.eks. socialantropologiske) utilstrækkelige eller vildledende begreber. Det kan vi vende tilbage til.

Dengang som nu vilde jeg foretrække at karakterisere det danske standssamfund som et produktionssystem organiseret med kronens og adelens godser som det dynamiske centrum og flankeret af rente- og arbejdsydende fæstebønder på den ene side og byernes købmandshuse som aftagere og formidlere af overskudsproduktionen på den anden. Bortset fra 'udbytningsmekanismerne' er distancerne alligevel trods alt ikke så store. Jeg kan ikke være uenig med præces om, at købmændshusene – vel at mærke de danske – fungerede som dele af et socialt system, hvis organisation, aktivitet og horisont begrænses af standssamfundets rammer indtil 1600-tallet.

Det betyder også, at jeg bestemt ikke kan være uenig med præces i hans afsluttende kritik (s. 200f.) af Albert Olsens positive vurdering af den nationale, merkantilistiske politiks gunstige vækstvirkninger for »den danske handelsstand«. Tværtimod er det rigtigt, at kronens aktivitet begunstigede en snæver købmændsgruppe i København – nu vel også udlændingene – og at man ved systemet med anvisninger af betalinger i leverancer fra lenene underbandt provinskøbmændenes udfoldelsesmuligheder, lod dem tilbage i standssamfundets rammer til fordel for en kapitalstærk købmændsélite.

Det er ligeledes korrekt at udpege og understrege kronens kapitalkrævende aktivitet som den afgørende dynamik. Det er netop én af afhandlingens hovedfortjenester, at den ikke har indskrænket sig til den snævre, københavnske storkøbmændsgruppe og så stærkt, som tilfældet er, har betonet de udenlandske handels- og kapitalforbindelsers helt grundlæggende betydning i en sammenhæng, hvor dynamiken ligger i den vordende og parasitiske magtstats, dens samfundsomformende virkninger og i de fremmede 'kapitalisters' assimilering i samfundet. Men så støder vi straks igen på teoretiske problemer.

Vigtigst for sammenhængen er det efter min mening, at præces på dette sted – sandsynligvis mod sine intentioner – slår de danske

⁴ Sst. nr. 23-24, s. 60f., 64.

købmænd i hartkorn med de udefra kommende, hollandske, sefardiske eller tyske handels- og bankierfirmaer. Hvis præces med købmændenes tilhørsforhold til 'feudalsamfundet' mener, at deres sociale og kulturelle ambitioner gik i retning af investering af formuer i fast ejendom, embeder eller social status som slutmål, er det ganske rigtigt og et karakteristisk træk for perioden, det som Fernand Braudel betegnede som 'bourgeoisiets forrædderi'.

Om det gælder vore leverandører og kreditorer får vi vente med at tage stilling til. Men mere præcist fremhæver præces oftere (f.eks. s. 7f., 201), at kapitalen ingen grænser kendte, og at den ikke skelnede så nøje mellem ven og fjende. Internationale handels- og bankierfirmaer som deGeer, de Besche, Trip eller Sautijn nævnes, og de sidestilles med rette med Marseliskonsortiet. De københavnske matadorers format tåler ikke rigtigt sammenligning i dette selskab, det er rigtigt, men typologisk kan de sidestilles med de grupper af svenske eller svensk-tyske foretagere, som Sven A. Nilsson fremhæver gjorde social karriere under krigen på kontinentet – eller i hvert fald forsøgte sig.⁵

Præces nævner selv (s. 13) betydningen også for Marseliskonsortiet af systematiske agentefterretninger om markeds- og politiske forhold, af organisation og underorganisation af leverancer, kapital og transport, nødvendigheden af moderne regnskaber og arkivering. Altsammen på linie med den aktivitet, konkurrerende firmaer som deGeer og Trip udfoldede i Østersøområdet. Trods alle familieforbindelser har der – som P.W. Klein antyder⁶ – sikkert foreligget interessemodsatninger og spændinger, men typologisk har præces ret i, at vi her præsenteres for et karakteristisk, dynamisk element på samme vis som koalitionen mellem statsmagt og internationale kapitalinteresser.

Så meget blot for at præcisere proportionerne, og til dette tidstypiske galleri kan vi uden skade føje periodens militære entreprenører, hvis horizont og ambitioner ikke adskilte sig fra de øvrige, og som – *en passant* – også nok kunde fortjene en monografisk behandling på dansk grund engang.⁷ Der er altså tale om formatsforskelle, men også om tidstypiske, strukturelle ligheder af væsentlig betydning.

Det er jo velkendt, at mange af merkantilismens teoretikere – og specielt colbertismens – vendte deres skyts mod investering af handels-

⁵ H. Landberg o.a., Det kontinentale krigets økonomi. *Studia historica Upsaliensia* XXXVI. Sthlm. 1971, s. 455-79.

⁶ P.W. Klein, *The Trip Family in the 17th Century*. *Acta Historiae Neerlandica* I. Leiden 1966, s. 187-211.

⁷ F. Redlich, *The German Military Enterprises and his Work Force*. *VSWG Beiheft* 48. Wiesbaden 1965, s. 268-77.

eller industrikapital i fast ejendom og social position. For mig er det mere overraskende, at præces ikke har inddraget den moderne teoretiske diskussion fra Marx selv, over Werner Sombart, krisedebatten og frem til Braudel. Ligeledes, at den helt moderne debat – især hos Frederic Lane og Jacob van Klaveren – om statsmagts rolle og midler, organiseret vold, beskyttelsesrenter og korruption, glimrer ved sit fravær. Jeg tror, at inddragelsen vilde have kunnet underbygge og på enkelte punkter måske også modificere præces' synspunkter. For at belyse dette lidt nærmere har jeg valgt at koncentrere mig om to punkter, korruptionsskandalerne og især krongodsudlæggene og deres sociale og økonomiske konsekvenser for konsortiet.

2. Kildematerialet

I sin indledning – og ofte siden – understreger præces kildematerialets begrænsninger og begrænsede anvendelsesmuligheder (s. 12-15) med sikker metodisk bevidsthed, som er al anerkendelse værd. Han betoner, at kildematerialets vidneværdi indsnævrer de muligheder, historikeren har for at kunne besvare sin problemformulering. Det giver rimelige chancer for rekonstruktion af de økonomiske forbindelser mellem kronen og Marseliskonsortiet, men har dels afgørende saglige mangler ved ikke at kunne placere konsortiets forbindelser i forhold til dets øvrige aktivitet, dels ved ikke at gå udover registreringen af de økonomiske forbindelser selv indenfor det snævrere felt. Det kræver altså historikerens medvirken at etablere en forbindelse, når sammenhængen mellem økonomiske interesser og politiske holdninger skal afdækkes; sammenfald er ikke bindende, der må en kompliceret argumentation til.

Præces fremhæver videre, at enhver form for forventeligt, internt regnskabsmateriale fra Berns-Marseliskonsortiet er gået tabt, selvom det *må* have eksisteret. To af grundene til Johan Jørgensens ensidige betoning af det københavnske patriciats betydning lå i hans mosaikprægede sammenstykning af efterretninger fra disparate kilder⁸ og i karakteren af det offentlige regnskabsmateriale – især rentemesterregnskaberne – han betjente sig af.

Det er en metodisk styrke og en dyd, som præces konsekvent respekterer, at det for sammenhængen mest relevante regnskabsmateriale – rentemesterregnskaber, omslagsregnskaber og den store samling af afregninger – ikke afspejler den kommercielle og kreditmæssige virkelighed eller helhed, men det, vi kunde kalde en fiskal virkelighed. Præces afstår

⁸ Jf. Sv. Ellehøj i HT 12.r.IV. Kbh. 1969-70, s. 572-74.

derfor – bortset fra udtrykkeligt løselige skøn (s. 36, 197) – fra at forsøge at beregne omfanget af Marseliskonsortiets transaktioner med kronen.

Som et mønstergyldigt eksempel på præces' metodiske disciplin vil jeg gerne fremhæve påvisningen af (s. 31-34), at betalingen til de københavnske leverandører foregik over rentemesterregnskaberne eller anvisninger i lenene, medens de fremmede kreditorer af praktiske grunde indtil Torstenssonsfejden fik deres betalinger over Kieleromslagsregnskaberne (jf. de principielle overvejelser s. 89f.; også s. 94). Det var vel netop disse fiskalt betingede forskelle, som bidrog til at vildlede Johan Jørgensen, og det er fuldt korrekt, at præces understreger, at »kieleromslagsregnskaberne giver... det tydeligste billede af, hvem der var kronens udenlandske leverandører og hvor de hørte hjemme«.

Pointen underbygges af den store tabel (s. 32f.), som kan sammenholdes med oversigten (s. 214f.) over 'Kieleromslagsregnskaberne udgiftsside 1630-1670' og den lille tabel (s. 234 note 25) over betalinger til udenlandske købmænd og skippere over rentemesterregnskaberne. Men jeg må synes, at den summariske redegørelse (s. 215) over udbetalingerne burde havde været suppleret med en mere udførlig kontering af debitorerne. Den korte periodisering efter holstensk, adelig eller købmandsdominans, respektive forrentning eller amortisering af adelig gæld og afregninger med købmænd gør ikke rigtig fyldest.

En sidste bemærkning om kildematerialet. Jeg er lige så lidt som præces i tvivl om eksistensen af et firmabogholderi. Præces formoder (s. 14f.) med henvisning til øksnekøbmanden Steffen Rodes regnskabsopstillinger, at Marseliskonsortiet har konteret for hver sin kunde, den svenske eller danske krone, efter forretningernes art, kornhandel, udstående kapitaler osv., hvorimod balancer har kunnet undværes, så længe likviditeten og købmandshusets renommé var i behold. Det er muligt, men det har ikke just kunnet fremme den markedsgennemskuelighed, som var så afgørende, og under alle omstændigheder havde det været nærliggende at inddrage den konkurrerende koncern, Trip, hvis regnskaber (analyseret af Klein) er bedre bevaret, også fordi forholdet mellem løbende forretninger, likviditet og investeringer spiller så stor en rolle i begge tilfælde. Og trods alt hører Rode – selv med sin tyske baggrund – mere hjemme i det danske købmandsmilieu end Marselis og Berns.

3. Hovedlinier og hovedfaser

Kildematerialet kan altså fortrinsvis bruges til kortlægning af de økonomiske og finansielle forbindelsers udstrækning og art, ikke til kvantificering af kronens enkelte leverance- og finansieringskilder. Det er en

kildekritisk nødvendig – omend ærgerlig – begrænsning, som præces konsekvent respekterer.

Det eftervises overbevisende, at konsortiet i de krisefyldte år omkring 1630 med kongelig bistand (og mod provision!) opnåede licenser til at hente kornforsyninger fra Rusland (via Archangelsk). Denne trafik bar tydelige spor af spekulationstransaktioner på et kaos- eller panikpræget marked. Kornhandel via Østersøen konstateres også senere sporadisk, men uden at det naturligvis er muligt at vurdere dens vægt eller varighed.

Det kan altså ikke fastslås, om der er tale om konjunkturfænomener, eller om korn fortrænges af andre og mere 'interessante'/profitable varer fra Østersøområdet. Med alle de nødvendige, kritiske forbehold kunde øresundstoldregnskaberne her måske have tjent til belysning af en hovedtrend, som bar mod formindsket omsætning af korn og voksende interesse for metal, træ, *naval stores* osv.⁹ Og det er en trend, som umuligt kan have undgået Marseliskonsortiets opmærksomhed – ligesålidt som deGeers og Trips. Jeg vilde gætte på også ud fra sammenhængen, at udviklingen netop er gået i retning af militært vigtige varer som disse. Om de nordiske landes status og ressourcer er så perifere, som det hævdes i konklusionen (s. 198) er altså nok diskutabelt; under alle omstændigheder europæiseres begge dele i 1600-tallet.

Det er et hovedresultat af præces' omfattende undersøgelser, at han har kunnet dokumentere, at forbindelserne mellem Berns-Marseliskonsortiet og den danske krone blev etableret allerede under Kejserkrigen, da det blev »en af den danske krones mest fremtrædende handelsforbindelser«. ¹⁰ Forbindelsen varede til 1670, men under skiftende vilkår og former. Det påvises således, at relationerne på grund af kronens finansvanskeligheder under Torstenssonsfejden ændrede karakter fra ren kontant forretningsforbindelse til leverandør- og finansieringsaktivitet, efterhånden også industriel virksomhed i Danmark og Norge.

I mellemkrigstiden 1645-57 kom administrative og serviceprægede funktioner til (toldvæsenet, postvæsenet); firmaet gjorde sin entré i politisk indflydelsesrige administrationsområder – især admiralitetet – med nær tilknytning til den politiske beslutningsproces, og forbindelsen kulminerede med Selio Marselis', Henrik Müllers og Poul Klingenberges energiske totalindsats under svenskekrigene, da de to første *de facto* også kom til at fungere som rentemestre.

⁹ P. Kriedte, *Spätféudalismus und Handelskapital*. Göttingen 1980, s. 122, med diagrammet.

¹⁰ Henrik Müllers forbindelser rækker næppe længere tilbage end til 1634; Joh. Jørgensen, *Rentemester Henrik Müller*. Kbh. 1966, s. 29; jf. iøv. S. Heiberg, *De ti tønder guld*. HT 76. Kbh. 1976, s. 33f., 43, 54f.

Et hovedsynspunkt er det, at det 1660 lykkedes kongemagten at skabe en koalition af hoffets, hærens og storkreditorernes interesser, som viste sig istand til at fjerne det aristokratiske adelsvælde og domænestaten, hvis rammer magtstatsudviklingen havde sprængt; og videre at gennemføre politiske og finansielle reformer, som ikke blot sikrede afviklingen af statsgælden, men også gjorde det muligt at bevare forbindelsen mellem kronen og handelskapitalen: Kort sagt at gennemføre skattestaten, indtil den enevældige kongemagt i 1660'erne gjorde sig fri af forbindelsen og dermed egentlig lagde sin oprindelse bag sig.

Kortlægningen af Berns-Marseliskonsortiets forretnings- og finansieringsvirksomhed og af dets 'livscyklus' fra etableringsfasen via konsolideringen til afviklingen er på sin vis afhandlingens vægtigste indsats. Der ligger en respektindgydende arbejdsindsats bag, men først og fremmest røber denne kortlægning en fast strukturering af materialet og faseopdelingen af det komplicerede forløb. Og opbygningen støttes af præces' betoning af familiernes dynastiske forbindelser og sammenhæng og af konsortiets kontinuitet over tre generationer. Det springende punkt kommer til at ligge i præces forklaringer, som jeg gerne vil tage op til lidt nærmere diskussion.

4. Opgøret 1660

Holder vi os først til »storkreditorerne og deres rolle i 1660« (Kap. VI. 3) og den *secrelesse*, som omgiver statsomvæltningen, er sagen jo den – som Svend Ellehøj formulerede det – at »kilderne dokumenterer statsfinansernes betrængte stilling og afhængigheden af de borgerlige storkøbmænds kredit, men bedømmelsen af disse faktorerets betydning for den politiske udvikling overlades til historikeren, som kun kan løse problemet ved at inddrage 'lovæssigheder' i sin argumentation«, hvor han med det måske lidt uheldige udtryk 'lovæssigheder' forstår det teoretisk begrundede analyseapparat.¹¹

Præces' teoretiske udgangspunkt (s. 145, 152; jf. s. 9f., 198f.) kan jeg ikke anfægte: at den vordende skattestats – eller magtstats – udgiftsekspllosion havde sprængt den klassiske domænestats rammer, at gældslikvidationen ikke lod sig løse indenfor adelsvældets forfatningsmæssige, finansielle og administrative rammer, men krævede drastiske reformer. I modsætning til 1650 må de mest klarsynede vel have været på det rene med, at magtstaten var kommet for at blive og – som præces

¹¹ Sv. Ellehøj, *anf.arb.*, s. 579.

fremhæver – at produktionsapparatet var for langvarigt ødelagt til at kunne bære eller forrente gældsafviklingen indenfor overskuelig tid.

I en international sammenhæng var gælden næppe alarmerende, og man kunde fristes til at spørge (lidt kontrafaktisk), om der havde været andre alternativer end det, man valgte. Mulighederne for moderne konsolidering af statsgæld via (stats)banker eller statsobligationer udvikledes som bekendt først i England fra slutningen af århundredet,¹² og vender vi os til Sverige var truslen om generel *reduktion* tilstrækkelig til at fremtvinge kontributioner også af det privilegerede adelsgoods indtil reduktionsbeslutningerne 1680-82.¹³ En reduktion af svensk format var naturligvis udelukket, da den danske krone ikke havde afhændet større godsmængder, hvorimod mulighederne for drastiske stramninger af lens- eller pantevilkår slet ikke vilde være udelukket.

En tredje udvej kunde teoretisk være som den spanske krone at gå fallit eller konvertere og nedskrive fordringerne. Det er muligt, at de spanske grander var stolte af at gå fallit sammen med kongen af Spanien, men jeg er ikke sikker på, at de danske statskreditorer vilde være det (selvom de spanske konverteringer trods alt viste sig lønsomme, og det kunde de sefardiske jøder tale med om). I modificeret – og internationalt opsigtsvækkende - form var det noget lignende, Colbert lidt senere foretog ved sin sanering af Mazarins og Fouquets korrupte finansstyre. Alt sammen modeller, som politisk og finansielt kyndige på vore breddegrader ikke kan have været uvidende om. Og præces strejfer selv disse tankebaner i sin konklusion (s. 199).

Nu er det præces' opfattelse – i modsætning til Johan Jørgensens – at statskreditorerne lige så lidt som i 1650 kunde stille *krav*, men nok kunde *ønske* sig radikale løsninger af gældsproblemet (s. 145) og – måske lidt glidende – at der overfor de borgerlige reformforslag udkrystalliseredes en 'koalition' eller 'alliance' af militære, storkreditorer og hof, som *vilde* et opgør med domænestaten og adelsvældet (s. 149f., 151f.). *Krav* var slet ikke relevante, fordi situationen i sig selv *krævede* grundlæggende reformer, og præces vil derfor afstå fra – som andre har forsøgt – at fastslå paterniteten til reformerne, beslutningen om krongodsudlæg og Müllers udnævnelse til rentemester (s. 152). Det sidste forekommer mig nok mest interessant ved, at man på den måde tog misteltenen i ed.

Alt sammen er det meget præcist formuleret og løsningen for så vidt givet som kildematerialet af gode grunde ikke kan falsificere en sådan

¹² G. Parker i *The Fontana Economic History of Europe II*, ed. C. M. Cipolla. London 1974, s. 567-89, især s. 577 ff. – Statsobligationer blev herhjemme først normen efter 1660'erne, omend kursen næppe har været høj.

¹³ Sv. A. Nilsson, På väg mot reduktionen. Sthlm. 1964, s. 86-123, 148-53.

bredmasket 'interesseorganisation'. Men alligevel er den ikke helt tilfredsstillende, hvad angår det helt centrale spørgsmål, domænestatens afvikling og den nye skattestats/magtstatsstruktur, specielt når denne 'koalition' – om jeg forstår præces ret – udkrystalliseredes som en reaktion overfor forventet adelig modstand og fordi de borgerlige reformforslag ikke var tilfredsstillende (s. 148f.).

Det er korrekt, som præces fremhæver, at det store reformforslag 17. sept. gradvis ved forkortelser eller udeladelser udtyndedes og fjernede de for kronen mest anstødelige punkter (besparelser, hæraftakning osv.) 17. sept.-forslaget var udtrykkeligt *borgerstandens* (snarest provinsborgerskabets) respons på Gersdorffs proposition, som ifølge ordlyden skulde have stillet i udsigt, at konsumtion og accise vilde overflødiggøre andre skatter, indkvarteringsbyrder osv. Forslagsstillerne vender sig kategorisk mod denne tanke, fordi social og geografisk lighed var utopisk. Men interessant for vort øjemed er det, at modargumentet er, at kronens leni »af alders« har været »det eneste og rette middel« til at afholde hoffets og rigets udgifter.

Den akutte krise kunde – mente man – løses ved indtil videre at sætte lenene på regnskab, at bortforpagte dem og at sætte rigsråderne og andre »forfremmede ministre« på fast løn. Det suppleres med en række andre sanerings- og afgiftsforslag og slutter af med, at man følte sig overtydet om, at reformer og besparelser på hof- og militærkonti vilde række til at genoprette balancen på statsbudgettet. Og skulde kronen *endelig* afhænde gods, burde det udbydes til landets egne indbyggere efter 'landsens takst' eller hellere højeste bud.¹⁴

Det er forståeligt, at de grupper, præces samler i sin 'koalition', må have set rødt, og rigtigt også, at det andet forslag 26. september er langt mere tamt. At konsumtionen forbigås giver sig af sig selv, men besparelsesforslagene er også borte. Til gengæld fastholder det strikte, at lensindkomster, told osv. forbeholdes kronens behov, at lenene bortauktioneres (nu blot ikke længere tidsbegrænset), at statsembedsmændene sættes på »årlig pension« – foruden en række af de tidligere reform- og afgiftsforslag.¹⁵

Man er altså så vidt, at konsumtionen accepteres som en nøgleløsning, og at forslaget gælder, såfremt den alligevel ikke rækker. Men mere interessant er det unægteligt, at begge forslag ubetinget fastholder domænestatsrammerne, ledsaget af bud på administrative reformer,

¹⁴ P.F. Suhm, Nye Samlinger til den danske Historie II: 2. Kjbh. 1793, s. 115-29.

¹⁵ L. Holberg, Danmarks Riges Historie III. Ny udg. v. F.L. Liebenberg, Kjbh. 1856, s. 302f.

hvorimod – det bemærke man – 26. sept. slet ikke længere nævner krongodsudlæg, endsigse forbeholder dem for landets børn. Forslagene er i deres substans altså yderst traditionelle; strukturelle reformer kommer slet ikke på tale i dette forum (hvor også de københavnske spidser figurerer 26. sept.). Det underbygger for så vidt præces' argumentation, men sætter vel også de københavnske kreditorer lidt udenfor parantes; og dermed nærmer vi os inderkredsen.

Den næste efterretning, vi har, er det anonyme »underdanigste betænkende«.¹⁶ Det gør efter min mening lysende rede for den aktuelle situation (på en måde, der virkelig ikke ligger langt fra den aktuelle problemformulering); og dets kerne går ud på at afhænde kronens mindst belejlige gods for *kontant* betaling. I privateje og drevet med forretningsduelighed vil det ødelagte gods snart komme på fode, og det vil bringe kapital til landet udefra, som ved »adskillig flid og vindskibelighed« måske endda kunde friste til at oprette »manufakturer og andre påfund«, begge dele »hans kgl. Mt til ny undsætning« i freds- som i fejdetid. Endelig foreslås rokader i pantegodset og vurdering efter dets fulde værd.

Betænkningen hører, som Ellehøj påpeger, snarest hjemme i december 1660, bl.a. fordi den bærer spor af de interne drøftelser i skatkammerkollegiet, og fordi den røber nervøsitet for majestættens uforgribelige vilje. Det sidste træk kommer ligeledes tydeligt frem i kollegiets »allerunderdanigst ansøgning« 24. dec., men nu med den bemærkelsesværdige nyhed, at det anbefaler kongen som det mest fordelagtige at frigøre sig fra kapitalforpligtelser til 6% forrentning ved gods – pantegods og salgsgods – som kan indbringe »to eller tre af hundrede i det højeste på de fleste steder jordegodset i sin bedste velstand kan indbringe«.¹⁷

Det første punkt i det anonyme forslag udmærker sig ved solide, merkantilistiske vækstfantasier og de velsignelser, tilførsel af kontant, udenlandsk kapital kunde bringe. Paterniteten er jeg idag mindre sikker på end for 10-12 år siden. Det binder sig ikke til kreditorerne, men det vilde opfylde deres ønske om kontant betaling, omend måske ikke deres sociale ambitioner. Jeg tør ikke længere udelukke Sehested, Bøgild-Andersens og Ellehøjs kandidat, dels på grund af de merkantilistiske visioner, dels på grund af hans kendskab til svenske og – for den sags skyld – internationale forhold. Allerede det går udover det givne grundlag, men mest overraskende (omend vel konsekvent) er den vending, sagen tog i den søde juletid: Kammeret foreslog jo simpelthen

¹⁶ Joh. Jørgensen, *anf.arb.*, s. 78-80. Arkivalisk er forslaget bilagt Müllers afregninger.

¹⁷ *Sst.*, s. 244; jf. Sv. Ellehøj, *anf.arb.*, s. 579f.

en operation, som vilde nedskrive kreditorernes rentekrav fra 6% til 2-3% (og dermed tillige en kapitalbinding). Og dette forslag er jeg næsten sikker på ikke vilde give kreditorerne julefred i sindet. Det er egentlig snarest den erfarne Sehested værdigt, men næppe Gabel, der kendte sin herres og mesters ønsker for godt til at forfalde til usikkerhed.

Nu foreligger den første instruks til Sehested 8. dec. om at foretage en gældsopgørelse – det blev *Bilantz* – og at gå kronens pantsættelser efter i sømmene med henblik på udligning i forhold til salgsværdien eller salg til andre, netop fordi afkastet ikke kunde forrente kapitalen; altså det stadium, det anonyme forslag var nået til. Netop da sprang ingen ringere end Klingenberg til som liebhaver til Ørum i Thy (s. 154 og 205); han fik i overensstemmelse med sit ønske godset for 35 rd./td.htk. og tilbød (?) tillige den ekstra tribut på 25% oven i købet, som præces med rette fremhæver; og han fik tillige adelige godsfriheder, hvorimod kongen forbeholdt sig relutionsretten, en art truende statsprioritet.¹⁸

Sehested havde ordre til at forhandle med de øvrige store kreditorer på tilsvarende konditioner, og den fik eftertryk ved at regeringen 16. dec. standsede alle anvisninger i statens midler.¹⁹ Til overflod foreslog kammerkollegiet i december endelig også indførelse af matrikelskat, en beslutning der førtes ud i livet inden 10. januar;²⁰ og kronen på værket blev den revolutionerende vending, sagen om krongodsudlæggene tog juleaftensdag eller kort efter, og som i praksis fuldbyrdede skattestaten.

Har der været tale om en interessekoalition må der altså være kommet grus i maskineriet. Opgøret med domænestaten må have fundet sted i de allersnævreste regeringskredse. Det hører ikke hjemme på stænderplan, og jeg vilde endda tro, at kreditorerne med nedskrivning og fastfrysning af deres tilgodehavender er blevet taget på sengen. Nærmere tror jeg ikke, at vi på nuværende tidspunkt kan komme, men er tolkningen korrekt, blev der altså allerede da slået skår i alliancen mellem kronen og dens udenlandske eller danske leverandører og kreditorer.

5. Krongodsudlæg og kredit

Påvisningen af, at enevælden så tidligt som i 1660'erne lagde sine egen oprindelse bag sig, hører efter min opfattelse til afhandlingens bedste og vigtigste resultater. Vi ved ganske vist fra Johan Jørgensens studier, at hoffet ikke skyede selv voldelige midler overfor mindre medgørlige,

¹⁸ C. S. Christiansen, *Bidrag til dansk Statshusholdnings Historie under de to første Enevoldskonger I. Kbh. 1907, s. 443 f.*

¹⁹ *Sst. I, s. 444-48.*

²⁰ *Sst. I, s. 283-85.*

københavnske forretningsforbindelser, og at spillet blev krydret af meget lidt flatterende hofintriger.²¹ Men den almindelige mening er vel, at først de store revisionskommissioner under Christian V var istand til at gøre endeligt op med fortidens korrupsion i leverandør- og kreditor kredse.²²

Præces fastslår omend uden datering (s. 161), at Berns & Marselis indstillede både leverancer og kredit, fordi kontantbetalinger for krigstidens og efterkrigsårenes leverancer næsten udeblev, og fordi de urentable krongodsudlæg ikke indbød »til yderligere forretninger med den danske krone«; kun Klingenberg bevarede sin »stilling i dansk erhvervs-liv« og administration (admiralitetet). På tilsvarende vis indstillede Gabriel og Selio Marselis deres leverancer, men opretholdt krediten – næsten 296.000 rd.– mod assignationer og i samarbejde med Müller (der jo ellers også likviderede sine forretninger med kronen).

Men selv Gabriel Marselis afviklede efter broderens død 1663 forbindelsen med kronen, selvom man 1664 fristede ham med særligt gunstige betingelser (renter,agio og provision i Drammen told), og selvom regeringen i marts 1663 principielt synes at have besluttet at forlade assignationspolitikken til fordel for krongodsudlæg (s. 163f.). Selv Sehested måtte »gå tiggergang« hos Marselis i Amsterdam for at finansiere sin franske ambassade. Kun forvaltningen af de nederlandske subsidier – 1.15 mill.rd. – påtog Marselis sig, men undgik omhyggeligt personligt engagement (s. 164), og han var i den position, at han kunde nægte at modtage krongodsudlæg.

Konklusionen (s. 165f.) fastslår, at reorganisationen af statsfinanserne ikke havde formået at fastholde kreditorerne, fordi kronen ikke kunde udrede kontant betaling. Dens 'afhængighed' gennem en menneskealder af storkøbmænd ophørte, og »den mobile kapital, som havde været deres (kreditorernes) styrke, og (som) havde haft væsentlig betydning for kongemagten ved knægtelsen (!) af godsejeraristokratiet med enevældens indførelse, var bundet i jord«. De var blevet godsejere, uden privilegier og kunde »nu i lighed med den gamle danske adel se hen til kongemagten som sin besejrer«.

Med sin formulering antyder præces en bevidst linie i regeringens finanspolitik og en ændring 1663-64, men hvor meget skyldes det finansielle imperativ og hvor meget en bevidst kursændring? Om den danske stat – som C.S. Christiansen frejdigt erklærer – for anden gang gik bankerot, da den 1663 annullerede assignationerne, er nok noget

²¹ Joh. Jørgensen, Patricia og enevælde. Hist.Medd. om København, årbog 1963-64.

²² C.S. Christiansen, Den store Revisionskommission og dens Forløbere. HT 7.r.IV. Kbh. 1902-04, s. 1-120.

kategorisk.²³ Dels var hoffet stadig en jungle af intriger og personlige eller politiske aversioner, dels indeholdt situationen reflekser af den spændte internationale situation og valget af alliancepartner, dels trak opgørene med Ulfeld, Kay Lykke og Gunde Rosenkrans op, ledsaget af frygt for aristokratiske konspirationer.

Men endelig må det også nok understreges, at assignationspolitikens genopblomstring snarest var et produkt af rivaliseringen mellem hof- og civilforvaltning og de to militære etater, som hver især »ikke kunde få udgifterne til at slå til«. Det involverede nødvendigvis de fire rentemestre, ikke mindst Henrik v. Støcken (der afløste Gabel i hof- og civilforvaltningen), Müller (landmilitærforvaltningen) og Mogens Friis (søetaten og krongodsudlæggene). Modsætninger og gnidninger ulmede under overfladen

Det endelige opgør må være indtruffet i sommeren 1664, umiddelbart efter at Sehested var vendt hjem fra sin ambassade, efter tidens skik med en monumental personlig og tjenstlig gæld. Hans engelske financier, Sir. Wm. Davidson, bosat i Amsterdam og Charles II.s 'konservator', havde i tilgift nægtet af modtage St. Knuds kloster i Odense. Den samlede afregning på 283.000 rd. forelå i august, og af den fik Marselis nok delvis dækning i norske toldmidler, medens resten gennem en række indviklede transporter blev overført til krongodsudlæg, hovedparten (St. Knuds kloster) til landsdommer Jens Lassen, men betydelige poster *nolens-volens* også til Marselis og Berns. Selv Gabel måtte modstræbende modtage Rantzauholm for næsten 40.000 rd. og trøste sig med en adelstitel.²⁴

Man kan med Christiansen sige, at kontantbetalinger udelukkede sig selv, fordi der sjældent var penge i statens kasser, ligeledes direkte lån. De, som forestod kasserne, var derimod velstående – drev selv forretninger, også med kronen; de kunde stadig trygles eller trues til lån, og de kunde skaffe dem, fordi deres kreditværdighed var betydeligt solidere end kronens. Det gælder Müller, Gabel og Friis.²⁵ Nu hørte leverandørernes fordringer og derunder også krongodsudlæggene under Friis' ressort,²⁶ han paraferede afregningerne, medens Sehested også skulde paraferere krongodsudlæg, og Friis engagerede sig jo iøvrigt selv i trans-

²³ C.S. Christiansen, Statshusholdning I, s. 450.

²⁴ Sst. I, s. 451 f., 464, 541 f.; C. O. Bøggild-Andersen, Hannibal Sehested I. Kbh. 1946, s. 381 f., 429-34 med noterne.

²⁵ C.S. Christiansen, Statshusholdning I, s. 461 f.

²⁶ Sst. I, s. 62, 65, 68 f., 542. Der havde ganske vist fundet en reallokering af indtægtsmidlerne sted ved det nye budgetoverslag i 1663. Krongodsudlæggene 1663-64 gjaldt først og fremmest de største fordringshavere både i København og i landdistrikterne.

aktionerne (s. 205). Der må altså nok være truffet en principafgørelse om krongodsudlæg i foråret 1664, og selvom det kunde tolkes som en markering af, at topembedsmændene nu ikke længere selv vilde spille med, kan man få en mistanke om, at det var Sehested og Friis, som nu for en stakket stund fik deres vilje.

I hvert fald blev der udlagt knapt 48.000 td.htk. for ca. 2.4 mill.rd. mod 35.000 td. i 1661, og Marseliskonsortiet fik – især pga. ambassadeaffæren – deres rigelige andel, ca. 15.000 td.htk. (inkl. det norske gods og pantet i Møen, men ekskl. Hanerau) for i alt knapt 3/4 mill.rd. Af de samlede udlæg altså en trediedel, men således som præces påpeger, at 54% af de samlede udlæg foregik i 1664 (35% i 1661, hvortil kom Skumstrup (Vilhelmsborg), som de afkøbte Friis i 1662). Det er derfor også nok en eufemisme blot at skrive (s. 154), at det i 1664 »atter blev nødvendigt at nedbringe gælden, men på en lidt anden vis«.

I den »lidt anden vis« ligger, at konsortiet måtte affinde sig med gods for den gæld, Sehested havde stiftet på kongens vegne og med den tvangskurs af 50 rd. pr. td.htk. der blev foreskrevet i sommeren 1664; præces »fristet (derfor) til at mene, at der var tale om andet end et rent tilfælde«, specielt da Klingenberg i juni 1664 endnu fik Dueholm kloster til 'gammel pris', 35 rd.td.htk. Ja, vist er der så; prisfastsættelsen havde hidtil fulgt 'landsens takst',²⁷ og for at føje spot til skade undgik der 19. juli forordning om minimalpriser for private godssalg (40rd.) for at beskytte godsejere mod det jordprisfald, som vist satte ind i efteråret 1663.²⁸

Det er usandsynligt, at regeringskredsen – så lidt som i 1660 – skulde have været uvidende om, at den urimeligt høje tvangspris gjorde godsudlæggene urentable. At Marselis' norske gods forrentede sig bedre end det danske – omend ikke tilfredsstillende – undrer mig ikke (s. 158f.), heller ikke, at Møen skønt kun pant kun afkastede 2% (1672). Præces bemærker selv (s. 156), at øen havde lidt særligt hårdt under krigene,²⁹ og det er sikkert korrekt, at det ikke har været meget bedre på de øvrige godser, der blev udlagt til tvangskurs. Det samme dokumenterede Müller jo sort på hvidt 1666 og 1669.³⁰

²⁷ Sst. I, s. 447.

²⁸ Landbohist.tidsskr. 2.r.IV. Kbh. 1982, s. 57f.

²⁹ Møen fik Marseliskonsortiet jo 1664 i pant for 100.000 rd.; da lenet havde ca. 3.500 td. htk. (RA. Rtk. 311.16 Jordebøger 1660-65; jf. s. 154) har 'panteprisen' været ca. 28.7 rd., en meget normal sats før 1660, hvis man regner med et afkast på 3% og en markedsrente på 6%. – En jordebogsekstrakt 1660 (Kgl.B. Ny kgl. saml. 786.4^o) anfører, at kun 18% af øens hartkorn var 'ved magt', mod et gennemsnit på Sjælland-Møen på 60%.

³⁰ Joh. Jørgensen, Henrik Müller, s. 125-29, 249-51.

Der er heller ikke noget at indvende mod præces' fremstilling af den hårdhændede behandling – specielt med hoveri og arbejdspenge – konsortiet gav bønderne, eller at disse ikke havde trøst at hente hos kronen; der henvises til, at det samme gælder de øvrige kreditorer, der måtte anlægge »kortfristede profitmotiver« (s. 156-58). Derimod er jeg mindre sikker på, at de økonomiske konjunkturer, som præces nævner flere gange og iøvrigt i overensstemmelse med Johan Jørgensen,³¹ *alene* har været udslagsgivende; hartkornsskatterne, som godsejerne jo hæftede for, har sandsynligvis været mindst ligeså afgørende; men dem affærdiger præces (s. 159) med en enkelt sætning, selvom han senere (s. 159f. og 200) fremhæver dem som medansvarlige for godsafhændelserne. Rent faktisk svares der 1662-70 ca. 1.70 rd.pr.td.htk., medens den sjællandske kapitelstakst for rug lå på ca. 1.50 rd.³²

Der blev – som jeg strejfedes det i indledningen – under magtstatens opbygning og specielt under enevælden efter min opfattelse i langt højere grad end forud tale om en socialt ødelæggende kamp mellem kronen og godsejerne om bondens tribut. Den mandejævning mellem de gammeldelige godsejeres og kreditorernes fremfærd, som præces anstiller (s. 158), forekommer mig lidt overflødig, men med det forbehold, at jeg er enig med både præces og Johan Jørgensen om, at kreditorerne anlagde og måtte anlægge forretningsmæssige synspunkter på godsdrift og rentabilitet. Navnlig gjorde Müller i sine besværinger til statskollegiet 1666 og 1669 jo ingen røverkule af sit hjerte. Niveauforskellen kan måske bedst illustreres ved, at den ihærdige, men anløbne godssamler Mogens Friis i 1652 havde ejet 428 td.htk., men i 1672 under grevskab og baroni var blevet god for lidt over 4.000 td.³³

Både Marseliskonsortiet og Müller besværede sig jo oftere over den svigtende rentabilitet, og Müller hævdede 1663 – næppe med urette – at overstatholder Chr. Rantzau, Sehested og Gabel havde nødte ham hårdt til at tage jordegods i betaling »til fast mere end tredobbelt ordinær rente«.³⁴ Min konklusion er altså, at præces' påvisning af leverancernes og kredittens ophør allerede i 1660'erne er et af bogens mest fortjenstfulde og velunderbyggede resultater. Derimod er der ikke helt overensstemmelse mellem betoningen (s. 166) af kronens sejr over storkøbmandene og konklusionens betoning af dens moderation (s. 199). Jeg

³¹ Sst., s. 129.

³² E. Ladewig Petersen, Godsdrift og magtstat. Det danske resourcesystem 1630-1730. Foreløbig udg. Odense 1987, s. 101f. og passim, også for det flg.; jf. også Den jydsk historiker nr. 23-24, s. 62-65 med note 13 (E. R. Wolf).

³³ RA. D. kanc. B 96 Rostjenestetaksationer på adelen 1574-1652; C. O. Bøggild-Andersen i DBL² VII. Kbh. 1935, s. 435f.

³⁴ Joh. Jørgensen, Henrik Müller, s. 89; jf. s. 129.

kommer lidt senere tilbage til dette, men aktionen 1663-64 får unægteligt et skær af en anden etape af en politisk fuldt bevidst frigørelse fra om man vil, likvidering af storkreditorerne.

6. *Det endelige opgør*

Postadministrationen (kap. VIII) og Marseliskonsortiets diplomatiske karrierer (kap. IX) vil jeg ikke gå nærmere ind på. De er interessante, ikke mindst for en social mobilitet, som er tidstypisk, og for især Klingenberges forunderlige evne til at overleve alle politiske konstellationer og til at bevare både sine forretninger og poster i centralstyret. Bortset fra titulaturen tror jeg, at præces (s. 196) har ret i, at det var Klingenberg *senior et junior*, som formentlig Mogens Skeel i 1670'erne spiddede så træfsikkert i 'Grevens og friherrens komedie' under det let genkendelige, men meget lidt flatterende navn »von Klingebeutel«. ³⁵

Pointen ligger nok i, at Klingenberg ikke mistede kontakten med statsstyret i modsætning til konsortiets øvrige medlemmer. Præces understreger da også (s. 188 og 194), at han i 1670'erne takket være sin position kunde »hjælpe sin familie og anden generation frem til en passende social status«, og at han trods revisionskommissionens dom og konkursen 1689 nåede at redde »en formue og social position for næste generation ved skiftet med sin søn«, som tilmed 1683 havde ægtet rigsadmiral Henrik Bielkes datter. ³⁶ Gabriel Marselis' to yngre sønner, Wilhelm og Constantin fik en bevidst adelig opdragelse og straks efter deres ankomst til landet *hof*charger (s. 187), og de hørte til det første kuld af friherrer (1673 og 1680) og assimilerede sig straks ved ægteskaber med gammeladelige (Vind og Charisius). De har vel nærmest været urørlige, hvorimod de to andre brødre i 1668 og 1702 måtte give op på grund af skattetrykket (s. 195). I parentes bemærket var Robert Molesworth her ikke helt galt underrettet.

Alligevel faldt hammeren hårdt, da den store revisionskommission i 1670'erne tog fat på de fordums storkreditoreres bedragerier og regnskabsmangler. Præces (og Carl Christiansen) har sikkert ret i, at resultatet for Marselis'ernes vedkommende var så skuffende, at kommissionen fremdrog den gamle saltkontrakt (fra 1641) som pressionsmiddel for at generhverve godsudlæggene (s. 191-94), og det lykkedes til

³⁵ J. T. Lauridsen, Adelsreaktion og politisk satire under den tidlige enevælde. Danske studier 1987, s. 9-25.

³⁶ A. Thiset & L. Bobé, Stamtavler over danske Adelslægter X. Kbh. 1923, s. 318-20; jf. bilag 3 s. 204.

overflod; dimensionerne får man et indtryk af ved, at konsortiets tab beløb sig til ca. 8.200 td.htk.af de 8.355 td., som kronen i alt erhvervede i 1680'erne.³⁷ Christiansen anfører den udbredte frygt for godsreduktioner efter franske og svenske mønstre,³⁸ og præces er altså ligeledes inde på tanken om reduktion som motiv. Hovedindtrykket bliver, at vejen for et slutopgør med de fordums storkreditorer og korrupsionen nu var åbne, for så vidt de ikke længere var knyttet til den snævre regeringskreds eller havde opnået eliteadelsstatus.

Præces' samlede vurdering (s. 196, jf. s. 199) er, at Marseliskonsortiet trods godsovertagelserne til tvangskurs slap heldigt fra deres engagement i Danmark, fordi priserne for deres leverancer havde været »noget højt opskrevne«. De havde trods alt kunnet føre store kapitaler ud af landet til handelsengagement med udgangspunkt i det amsterdamske kapitalmarked. Det er sikker et korrekt skøn, når man tilføjer, at godsudlæggene jo i virkeligheden ikke medførte den tilstrømning af kapital og »erfarne og vindskibelige købmænd« med forretningstalent, man havde fantaseret om i 1660, men båndlæggelser eller lammelser af udenlandsk handelskapital.

Som præces også flere gange (s. 7, 98, 158, 210) understreger var renteforskellene og det lavere renteniveau i Amsterdam ikke så afgørende, når kreditorernes kapital blev fastfrosset og godset måske ikke kunde forrente de midler, der var lånt til den lavere rente på de internationale pengemarkeder. Lignende ræsonnementer anstiller præces i sin konklusion (s. 199), hvor vægten lægges på det stigende skattetryk, som »trængte en række af de tidligere storkreditorer og især dem, der havde fungeret på udenlandske krediter, ud i fallit«, medens kronens holdning til korrupsionen og dens vilkår for gældsafviklingen karakteriseres som moderate.

7. Statsmagt, kreditorer og korrupsion

Præces har i tidligere kapitler drøftet korrupsionen under Sehesteds statholderskab i Norge og Ulfelds flådeadministration (kap. IV. 1-2) i 1640'erne. Konklusionen er i det første tilfælde, at »Hannibal Sehested i sin statholderperiode favoriserede brødrene Marselis og så gennem fingre med deres bedragerier«, fordi de ydede ham en nødvendig støtte; og omvendt fandt Selio og Gabriel Marselis »i Sehested et villigt instrument til varetagelse af deres stigende økonomiske og erhvervsmæssige inter-

³⁷ C. S. Christiansen, Statshusholdning II. Kbh. 1922, s. 810f.

³⁸ C. S. Christiansen, Den store Revisionskommission, s. 2f., 43, 120.

esser« i København og Norge (s. 81), og en lignende vurdering gælder Corfitz Ulfeld (s. 84, 89f.).

Præces' undersøgelser over underslæb og korrupsion i denne periode følger egentlig næppe nye konkrete enkeltheder til, hvad vi vidste i forvejen,³⁹ og hans bedømmelse præges af en lidt gammeldags forargelse. Præces' væsentligste og efter min mening uangribelige bidrag til denne klassiske diskussion ligger på to punkter. Først, at de betalingsformer, kronen betjente sig af ændrer karakter efter Torstenssonsfejden; kontante betalinger afløses på grund af kronens likviditetsvanskeligheder af naturalieleverancer, som Marseliskonsortiet for kronen omsatte til det, den havde brug for, penge og kanoner (s. 89f.). For det andet (og her i fortsættelse af Johan Jørgensens synspunkter), at statskreditorerne i løbet af 1650'erne erobrede centrale og indflydelsesrige poster i administrationen; det indledes med Henrik Müllers udnævnelse til generaltoldforvalter 1651 og fuldbyrdes med opbygningen af admiralitetskollegiet 1654-55 og postvæsenet (s. 90, 124ff., 167-71).

I et moderne forfatningssystem (siden oplysningstiden) opfatter vi det, i hvert fald ideelt, som statsmagtens opgave mod en tribut – skatten – at varetage almenvellets tarv, og korrupsion kan betragtes og behandles som kriminel. Ideelt, fordi staten under konsitutionel kontrol har monopol på at fastsætte prisen, fordi den kan benytte den fordelingspolitisk, og fordi der i offentlige institutioner (trafik, post) kan ligge en fristelse til tributmaksimering (»charge what the traffic can bear«-maximen).⁴⁰ Jeg fremhæver det sidste synspunkt, fordi enevælden uden restriktioner stod med maksimeringsmuligheder i kraft af sit magtmonopol.

Dermed er det allerede antydnet, at korrupsion må foregå indenfor bestående forfatningsmæssige eller institutionelle rammer, men også, at den forudsætter en ganske høj grad af markedsøkonomi og institutionaliseret samarbejde med beredvillige købmænd, når embedsmanden indenfor de givne rammer kan betragte sit embede som en udbyttegivende virksomhed, »a maximizing unit«. Der opstår altså en trekant, som naturligvis indeholder elementer af *appetitus divitiarum infinitus*, de velbjergedes umættelige begær, men som ikke nødvendigvis er samfundsmæssig ufunktionel, når det behagelige og nødvendige lod sig forene.

At der kun sporadisk gribes ind, kan naturligvis bero på monarkiets

³⁹ H.D. Lind, Underslæb paa Bremerholm under Korfits Ulfeldts Finansstyrelse. HT 6.r.V. Kbh. 1894-95, s. 367- 410; J. Engberg, Dansk finanshistorie i 1640'erne. Århus 1972, s. 133-55.

⁴⁰ For det flg. J. van Klaveren, Die historische Erscheinung der Korruption. VSWG 44. Wiesbaden 1957, s. 289-324; 45. 1958, s. 434ff., 468ff. og F.C. Lane, anf.arb.; jf. N. Steensgaard i HT 12.r.IV. Kbh. 1969-70, s. 499-504.

svaghed eller politiske omstændigheder, men kan vel også skyldes bitter nødvendighed, men under alle omstændigheder flokkes og konkurrerer driftige forretningsfolk, klikevis eller i indbyrdes alliancer (økonomiske og dynastiske) om chancerne. Det kan man aftale med embedsmanden ved hjælp af sminkede regnskaber, returkommission, bestikkelser eller levering af fordærvede varer, forfalsket opmåling osv.⁴¹ Det forudsætter, at leverandørerne indenfor de hierarkiske rammer kan kræve et vist mål af garanti eller endnu bedre en fod indenfor i administrationen og helst også opfyldelse af deres sociale ambitioner, begge dele for at sikre politisk medindflydelse og sikrere rammer for deling af rovet i et ellers ustabil, hierarkisk system.⁴²

Man kan hævde, at der under l'ancien régime bestod en spændvidde mellem konstitutionelle forfatninger, der som i England *i princippet* ikke vilde finde sig i korruption (men i praksis gjorde det) eller som i Danmark, hvor det kunde benyttes som politisk middel, når øjeblikket var inde, og på den anden side det absolutte monarki, som ikke tillod korruption (det var jo Ludvig XIV.s stolthed). Efter min opfattelse kunde man bedre hævde, at fyrsten under enevælden selv fastsatte monopolprisen for sin magtudøvelse; den behøvede kun at have sit mål i sig selv, eller i hvert fald kunde monarken prioritere statens opgaver. Herunder også andre sider af korruptionen, salg af afgiftspligtige embeder og social status, nådesbevisninger og leverancer. Det *kunde* betyde, at den, der nød sådan ære kunde fordele smerten nedad, men også, at efterspørgslen efter korruptionsgoder ophørte, når prisen blev for høj i forhold til nytteværdien. Men systemet indebærer tillige, at der kunde opstå spændinger om 'udbytningens' fordeling (f.eks. om skatterne) – med korruptionmodtagerne som næsten givne tabere, bl.a. fordi fyrsten sad inde med voldsmonopolet, men konkurrence og politiske intriger kunde stadig gøre systemet ustabil.

Pointen er naturligvis, at det netop er disse ingredienser, vi træffer i den aktuelle sammenhæng. Og det gælder ikke blot svigersønnerégimet hvor den gamle konges mistro røber, at han meget vel havde (eller kunde have systembetinget mistanke om) Ulfelds og Sehesteds transaktioner; han var af finans- og militærpolitiske grunde blot nødt til at finde sig i det. Men selv i regnskabets time måtte 'skandalen' begrænses til det

⁴¹ Man kan nikke genkendende til Klingensbeutels juniors store monolog om faderens *avancement*.

⁴² Symptomatisk nok understreger van Klaveren specielt den engelske og hollandske flådeadministrations sårbarhed, hvad Samuel Pepys *diaries* til overflod vidner om; anf. arb., s. 302f., 304 med note 34 og 317 med note 50.

politiske opgør. Det anfægtede – som præces viser – ikke leverandørerne, der jo iøvrigt typisk hang sammen som ærtehalm, økonomisk og dynastisk. De var i nødsituationen uundværlige.

Vi kan – hvad præces næppe vil være uenig i – betragte denne episode som en første etape på vejen mod opbygningen af skattestaten eller magtstaten i en alliance mellem leverandørernes økonomiske tarv og kronens politiske imperativ, snarest sikkerheds- og militærpolitiken, som adelsvældets rammer stod i vejen for. Henrik Müller måtte en kortvarig tur bag tremmerne, andre leverandører i København døde hensynsfuldt nok og man henlagde revisionssagen. Men ganske logisk – og det er jo et af afhandlingens vægtige synspunkter – gjorde leverandørerne og kreditorerne deres entré på indflydelsesrige poster i forvaltningen, ikke mindst admiralitetet, medens adelsvældet – og vel ikke mindst Anders Bille – endnu var stærkt nok til at fastholde grebet om hærordningerne.

Der er strengt taget ikke noget forunderligt i, at Müller og Marseliskonsortiet under krigen 1657-60 gjorde en kraftanstrengelse, eller at Müller og Klingenberg *de facto* fungerede som rentemestre; men konditionerne forvandlede med ét slag ved statsomvæltningen. Nu blev det majestæten eller – utvivlsomt ikke uden kabaler – regeringskredsen, som fastsatte prisen, både for gældsafviklingen, kreditorernes indflydelse og fordelingen af byttet, også på længere sigt. Og dermed er vi tilbage ved spørgsmålet om fordelingen af 'bondens tribut' i en ulige konkurrence mellem statsmagten og kreditorer med udenlandsgæld og urentable godser.

Om kronen virkelig viste den moderation, præces hævder, er for mig stadig problematisk eller et åbent spørgsmål. I hvert fald var hoffet under enevælden næppe meget mindre aristokratisk (blev også hurtigt godsejer- og embedsmandspræget) end før; og både fastlåsnings af gælden 1660 og de strammere betingelser 1664 kunde tyde på, at enevælden bevidst ønskede at lægge sin herkomst bag sig, men det endelige *showdown* måtte vente indtil slutningen af 1670'erne, da regeringen blev istand til effektivt at drage korrupsionen frem i lyset – men naturligvis uden at kompromittere sin stiltiende meddelagtighed. Politisk indflydelse var og er flygtig i et monolistisk depotsystem.

Det er muligt, at min vurdering af enevælden og magtstaten er mere desillusioneret end præces'. Og alligevel er jeg ikke sikker på, at distancerne er så store (s. 197-201). Det er velgørende, at præces lægger Gustav Bangs primitive kapitalistfordømmelse bag sig, og det er indlysende rigtigt og vigtigt, at leverandørerne efter midten af århundredet forvandles til bankers, der fungerede som katalysatorer for opbygningen

af den moderne magtstat i en nærmest verdenskrigshærgede situation, uden at give afkald på profit og korruption. Til samme kategori hører de militære entreprenører, som hidtil har fristet en skyggetilværelse.

Grænserne for denne udvikling finder præces i, at kreditorerne før eller siden måtte finde sig i, at deres mobile kapital immobiliseres i fast ejendom, som udspillede deres rolle og føjede dem ind »som godsejere på det feudale samfunds præmisser«. Man kunde spørge, om den unge enevælde – trods skattestatsstatus – havde haft alternativer, og om ikke andre, højt prioriterede opgaver beslaglagde ressourcerne; og omvendt om kreditorerne – hvad jeg efterhånden tvivler om – selv har ønsket den sociale mobilitet, som krongodsudlæggene gav dem adgang til, her i modsætning til det københavnske købmands- og akademikeraristokrati, som faktisk viste sig bedre istand til at konsolidere deres sociale positioner.

I den henseende ligger grænsen snarest i, at enevælden selv var nødt til eller vilde fastlåse handelskapitalen, forudsat den kunde finde andre finansieringskilder og uanset alle potentielle, sociale ambitioner. Men interessant nok midt i en merkantilistisk – eller, colbertistisk – diskussion, som fordømte handelskapitalens bindinger til fast ejendom, social status eller konsumtion, og en diskussion, som moderne forskning har genåbnet, efter min opfattelse uden helt at gøre sig grænserne og mulighederne for det enevældige systems organiserede voldspotentiale klart.

8. Konklusion

For at sammenfatte har præces gennemført et stort og som helhed metodisk sikkert og modent arbejde på et område, som uden videre kan karakteriseres som magistralt. Han mestrer et stort og vanskeligt kilde-materiale, og undersøgelsen har som helhed opnået væsentlige resultater og en mere facetteret og afbalanceret vurdering af kronens forhold til sine kreditorer, end vi hidtil har haft. Fremstillingen udmærker sig ved stor klarhed og er velskrevet, men først og fremmest ved at fastholde hovedlinier og hovedsynspunkter på en strukturel overgangsfase.

Afhandlingen har sin styrke i den konkrete fremlæggelse og tolkning af et meget omfattende sagskompleks med anvendelse af domænestat-skattestatsmodellen som analytisk ramme. Dens svagheder beror på, at præces – lidt ejendommeligt – ikke har overskredet denne ramme ved anvendelse af endnu mere avancerede teorier, som måske endda havde kunnet tjene til afklaring af præces' eget hovedanliggende. Men indvendingerne – som også er et vurderingsspørgsmål – kan ikke rokke ved den kendsgerning, at præces har fremlagt et fast struktureret og metodisk

sikkert arbejde med betydningsfulde resultater, og som opponenter vil jeg ikke tøve et øjeblik med at anbefale fakultetet at konferere præces den filosofiske doktorgrad.

E. Ladewig Petersen

HARALD ILSØE: 555 danske selvbiografier og erindringer. En kronologisk fører med referater til trykte selvbiografier forfattet af personer født før 1790. C.A. Reitzels Forlag, København 1987. 274 s. 244 kr.

Den mentalitetshistoriske bølge har ført til en genopdagelse af memoirelitteraturen. Selve de tendentiøse og subjektive træk, som siden det kildekritiske gennembrud har gjort dette kildestof suspekt for historikere, står nu i centrum af interessen, fordi man heraf kan slutte sig til personernes og samtidens *forestillingsverden*.

Harald Ilsøes bog er derfor aktuel, formentlig utilsigtet, fordi den, som han antyder i indledningen (s. 8), har været længe undervejs. Et eksempel på hvordan forskningens forskellige strømme ofte løber samme vej, hvor de får lov at strømme frit. Ydermere er det en bog af en type, som næsten ikke skrives mere og næppe heller vil blive det i fremtiden. I en tid, hvor selv den mindste forskningsindsats skal være målrettet og meriterende, har Ilsøe uegennyttigt stillet sin lærdom til rådighed og har skabt et hjælpemiddel, som kommende historikergenerationer vil takke ham for: 555 trykte selvbiografier af danskere med fødselsår til og med 1789 har han hentet frem i lyset ved »omfattende og kringledede litteraturundersøgelser«. Selv om han beskedent tilføjer, at fortegnelsen »ikke på nogen måde kan kaldes for udtømmende«, så må man efter at have læst bogen sige, at det han ikke har fundet, bliver ikke let at finde. En viden, som den der her er nedlagt, kan aldrig erstattes af nogen computer. Et eksempel: Ordenskapitlets store samling af ridders selvbiografier, indsamlet fra og med 1808, gik til grunde ved Christiansborgs brand 1884. I forordet til en nekrologsamling finder Ilsøe oplysningerne om, at ordenskapitlet udlånte biografier til seriøse tidsskriftsredaktører, og ved at følge dette spor lykkes det ham at rekonstruere en lang række af de tabte kilder. Ikke mærkeligt, at Ilsøes nøgterne stil får farve i kinderne under redegørelsen for dette scoop, (s. 32f).

Selv om der har måttet økonomiseres med pladsen ved udvælgelsen af oplysninger om den enkelte selvbiografi, er så meget medtaget, at de fleste historikers spørgsmål skulle være tilgodeset: Forfatterens leveår,

stilling, herkomst og fødested, om muligt også forældres stilling; litteraturoplysninger i udvalg, men også – som særlig service for bl.a. undervisere – henvisninger til gængse moderne antologier. Den letoverskuelige opstilling, lige ned til typografien er næsten identisk med forfatterens egen »Udlændinges rejser i Danmark før år 1700«, Historisk Instituts flotte hilsen til Astrid Friis' 70-årsdag i 1963. Ligesom her nøjes Ilsøe ikke med at fortegne bøgerne, han har også læst og refereret dem for os. Men nu er det jo lettere at gengive rejsen gennem landet end rejsen gennem livet. Ilsøe vedkender sig her »et ikke uvæsentligt element af udvælgelse og vurdering«. Fremfor at bruge de få linier, der er til rådighed, hvad enten selvbiografien er på 4 eller 1000 sider, skrevet af en straffefange eller en statsminister, på et detailleret indholdsreferat, leverer han en karakteristik af helheden, som kan give forskellige brugere et rimeligt dækkende indtryk af, hvad de kan finde. I de tilfælde hvor jeg har læst de pågældende memoirer, kan denne vanskelige opgave konstateres at være lykkedes.

Indledningen (s. 12-38) er ikke blot en »præsentation af selvbiografierne«, men en stofmættet afhandling af selvstændig værdi om memoire-genrens historie i Danmark. M.h.t. forfatternes herkomst er meget som det vel måtte forventes: Adelens dominans de første århundreder, afløst af borgerskabets, navnlig akademikernes i det 18. århundrede, det beskedne antal bønder, håndværkere og kvinder, præsternes massive repræsentation, som til fulde dokumenterer deres kulturelle magtposition. Litteratursociologer kan let nuancere billedet ved hjælp af bogens forbilledlige registre.

Et spørgsmål af betydning for vurderingen af det fremlagte stofs repræsentativitet og bogens levetid som hjælpemiddel er forholdet mellem trykte og utrykte bevarede selvbiografier. Ilsøe diskuterer det ikke, måske fordi det er vanskeligt at sige noget præcist herom. Man havde dog gerne hørt hans mening. Mit gæt er, at det der er blevet trykt er det, der har haft skiftende tiders interesse. Det betyder, at man m.h.t. statuspersoner af enhver art og til enhver tid, må regne med, at det væsentligste foreligger trykt, mens der for »almindelige« menneskers vedkommende endnu gemmer sig adskilligt værdifuldt stof i arkiverne og hos private. De få af sidstnævnte slags, der er med i Ilsøes samling, som fæstebonden Søren Pedersen Havrebjergs uhyre givende optegnelser, er publiceret inden for de seneste år og giver håb om, at der findes mere.

At bogen slutter med fødselsåret 1789 skyldes ikke bare, at den gamle verden gik under det år – bogens sidste forfatter er betegnende nok en fynsk lægprædikant – men også at det ville være uoverkommeligt at føre den videre frem. Selvbiografiernes kronologiske fordeling taler deres

tydelige sprog: forfattere født før 1600: 44; 1600-1699: 121; 1700-1749: 149; 1750-1769: 110; 1770-1789: 130.

Interessant er gennemgangen af de mangfoldige begrundelser for at nedskrive erindringer; blandt disse er den mest fundamentale, at bevare sig selv fra glemslen, ikke den hyppigst anførte. Et morsomt eksempel på, at Janteloven ikke er af ny dato, finder vi i Casper Peter Rothes beklagelse fra 1773 over, at danskerne holder det »for en utålelig hovmod eller stinkende selvros at ville skrive noget om sig selv... En skadelig blufærdighed og ubillig frygt for misundelse er da de tvende hovedfjender, som berøver fædrelandets historie mangen en ypperlig efterretning...«. Men selve Rothes beklagelse viser, at en ny tid er på vej, og med romantikkens psykologiske interesse lyder helt andre toner: Veterinæren J. V. Neergaard kalder sine erindringer fra 1844 »historisk-psykologisk fremstillede. Et bidrag til Menneskekundskab«, og påpeger, »at det som oftest ikke er så meget tingene og menneskene, som vore individuelle forestillinger om tingene og menneskene, der gør vor forfatning behagelig eller ubehagelig og bringer os til at handle...«. Selv om mentalitetshistorie som begreb er nyt, er den bevidsthed, som ligger bag den, det ikke.

Hans Vammen

OLE LANGE: Jorden er ikke større... H. N. Andersen, ØK og storpolitikken 1914-37. Kbhvn., Gyldendal 1988. 297 s. kr. 300.

Vi har længe savnet en videnskabelig biografi om en af dansk erhvervslivs store mænd, Det Østasiatiske Kompagnis skaber, etatsråd H. N. Andersen. Skønt der er gået et halvt århundrede siden hans død som 85-årig i slutningen af december 1937, er det først nu en professionel historiker, dr.phil. og lektor samt fhv. journalist ved Information Ole Lange, har vovet at give sig i kast med denne vanskelige opgave.¹

Hvis det er forbundet med mange problemer at portrættere en offentlig personlighed som f.eks. en politiker eller en embedsmand, så er det ulige

¹ Professor Johannes Østrup forsøgte i 1935 at udsende en bog om ham på Gyldendal under titlen »H. N. Andersens Eventyr«. Men H. N. Andersen forhindrede udgivelsen efter at have læst et korrekturtryk. Disse tryk er senere forsvundet, og bogens indhold er ukendt, jvf. Ole Langes biografi om HNA bd. I s. 227 og Frederik Hegels Erindringer bd. I s. 153 f. Gyldendal 1946, der har en noget andet, men ikke nødvendigvis mere troværdig version. Biografien i. bind er anmeldt af forskningsstipendiat Per Bro i Historisk Tidsskrift bd. 88 s. 89 ff.

sværere at skrive en biografi om en af de store private virksomhedsledere. De førstnævnte har dog været i officielle institutioners tjeneste og har følgelig efterladt akter i offentlige arkiver om deres handlinger eller overvejelser. Disse samlinger er underkastet regler om opbevaring og tilgængelighed etc., og de vil derfor på et eller andet tidspunkt blive åbnet for seriøse forskere.

Men dette gælder ikke de store handels- og industrifyrster, der bogstavelig talt har forskanset sig i deres hovedkvarterer hvor det er næsten umuligt at få adgang med mindre ledelsen betragter ansøgeren med velvilje og tillid – hvilket kan være ret så belastende for den pågældende. Kun ifald en virksomhed kommer ud i så voldsomme storme, at der bliver tale om en offentlig undersøgelse, giver det fremtidige forskere en mulighed for at kigge moderne private foretagender i kortene. Desuden kræver dette særlige forskningsområde videnskabsmænd, der er særdeles kyndige på det regnskabsmæssige område. Her kommer mange historikere til kort, hvilket Ole Lange med smerte har måttet konstatere efter udgivelsen af bd. I. Det tjener ham til ære, at han åbent har indrømmet dette.

En skildring af ØK's oprettelse og udvikling støder desuden på den specielle vanskelighed, at hovedsædet i København blev stukket i brand den 19. december 1944 af en nazistisk terrorgruppe, hvorved en væsentlig del af arkivet gik tabt. Noget blev dog reddet, først og fremmest bestyrelsesprotokollerne, som Ole Lange ikke har haft adgang til.

Mærkeligt nok fremgår det ikke af forordene til bd. I og II, hvorvidt Ole Lange har søgt om adgang til Kompagniets arkiver, men har fået afslag. En sådan ansøgning skulle dog synes helt uundgåelig, selvom han på forhånd har måttet regne med et nej. Men i biografien er han tavs på dette punkt. Til gengæld har han i et interview i Berlingske Tidende den 29. oktober 1988 indirekte udtalt sig om dette problem. På journalistens meget fornuftige spørgsmål, om det overhovedet er muligt at skrive en troværdig videnskabelig bog om ØK's stifter uden adgang til ØK's arkiver, lyder svaret: »Ingen vil kunne anfægte bogen videnskabeligt denne gang. Jeg mener godt, det kan lade sig gøre at give et færdigt billede uden adgang til ØK's materiale. Der findes så meget materiale andre steder.«

Det er unægtelig en temmelig forbavsende udtalelse, der kaster lys over det interessante fænomen, at vi har fået en stor biografi i to bind om en mand, der har sagt: »Det Østasiatiske Kompagni er en livssag for mig, og med det må jeg stå eller falde.« (bd. I s. 215). Om denne »livssag« får vi imidlertid kun lidt at vide, men til gengæld så meget mere om de glamourøse begivenheder i Andersens lange og omskiftelige liv.

Skabelsen af Kompagniet og ikke mindst dets virksomhed under den første verdenskrig er H. N. Andersens store og værdifulde indsats i Danmarks historie. Det er denne bedrift og dens betydning for vort land, vi gerne vil vide mere detailleret besked om, men her lades vi som sagt næsten helt i stikken. Årsagen til denne svigten ligger lige for: enten har Ole Lange ikke kunnet få adgang til ØK's materiale, eller også har han ikke ønsket at gøre forsøget for ikke at risikere sin uafhængighed over for emnet.

Mon ikke det sidste har været tilfældet? Udtalelsen i Berlingske Tidende kunne tyde på det. Hvis dette har været hans standpunkt, er det ikke blot forståeligt, men fuldt ud acceptabelt. Fejlen er blot den, at han ikke har draget den uundgåelige konsekvens, at opgaven i så fald er uløselig. I stedet har han valgt at koncentrere sig om de begivenheder, hvorom der i Danmark og udlandet findes en del materiale. Dette er heller ikke uforståeligt, men svagheden er igen, at han dermed har udskiftet det mest interessante og mindst belyste område i Andersens virksomhed med de opgaver, der trods den megen omtale kun er af sekundær betydning ved vurdering af hans livsværk og desuden var af tvivlsom værdi for det fædreland, han så gerne tjente. Dette skal jeg komme nærmere ind på i det følgende. Men forinden må jeg erklære mig enig med Per Bro, når han i sin anmeldelse af bd. I bl.a. gør opmærksom på, at skildringen af ØK's virksomhed i årene op til krigen ikke så meget handler om Kompagniets almindelige udvikling men om Andersens forhold til brødrene Kinch og det deraf følgende retsopgør.

Fra slutningen af august 1914 begyndte et nyt afsnit i H. N. Andersens bane gennem livet, der kan kaldes det storpolitiske. Det indledtes med udenrigsminister Erik Scavenius' opfordring til ham om at rejse til London for at prøve på at finde ud af, om den britiske regering havde planer om et flådefremstød ind i Østersøen. På grundlag af nogle løst henkastede bemærkninger fra udenrigsminister Sir Edward Grey fik H. N. Andersens ændret den specielle opgave således, at han blev en slags halvofficiel dansk fredsmægler med Storbritannien, Tyskland og Rusland som de egentlige fredsforhandlere.

Ole Lange beskæftiger sig indgående med denne »fredsmission« som Andersen livet igennem var meget stolt over. Men det hindrer ikke Ole Lange i ganske nøgternt at erkende, at missionen »var umulig først og fremmest som følge af de grundlæggende modsætninger mellem stormagterne.« (II, s. 79). Lange kunne også have sagt, at den ikke blot var umulig, den var også overflødig, thi ifald de tre stormagter virkelig var interesseret i en forhandlingsfred, kunne de nok selv have fundet en forhandlingsvej.

Man kan derfor undre sig over, at en så realistisk og desillusioneret diplomat og udenrigsminister som Erik Scavenius overhovedet ville inklade sig på dette spil, der i en amatørers hænder let kunne blive farligt – hvad det da også blev. Men Danmarks desperate stilling midt imellem de tre krigsførende magter kunne nok begrunde et sådant forsøg.

Scavenius har selv givet et svar på dette spørgsmål. Det er skrevet så sent som nogle få måneder før hans død i november 1962. Gennem en bekendt havde han om sommeren fået lejlighed til at læse Dahls, Fabricius' og Steins redigerede udgave af H.N. Andersens optegnelser »Danmark under Verdenskrigen«, trykt i 1926.

I et brev dateret den 9. august 1962 skrev han efter endt læsning: »Andersen viste ved de handelspolitiske forhandlinger under krigen, særlig i London, store gaver som forhandler, hvorved han blev støttet af hans forhold til kongefamilien i deres forskellige forgreninger. *Dette berettigede mig til altid at stille mig bag ham* (her fremhævet). Hvad hans store politiske arbejde for freden angår, måtte jeg erkende, at selv om man ikke kunne forvente positive resultater, ja undertiden mistænkeliggørelse som ved hans rejser til Petrograd, (at) der dog herved skabtes en gunstig baggrund for hans handelspolitiske bestræbelser for at fremme danske interesser«.

Ole Lange har vist virkelig skarpsindighed, når han om dette punkt skriver, at »disse mæglingsbestræbelser (var) et bevidst led i den samlede danske udenrigspolitik, dvs. i bestræbelserne på at opretholde neutraliteten og sikre handels- og forsyningslinjerne.« (II, s. 80).

Det er på dette område, Andersens storpolitiske virksomhed havde nogen betydning for Danmark, og ikke i forsøget på at bringe de tre krigsførende stormagter sammen. Dette forsøg var tværtimod yderst farligt og havde nær bragt den danske regering i en meget ubehagelig situation, da Andersen drevet af sin utrolige forfængelighed og selvoptagethed lod sig lokke af den tyske regering til at prøve på at få en tysk-russisk separatfred i stand. Danmark blev dog reddet ud af klemmen hovedsagelig på grund af czarens loyalitet over for sine allierede.

Også Scavenius var en modstander af dette særlige fredsforsøg og prøvede at stoppe det. Men han havde i realiteten pådraget sig et medansvar ved at slippe etatsråden løs på et felt, han i egenskab af amatørdiplomat ikke beherskede. Andersens stolthed over sin virksomhed som fredsmægler er derfor ikke berettiget. Og hans påstand om, at var *ham* personligt, der havde fået den britiske regering til at opgive et sømilitært fremstød ind i Østersøen (II, s. 63) kan næppe karakteriseres som andet end et momentant anfald af storhedsvanvid. Han skulle hellere have rost sig af den betydning det fik for landets forsynings-

situation, at ØK stort set kunne fortsætte sin import og export fra oversøiske pladser til Danmark under hovedparten af krigen. Men det hører vi ikke meget om i Ole Langes bog.

Til gengæld erfarer vi så meget mere om en anden af H. N. Andersens planer, der kun kan betegnes som en af hans fikse ideer.

Under et besøg i Petrograd marts 1915 udviklede Andersen over for czar Nikolaj en grandios plan, der gik ud på at etablere et snævert økonomisk samarbejde mellem Rusland og Storbritannien med det mål at lede handelen bort fra Tyskland når det til sin tid havde tabt krigen og sin verdensposition. Denne plan optog ham de næste 10-20 år og fik en ny udformning efter 1918, idet Danmark nu skulle deltage i projektet som britisk lydland, hvilket naturligvis ville blive til stor økonomisk fordel for ØK (II, s. 175).

Planen havde den afgørende svaghed, at briterne var ganske uinteresserede. Deres interesser lå først og fremmest i Imperiet og i det olierige Mellemøsten.

Ifølge Ole Lange søgte Andersen efter Tysklands nederlag i 1918 at kombinere sin baltiske plan med det slesvigske spørgsmål. Under krigen havde han støttet regeringens nøgterne nationale politik, om at en eventuel ny grænse mod Tyskland skulle være en national sindelagsgrænse. Men i løbet af efteråret 1918 opgav han dette standpunkt til fordel for Dannevirkepolitikken og ideen om at etablere en international zone på begge sider af Kielerkanalen (II, s. 67f., 129ff.).

Skønt Lange erkender, at de »baltiske visioner« var ren og skær illusionspolitik, så mener han dog, at de »i hvert fald var stort og logisk tænkt.« (II, s. 247). Men det må dreje sig om den formelle logik, hvor man som bekendt kan bevise, hvad det skal være, f.eks. at morlille er en sten. Det er i virkeligheden dybt ironisk, at netop H. N. Andersen, som var den første større skibsreder, der ændrede hele sin flåde af dampskibe til oliedrevne motorskibe, kunne finde på denne »baltiske plan«.

Han var åbenbart ikke klar over, at sidste gang Storbritannien for alvor engagerede sig i Østersøområdet var under Krimkrigen i 1854-55, dvs. ved overgangen fra sejlskibene til dampskibene. Så længe de sejldrevne træskibe dominerede skibsfarten, var Østersøområdet datidens Mellemøsten, hvor briterne fik al det træ, tjære, hamp, tovværk og sejldug etc., der holdt skibsfarten og ikke mindst krigsskibene i gang. Man da først de kuldrevne jernskibe og senere de oliefyrede stålskibe beherskede søtrafikken og krigsflåderne, vendte briterne sig bort fra Østersøen og rettede blikket mod de moderne stålproducerende lande og de rige olieområder. Andersen levede længe nok til at opleve den britisk-tyske flådeoverenskomst af 18. juni 1935, der i realiteten overlod Østersø-

en til tyskerne. Den sovjetiske sømagt var endnu for svag til at kunne hævde sig. Det kunne være interessant at erfare, hvad han har tænkt ved den lejlighed. Men ét står fast: der var ingen realitet i hans »baltiske visioner«. Det hele var blot fantasi.

Nu kunne alt dette være, hvad det ville, hvis ikke Andersens »visioner« også førte til hans indblanding i det slesvigske grænsespørgsmål og den deraf følgende Påskekrise i 1920, der nær var ved at føre Danmark ud i politisk kaos og revolutionære tilstande. Andre var naturligvis også medskyldige heri, men hans indblanding er med rette blevet betegnet som »politisk dilettantisme«. Og så tør man knapt nok tænke på de katastrofale følger, der kunne være overgået Danmark, ifald Dannevirkefolkene og Kanalentusiasterne havde fået deres vilje – for slet ikke at tale om Andersens ubetænksomme idé om Danmark som »britisk lydland«.

H. N. Andersens optræden i Landmandsbanksagen og hans indflydelse på Venstre-ministeriet Niels Neergaard har givet Ole Lange lejlighed til mange skarpe kommentarer. Disse afsnit er efter min opfattelse noget af det bedste i hele værket. Forfatteren synes i høj grad at goutere, hvorledes Andersen i efteråret 1922 mødte sit politiske Waterloo, da Ove Rode og Erik Scavenius punkterede ballonen (II, s. 190 ff.).

Ole Lange er heller ikke blid, når han skal karakterisere etatsrådets ellers så sakrosante person. Om hans forhandlingsmetoder under »fredsmissionen« hedder det, at de var »useriøse eller uærlige« (II s. 75). I Landmandsbank-affæren afgav han en erklæring, »der mildt sagt var vildledende for ikke at sige løgnagtig.« (II, s. 229 f.). En britisk udenrigsministeriel embedsmand citeres for at omtale ham som »en forfærdelig pilfinger, (der) spilder alles tid med sine endeløse udredninger af tågede planer (II, s. 235).

I det afsluttende kapitel konstaterer Lange, at »Excellensen var et uhyre forfængeligt menneske med en forbløffende optagethed af eget image.« Dette er jo sandt nok, men også typisk for en mand af hans oprindelse. I det 19. årh. fødtes fire senere meget berømte danske proletarbørn, der alle nåede samfundets øverste top: H. C. Andersen, Johanne Louise Heiberg, Louise Rasmussen (Danner) og H. N. Andersen. De var vidt forskellige, men havde det fællestræk, at de elskede at færdes på de bonede gulve og meget gerne i kongelige gemakker. I den henseende var H. N. Andersen nok en af de ivrigste.

Set på denne baggrund kan det synes selvmodsiggende, når Ole Lange slutter sit to-bindes værk med at hævde, at H. N. Andersen »havde format« (II, s. 256). På dette punkt er jeg dog ganske enig med forfatteren. Andersen var virkelig en mand af format, endda af et betydelig større format end det, vi plejer at møde i vort land. Men han

var det på et område, som Ole Lange – for endnu en gang at pointere min hovedpåstand – næsten lader helt uomtalt. Fremstillingen i bind II fylder ca. 235 sider, når man trækker kildeoplysninger, noter etc. fra. Heraf beskæftiger ca. 220 sider sig med Andersens indblanding i udenrigs- og indenrigspolitiske begivenheder samt i Landmandsbank-affæren. Kun ca. 15 sider handler om Kompagniet.

Til gengæld skal det uden forbehold erkendes, at Lange har forfattet en meget velskreven skildring af de mere udadvendte sider af etatsrådets virksomhed. Han har fremlagt en interessant og spændende beretning, som vil optage mange læsere, der ikke så nøje kender til de fremstillinger og forfattere, som i de sidste 60-70 år har beskæftiget sig indgående med Andersen. Ole Lange har selv kunnet bidrage til forskningen med en del nye omend ikke epokegørende nyheder, der især stammer fra Public Record Office i London og Landmandsbank-kommissionen i København.

Det er jo ikke noget forkert i at genfortælle en god historie og samle de spredte oplysninger i et enkelt værk. Men når Ole Lange udtrykkeligt betoner det videnskabelige moment i sin biografi om H. N. Andersen, så kan det ikke være ubilligt at fastslå, at vi stadig mangler bogen om Andersen og hans livsværk: Det Østasiatiske Kompagni.

Viggo Sjøqvist

HUGO CANCINO TRONCOSO: Chile. La Problemática del Poder Popular en el Proceso de la Via Chilena al Socialismo 1970-1973. Un estudio de la Emergencia de los Consejos Campesinos, Cordones Industriales y Comandos Comunales en Relación a la Problemática del Estado, la Democracia y el Socialismo en Chile. Aarhus University Press, 1988. 519 s.

Emnet for dagens disputats ligger nok mange danske fjernt.¹ Et latinamerikansk emne er da også usædvanligt i dansk disputatstradition. Når man læser afhandlingens 519 sider, opdager man imidlertid hurtigt, at emnet slet ikke er så fjernt endda. Den politiske kultur i Latinamerika har i høj grad hentet sin inspiration fra Europa, enten direkte eller via det

¹ Det følgende er en let revideret version, især af stilistisk art, af min opposition ved forsvaret af disputatsen på Odense Universitet den 14. november 1988.

USA, hvis rødder også er i Europa. Bogen handler i stor udstrækning om politiske forestillinger, og disse har i stort omfang deres udgangspunkt i europæiske forhold. Således vikles læseren hurtigt ind i en debat om ideologidiskussionen ud fra den russiske revolution i november 1917. Denne debat om 1917-modellen, om dens udformning fra Lenin til Stalin og dennes efterfølgere har længe optaget forskningen og er siden M. Gorbatsjovs tiltræden i 1985 nu også blevet kendt i en større offentlighed. »Glasnost« har i østlige medier bragt helt utrolige forhold i den »virkelige socialisme«, dvs. den sovjetisk-østeuropæiske, frem i lyset.

Også på anden måde minder emnet om Europas historie. Det forekommer mig slående, at Chiles historie 1970-73 på en række væsentlige punkter minder om Spanien 1936-39, både med henblik på de interne forhold, og med henblik på de to eksemplers betydning som myte, ikke mindst for mange vesteuropæiske intellektuelle. Sært nok har forfatteren kun een gang – og det på et punkt, hvor der netop ikke er nogen lighed! – følt anledning til at foretage en sådan sammenligning.²

Disputatsen er ligeledes usædvanlig ved at tage et meget nyt tidsrum, nemlig den omtumlede periode under Unidad Popular koalitionsregeringen 1970-73 op til behandling. Det er sjældent, at disputatser med historisk emne ligger så tæt på vor egen tid. Det har sine fordele, men det giver også nogle problemer. Det gør dog afhandlingen meget aktuel. For nylig, ved folkeafstemningen i Chile den 5. oktober 1988 kunne man også i danske massemedier pludselig blive orienteret om chilenske forhold. Hvis afstemningens nej-flertal skulle åbne mulighed for mere normale politiske forhold igen, så vil de problemer, som afhandlingen peger på, i høj grad blive aktuelle. Bogens hovedtema er nemlig en indgående analyse af det chilenske venstres politisk-ideologiske forestillinger 1970-73. I Spanien gik der 40 år, før den tabende part i borgerkrigen, blev den vindende part i den historiske udvikling.

Nu er der naturligvis en sammenhæng mellem valg af emne og emnetidsrum, for – som det nævnes side 1 – er forfatterens egen baggrund i Chile. Denne samtidshistoriske synsvinkel giver generelt nogle fordele og nogle problemer. Forfatteren har boet i Chile i det tidsrum, og det har givet muligheder for at forstå ting, som det kan være svært at læse sig til. Men sådanne personlige oplevelser kan også gøre én mere påvirkelig i ens senere vurdering af det oplevede tidsrum. Forfatterens engagement mærkes ikke så meget i teksten, der er holdt i en sober og analyserende

² Hugo Cancino, s. 153. – En behandling af dette tema ses i Frederico G. Gil, Ricardo Lagos E., Henry A. Landsberger: *Chile 1970-73. Lecciones de una experiencia*. Madrid, 1977; Henry A. Landsberger y Juan J. Linz: *El caso chileno y la España de los años 30: contraste y similitud*, s. 399-435.

form, men undertiden ret tydeligt i det meget omfangsrige noteapparat. Det ses også ved, at bogen er tilegnet en af de omstridte hovedpersoner, præsident Allende og hans tilhængere. Forholdet til, og man kan godt sige opgøret med, en dengang herskende marxistisk fortolkningsramme har præget fremstillingen. Denne tradition har også præget sprogbugen. Jeg vil ikke kalde det danske resume for læservenligt – og det er en skam.

Det samtidshistoriske aspekt har – som det altid er tilfældet – også givet nogle kildemæssige problemer. Afhandlingen hviler, stort set, udelukkende på offentlige udsagn – det være sig taler, erklæringer, programmer, brochurer, artikler. Kildemateriale af mere intern art fra de berørte partier eller fra ledende politikere er enten konfiskeret eller brændt af deres ophavsmænd. En samtidshistoriker har imidlertid den fordel og mulighed selv at kunne producere kilder, f.eks. ved interview-metoden. Forfatteren nævner den selv s. 12, men har dog kun brugt den i ringe omfang (f.eks. s. 400, note 104, med Louis Astete). Man kan altid metodisk diskutere nytten af interviews, men her kunne have været muligheder for et supplement. En række aktører fra perioden 1970-73 har i mange år levet i eksil, både i Europa og i Latinamerika/USA. Andre forfattere har benyttet sig af interviews med dem.

Et andet problem er, om det for dette tidsrums vedkommende er tilfredsstillende stort set kun at tage hensyn til de *trykte* kilder? Den moderne teknologi giver historikeren nye muligheder og problemer. Vi ved f.eks. fra USAs historie, at referater af telefonsamtaler, som det kendes fra præsident Eisenhowers periode, 1953-61, eller mødereferater på båndoptagelser, som det kendes fra Allendes samtidige kollega, præsident Nixon, er blevet en vigtig kilde for historikere. Ved uroen i Polen januar 1971 og i sommeren 1980 optog de strejkende arbejdere begivenhederne både på film og på båndoptagere. Forfatteren har enkelte steder (f.eks. s. 396, note 67) brugt båndoptagelser, der siden er blevet trykt, men det ses ikke af fremstillingen, om forfatteren har overvejet betydningen af medier som TV og radio for den ideologiske meningskamp, der foregik 1970-73. Når man læser, hvordan perioden blev oplevet af så forskellige aktører som den amerikanske ambassadør 1971-73, Nathaniel Davis, hvis interessante erindringer forfatteren ikke benytter, og den chilenske hærchef, general Carlos Prats Gonzáles, så er det slående, at de tillægger især radioen en stor betydning. I et land hvor udbredt læsefærdighed var af nyere dato er det rimeligt at antage, at radio/TV har været vigtigt for meningsdannelsen.³

³ Stephen Ambrose: *Eisenhower. The President, 1952-1959*. London, Allen & Unwin, 1984. – Nathaniel Davis: *The Last Two Years of Salvador Allende*. Ithaca and London, Cornell University Press, 1985, s. 138, 300, 339. – Carlos Prats Gonzáles: *Memorias*. Pehuén. Santiago, Chile. 1. udg. 1985, 3. udg. 1987, s. 237, 294, 361, 448.

Efter disse generelle, indledende bemærkninger om emne og kilder vil jeg ganske kort skitsere og karakterisere bogens indhold. Derpå vil jeg tage enkelte, udvalgte problemer op til nærmere drøftelse, herunder især det centrale problem om tolkningen af Allendes hensigter og hans politiske rolle.

Afhandlingen er et meget grundigt og solidt stykke forskning. Megen litteratur om Latinamerika skrives ud fra samfundsvidenskabelige synsvinkler, men som Vesttysklands højt anerkendte, nu (1980) afdøde Latinamerikanspecialist Richard Konetzke skrev, så kan en beskrivelse af Latinamerikas nuværende sociale forhold, selv med de mest moderne hjælpemidler, aldrig erstatte indsigt ud fra en historisk betragtningsmåde.

Dette er også denne bogs indfaldsvinkel. Det mærkes i afhandlingens hovedsynspunkt om kløften mellem det chilenske venstres ideologi og den historiske udvikling i Chile, og det mærkes i bogens opbygning. Forfatteren indleder nemlig sin analyse med en redegørelse for venstres ideologier i historisk lys og med et afsnit (s. 61-118) om Chiles historie 1830-1970. Forfatteren påviser her, at Chiles historie på væsentlige punkter er forløbet anderledes end de øvrige latinamerikanske landes. For de fleste medier gælder det, at en god nyhed er en dårlig nyhed, og danske medier bringer mest nyheder fra Latinamerika, når der er statskup, gerne af militær art – og dem er der mange af. Men ikke i Chile. Det typiske for Chile har været en langsom udvikling i retning af stadig mere demokrati, både via formelle, statslige institutioner og love, men også ved en kraftig udbygning af samfundsmæssige organisationer. Der har været militær indblanding i politiske forhold, f.eks. ved borgerkrigen i 1891, i 1924-25, 1927-32, og nu igen siden september 1973. Militæret stod imidlertid før 1973 typisk for en progressiv politik. Indtil slutningen af 1960erne var Chiles politiske liv præget af sansen for kompromisser, for smidighed og en ret rolig udvikling. Forfatteren ser således det chilenske venstres ideologi på baggrund af det historiske langtidsperspektiv. På samme måde ses selve ideologien i historisk lys i afsnittet s. 17-60. Vi indføres her i den europæiske revolutionsdebat, fra Lenin over A. Gramsci til Kominterns teser og praksis. Forfatteren lægger især vægt på Gramscis kritik i 1920erne af Lenins syn på staten. For Gramsci var staten ikke kun et repressivt element, men en mere kompleks størrelse, der også tillod Poder Popular (folke-magt). En demokratisering nede fra kunne ske samtidig med overtagelse af produktionsmidlerne, og et parlament kunne fortsat bestå til sikring af de liberale rettigheder. Forfatteren ser i Allende og i dele af den chilenske socialisme et forsøg på at forsoner det repræsentative demokrati med de former for direkte

demokrati som sås i Poder Popular. Kløften mellem den historiske udvikling og den ideologiske krise i det chilenske venstre er et af midtpunkterne i undersøgelsen (jvf. s. 39).

Forskningsoversigten (s. 2-13) giver et godt signalement af den eksisterende litteratur. Noteapparatet til hele bogen viser, at forfatteren har kendskab til et meget stort samtidigt materiale og indgående kendskab til den eksisterende faglitteratur. Jeg kan ikke her undlade en bemærkning om, at systemet i litteraturlisten ikke er læservenligt (s. 452-507), – det er *meget* besværligt at finde bestemte titler med den meget specialiserede emneopdeling. Et værk som Isobel Turrents bog om Sovjets politik over for Chile under Allende (nævnt s 11) er ikke med i litteraturlisten. Man vil altid kunne finde bøger, der ikke er med. Generelt føler jeg, at det er et savn, at litteratur på tysk ikke er brugt. Det er næppe fagligt begrundet. Dels omtaler forfatteren selv (s. 26, og s. 49, note 72) den tyske revolution, hvor ikke mindst tysk forskning har beskæftiget sig med forholdet mellem rådssystemet og det repræsentative demokrati(rigsdagen), dels har også tyske forskere beskæftiget sig med Chiles historie.⁴ Ved omtalen af Robert J. Alexander: *The Tragedy of Chile*. Greenwood Press. Connecticut, London, 1978 havde det været passende at få at vide, at hans syn på Allende er noget anderledes end forfatterens. (Cancino s. 3).⁵

En forskningsoversigt over nyere bøger om Allendes Chile i *Journal of Latin American Studies*, 1980, no 2, Cambridge University Press, slutter med at pege på, at forskningen skulle beskæftige sig med de historiske aktørers politiske ideer, og dermed med deres håb og frygt, for at vi kan forstå den chilenske tragedie. Det var de politiske ideer, der gjorde forskellen.⁶

Med denne disputats er dette savn afhjulpet. Fra s. 118 til s. 440 gives en grundig redegørelse for ideologierne og programsynet i det chilenske venstre, såvel hos Unidad Popular regeringens partier som i venstrebevægelser uden for regeringskoalitionen, som MIR. Afhandlingen består af en nøje, måske ofte for nøje gennemgang af programsynet, som det fremgår af et utal af erklæringer, programmer, brochurer m.v. i årene

⁴ Geschichte in Wissenschaft und Unterricht, 1988, no. 2: Uwe Holtz: Literaturbericht. Modernes Lateinamerika, s. 107-128. – Se også et værk som: Carlos Barrenechea: Bundesrepublik und Chile. Pahl-Rugenstein. Köln, 1984 og litteraturlisten dér. – Eberhard Kolb: Die Arbeiterräte in der deutschen Innenpolitik 1918-1919. Frankfurt am Main. Wien. 1978.

⁵ Se om Allende hos Alexander, der understreger det vage og uklare i Allendes hensigter, s. 132, 139-144, 216, 446, 448.

⁶ Review Article, Simon Collier: Allende's Chile: Contemporary History and the Counterfactual, s. 445-452.

1970-73. Vi hører lidt om den almene historie, som disse erklæringer er led i, men mest om indholdet i de mange udsagn. Vi hører derimod meget lidt om de øvrige chilenske partiers opfattelse af Unidad Popular Partierne og af MIR. USAs rolle, der i mange massemedier opfattes som helt afgørende for demokratiets sammenbrud september 1973, omtales kun to gange, og meget kort, og netop med den opfattelse, at USAs rolle *ikke* var afgørende (s. 295, 386). Forfatteren er her på linje med den videnskabelige forskning siden midten af 1970'erne, der mere søger årsagerne til kuppet i 1973 i Chile end i USAs indblanding. Hele denne bog viser iøvrigt med al ønskelig tydelighed, at forudsætningerne for et sammenbrud for demokratiet lå i Chile selv.

Nu bagefter kan man måske sige, at Unidad Popular ikke var den mest dækkende betegnelse for den valgkoalition, der kom istand i 1970 og som førte til valget af S. Allende som præsident, efter at han tre gange, 1952, 1958 og 1964 forgæves havde forsøgt at blive det. Denne bog viser meget klart, at enhed og enighed var der meget lidt af inden for regeringspartierne, og især angående den daglige politik. Ved en både kronologisk og emnemæssig inddeling gennemgås de vigtigste gruppers synspunkter. Det drejer sig om præsident Allendes syn, om de to største partiers syn, nemlig Kommunistpartiets og Socialistpartiets. Uden for regeringskoalitionen stod den venstrerevolutionære bevægelse MIR, der talmæssigt ikke var særlig stor, men hvis retorik og agitation visse steder i Chile var virksom. Forfatteren gennemgår deres synspunkter gennem årene, i lyset af den almene politiske udvikling 1970-73, og især set i forhold til deres tanker om statens indretning og Poder Popular-organers forhold til det gældende politiske system.

Forfatteren placerer hver gang Allende i en særlig gruppe, selvom hans tanker er ret identiske med kommunistpartiets strategi, som det havde hævdet siden 1951. Forfatterens hovedsyn er, at Allende ønskede at indføre socialisme ad demokratisk vej, d.v.s. *med* den stærke chilenske tradition for demokrati. Forfatteren tolker hans syn således, at han stod for den folkelige chilenske socialisme fra 1930'erne, hvor hans politiske karriere jo også havde sin meget tidlige start. Han respekterede derfor et pluralistisk system, han virkede for reformer via de gældende institutioner, f.eks. parlamentet (Kongressens to kamre) og domstolene, og han ville ikke ændre den meget professionelle chilenske hærns status, men forventede til gengæld, at den som hidtil forholdt sig politisk neutral. Forfatteren understreger gang på gang, at Allende hermed klart og entydigt tog afstand fra den stats- og revolutionsopfattelse, der fulgte af Den Russiske Revolution i november 1917. Chile 1970 var ikke Rusland 1917. Allende så ikke på de nydannede folkelige organer, som bonderåd,

kommunale råd, mødrecentre, naboråd, fabriksråd m.v. som »sovjetter« à la 1917, men som mulige demokratiseringsorganer nedefra til støtte for Unidad Popularregeringens reformpolitik, men ikke som organer, der var alternative til regeringen. Han hyldede ikke teorien om »dobbeltmagt«, hvorefter disse råd langsomt skulle overtage statsmagten og ødelægge det herskende borgerskab.

Det kommunistiske parti, et af Latinamerikas stærkeste, havde længe før 1970 udformet denne strategi, og derfor kunne man gang på gang 1970-73 se, at det i den praktiske politik var ret enig med Allende. Det betonedede noget mere statens rolle og forholdt sig ret uvillig over for at tildele de mange nye folkelige, basis-demokratiske organer for megen magt. Det traditionelle kommunistiske ubehag ved spontanitet og demokrati nedefra, dvs. uden for en centralistisk ledelses kontrol ses klart her. Forfatteren nævner et morsomt eksempel s. 228. I den chilenske sammenhæng var Kommunistpartiet i mange år, også før 1970, talsmand for »den fredelige vej« til socialismen, for politisk at søge bred basis for reformerne, evt. gerne i forhandlinger med det kristeligt-demokratiske parti, og frem for alt at følge de legale reformkanaler, dvs. parlamentet og stole på de væbnede styrkes neutralitet og professionalisme. Under den voksende samfundskrise i 1973 var det kommunistpartiet, der lancerede sloganet: nej til borgerkrig.

Helt anderledes forholdt det andet store parti, Socialistpartiet sig – og det var vel at mærke Allendes parti. Her sås i ledernes offentlige udsagn, og især siden partikongressen i 1967 en anderledes radikal ideologi med rødder tilbage til de leninske forestillinger fra 1917. Partiet var imidlertid ikke noget stramt kadreparti, men letbevægeligt og påvirkeligt af folkelige strømninger. Det var både parti og bevægelse. Man så dér den revolutionære retorik om arbejdermagt, rådsstyre, arbejdermilitis, om oprør og brud med de eksisterende institutioner i samfundet, om brug af de nye folkelige organer både til støtte for regeringen, men også til radikalisering af reformerne. Det typiske for Socialistpartiet var tvetydigheden, ambivalensen. På den ene side gik det ind for en leninistisk-marxistisk ideologi, men på den anden side deltog det i en regering, hvis erklærede mål var den fredelige vej til socialismen. Da partiet tilmed var præget af megen intern debat og personstridigheder, så var det ikke noget stabiliserende element i regeringen.

Forfatteren gør bogen igennem meget ud af den lille revolutionære gruppe MIR. Her ses i renkultur de leninistiske standpunkter, fremsat i erklæringer med en militæragtig sprogbrug, der jo heller ikke var bolsjevikkerne fremmed fra 1917 ff, og uden vaklen. For MIR var der ingen tvivl om, at de nye folkelige organer skulle bruges til at ødelægge

den borgerlige stat, at anvendelsen af vold var nødvendig, og at enhver form for kompromis var af det onde. For MIR var Allende bare en chilensk Kerensky. Set i en latinamerikansk sammenhæng var MIR i Chile det bedste udtryk for den påvirkning, der udgik fra den cubanske revolutions eksempel. Den førte til udbredte forestillinger om, at nye samfundstilstande kun kunne gennemføres ved guerillakrig og revolution. Ikke mindst i studenterkredse fandt denne forestilling lydhørhed.

Forfatteren ser på disse forestillinger inden for og uden for Unidad Popular regeringen i forhold til Poder Popular og til den almene politiske udvikling 1970-73. Han gennemgår deres syn på bonderådene og agrarpolitikken (s. 145-212), på udviklingen i byernes nye kommunale råd og fabriksråd. I særlig grad undersøger han møder som Folkets Forsamling i byen Concepción juli 1972 og rådernes adfærd og udvikling under den meget alvorlige og landsomfattende arbejdsstandsning hos lastbilchaufførerne oktober-november 1972. (s. 212-298). Til sidst ser han på gruppernes syn på de mange nye råd i de afsluttende kriser fra november 1972 til kuppet 11. september 1973. Et central element i denne fase var militærets holdning, således som det sås både ved dets indtræden i Unidad Popular regeringen (november 1972-marts 1973, og igen i august 1973), dets indflydelse på den stadig mere kritiske forsyningssituation og ved visse militærfolks kupplaner og kupforsøg, bl.a. det mislykkede kup den 29. juni 1973.

Forfatteren betoner stærkt bogen igennem, at de mange nye organer for Folkemagt, hverken var opstået som en historisk tilfældighed eller var et resultat af det ekstreme venstres, MIRs, virke, men havde sin rod i den folkelige, chilenske arbejderbevægelses historie. Det fremhæves også (s. 118, 255), at Allende regeringen ikke var følgen af en tilfældig konjunktur, men af det chilenske samfunds organisatoriske samfundsudvikling.

Forfatterens konklusion på spørgsmålet om Allendes forestilling om den fredelige, politisk-institutionelle vej til socialismen var mulig i Chile under de givne vilkår 1970-73, dvs. med partier med den holdning som basis, som udførligt er skildret i denne bog, er negativ. Forfatteren ser således årsagen til sammenbruddet, ikke kun i visse militærfolks kupplaner, ikke i den chilenske oppositions voksende modstand, slet ikke i USA's aktiviteter, men i karakteren af Unidad Popular regeringens ideologiske forestillinger. Bruddet med den chilenske tradition for kompromis og konsensus, der var under langsom nedbrydning under præsident Freis reformivrige periode (1964-1970), blev fuldført under Allende. Det var ifølge forfatteren ikke Allendes skyld, men problemet lå i den teoretiske og ideologiske krise hos det chilenske venstre. Det så nemlig på

Chile 1970-73 gennem de briller, der så Ruslands situation i 1917 på chilensk grund (s. 292, samt s. 309, note 9 om den manglende virkelighedsopfattelse hos det latinamerikanske venstre i 1960erne og 1970erne).

Jeg vil først beskæftige mig med tolkningen af Allendes synspunkter på overgangen til socialisme. Jeg ser her to problemer, der hænger sammen. Det ene er indholdet i hans politiske budskab, og det andet er omverdenens opfattelse af det. Det første gør forfatteren meget ud af, men det sidste hører vi ikke meget til. Det kunne måske ellers have ført til en mere kritisk vurdering af Allendes udsagn. Metodisk set er det diskutabelt hovedsageligt at beskrive en persons politiske syn alene ud fra hans udtalelser. Når man går igennem kildematerialet til at skildre hans syn, så består det – af gode grunde – næsten udelukkende i hans offentlige udsagn, især til Kongressen, f.eks. de årlige budskaber i maj måned, eller åbne breve til forskellige partier.

Jeg skal nævne et grelt eksempel på, hvordan en sådan metode kan være meget farlig. Hvis man kun studerede Hitlers politiske syn ud fra hans offentlige udsagn fra 1933 og 1939, så ville man komme til nogle frygtelige fejlslutninger i så centralt et emne som hans forhold til krig og fred. Hvis man nøjedes med at undersøge Hitlers ideologi, ville man også nå til et mangelfuldt billede af den nazistiske politik. Nu har jeg taget eksemplet fra et område, der er blevet udforsket meget grundigt, og hvor der netop også har været en stor metodisk debat.⁷

Det interessante er også, at forfatteren ikke anvender metoden konsekvent. S. 361 ses et interessant og typisk eksempel. Det er i den afsluttende brevveksling mellem den kristelig-demokratiske leder, Patriocio Aylwin, og Allende, juli-august 1973. Forfatteren refererer her Allendes svar og vurderingen heraf går ikke ud over hans tekst. Kort sagt, Allende tages på ordet – og det sker hele bogen igennem. Tolkningen af Aylwins brev går derimod ud over teksten, forfatteren ser allerede vejen banet for det senere militærkup.

Det havde været nyttigt, om forfatteren i tolkningen af Allendes syn havde inddraget ikke kun hans udsagn, men også den sammenhæng de fremkom i. I den historiske beskrivelse nævnes det selvfølgelig, hvordan Allende blev præsident (han fik 36,3% af stemmerne), men forfatteren bruger det ikke i sin fortolkning. Det havde været gavnligt med en stærk understregning af, at Allendes ide fra starten stod over for et i grunden uløseligt problem. Hvordan skulle omfattende reformer, der skulle føre til

⁷ Forskningsoversigten hos M. Broszat: *Die Machtergreifung. Der Aufstieg der NSDAP und die Zerstörung der Weimarer Republik*. DTV, München, 1984, s. 207-219, og hos Klaus Hildebrand: *Das Dritte Reich. Oldenbourg Grundriss der Geschichte*. München. Wien. 1987 (3. udgave).

socialisme, blive udført via den fredelige vej, dvs. via de legale kanaler som parlamentet, hvis ikke han dér havde flertal for dem? Og det havde han ikke. Det er ikke svært at se grunden til, at det ikke var tilfældet. Forfatteren bemærker selv, at selv om Unidad Popular programmet ikke brugte udtrykket »overgang til socialisme«, så viste indholdet, at dette var meningen. Det siges klart, at Allende og dele af Socialistpartiet anså Unidad Popular regeringen for at være en forberedende fase til socialismen (s. 122-123). Det var ikke sært, at modparten i det politiske spil ikke frivilligt ville afskaffe sig selv og sit økonomiske grundlag. Allendes politiske situation var bestemt ikke misundelsesværdig. Allende befandt sig i en situation med to forskellige typer af politiske tvang: han manglede et flertal i parlamentet, og hans regering havde ikke selv et eget militært apparat, men måtte stole på den chilenske hærs professionalisme. Allende havde kort sagt brug for en dialog med de kristelige demokrater. Det kan derfor ikke undre, at han i budskaberne til Kongressen og iøvrigt offentligt altid betonedede sit ønske om at overholde de demokratiske spilleregler.

Disse politiske vilkår ses også meget klart i general Prats' erindringer. I disse fremstår han klart som en forfatningstro general, således som også forfatteren nævner det s. 12. Det forekommer mig interessant, at Prats med sindsro støttede Allende koalitionsregeringen, så længe den overholdt de demokratiske spilleregler, til trods for at han udmærket så partiernes marxisme, som han ikke selv brød sig spor om. Men det er især interessant at se, at hans grund til at være så rolig ved udviklingen, var en overbevisning om, at et frit, pluralistisk Chile aldrig i sit flertal ville gå ind for marxismen.⁸

I de senere analyser hos Allendes personlige rådgiver, Joan E. Garcés, ses det tydeligt, at der i præsidentens nærmeste politiske omgivelser var indgående overvejelser om, hvordan Allende skulle komme ud over sin svage politiske position. Garcés nævner både bevidstheden om, at Chile geografisk lå meget fjernt fra eventuelle hjælpere såsom Sovjetunionen, og at Allende manglede flertal i Kongressen. Garcés' forslag siden efteråret 1970 var, at Allende skulle styrke sit folkelige mandat ved en folkeafstemning. Han skildrer samtidig, hvordan Unidad Popular partierne til det sidste modarbejdede denne ide.⁹

En metode til at belyse Allendes offentlige udsagn kunne have været at kaste et blik på hans lange politiske karriere. Forfatteren giver ikke noget

⁸ Prats, *Memorias*, 1985, s. 400, 430.

⁹ Joan E. Garcés: *Allende et l'Expérience Chilienne*. Paris, 1976, s. 156-167, 178-184, 218, 225, 229.

biografisk rids, og heller ikke noget om hans person eller hans tidligere politiske synspunkter. Robert J. Alexander har et afsnit om Allendes politiske synspunkter. Han giver en skitse af hans karriere, men finder modsigende vidnesbyrd heri. Han omtaler en række træk, der støtter forfatterens tolkning, men også træk, der tyder på andre holdninger. Jeg skal nævne bare nogle, som ikke ses i afhandlingen: siden 1952 arbejdede han ret tæt sammen med Kommunistpartiet, selvom han i 1940'erne havde været en ledende socialistisk modstander af dette parti. I 1960'erne knyttede han sig offentligt til Fidel Castro – og ofrede derved langvarige venskaber med demokratiske venstregrupper i Latinamerika (Acción Demócrata i Venezuela f.eks.). Allende var til stede ved stiftelsen af OLAS, Castros mini-Komintern, og han var leder af den chilenske afdeling af OLAS, omend ikke en effektiv leder. 1970-73 afviste han til det sidste at bryde med den ekstreme venstresløj i Socialistpartiet under Carlos Altamirano og med MIR. Alexander, der er meget afbalanceret i sin vurdering, gør til slut opmærksom på, at Allendes vage tanker om det fremtidige samfund var ret irrelevante. »In a sense, Allende allowed himself to be a prisoner of his allies, particularly those in his own party. He refused to break with those who disdained democracy and hoped for an apocalyptic confrontation, undtil it was too late«. Han ville ikke være som præsident Gonzáles Videla (1946-52), der 1947-48 vendte sig mod dem, der bragte ham til magten, nemlig Kommunistpartiet. Alexander, der også har velvillige betragtninger om Allendes karriere og syn siger, at Allende måske troede på demokratiet, men han var også opportunist. Siden 1933 havde han i det politiske spil vist meget stor manøvre dygtighed. Han var vant til at manøvrere mellem marxistgrupper, skønt han ikke selv var en overbevist marxist-leninist.¹⁰ Forfatteren nævner selv (s. 252, og s. 275-76, note 20) en episode i januar 1971, hvor Allende og hans gruppe i Socialistpartiet overraskende støtter valget af Carlos Altamirano som ny generalsekretær, skønt de ideologisk ikke var enige i hans radikale linje. Forfatteren aner en personstrid bag denne politisk set sære adfærd. Jeg savner i den fremstilling lidt af det usikre »måske«, som Alexander har. I denne afhandling fremstår han som den principtro politiker, der 1970-73 konsekvent fastholdt sine anskuelser.

Når vi ser på Allendes udsagn til offentligheden, så har både forfatteren og Alexander den iagttagelse, at disse udsagn og i det hele taget den heftige debat inden for Unidad Popular partierne mere drejede sig

¹⁰ Alexander, s. 132, 139-144, 216, 269. – Se også Hugo Cancino, s. 135, note 15 om kommunistlederen Luis Corvaláns udsagn om Allendes ukendskab til marxisme-leninismen.

om vejen til målet (socialismen) end om utopiens indhold, dvs. om selve målet (Alexander, s. 132-133; Cancino, s. 93, 323). Man kunne få den tanke, at det skyldtes, at uenigheden netop gjaldt taktikken, ikke indholdet. Forfatteren gør selv enkelte steder (s. 120, 250 og s. 273, note 12) opmærksom på, at nogle har set et vist sammenfald mellem Allendes og Kommunistpartiets politik, men han afviser kategorisk, at Allende dermed kan indpasses i den kommunistiske tankeverden. For Allende var hans erklærede holdninger ikke bare taktik. Forfatteren mener, at han, ensomt, fortsatte i den folkelige, nationale chilenske socialismes traditioner.

Det ville til tolkningen af Allendes politik have været nyttigt at se på, hvordan hans omgivelser tolkede hans adfærd. Hans politiske modstandere kunne jo ikke nøjes med at se på hans hensigtserklæringer, men på hans handlinger som præsident og leder af en koalition og på den opbakning, han havde i regeringen og i sit eget parti, Socialistpartiet, for sine erklærede hensigter. Forfatteren har selv (s. 227-228) undret sig over, at Allende og hans økonomiminister 1970-72 Pedro Vuskovic helt afviste et kristeligt-demokratisk forslag om arbejderfirmaer, og han konstaterer, at det chilenske venstre nok kunne præstere nytænkning på det politiske område, men ikke på det økonomiske, her bandt eksemplerne fra det østlige Europa. Og den økonomiske politik med statsovertagelser, som Vuskovic førte, viste, at det var alvor (Cancino, s. 221, 227-228). Med de erfaringer, der også på det tidspunkt – man kan blot tænke på uroen i Tjekkoslovakiet i 1968 og i Polen i december 1970 – var kendt om Østeuropæiske samfundssystemer, om deres ringe økonomiske præstationer og den manglende pluralisme og manglende demokrati, så kan det ikke undre, om også velinformede kredse i Chiles opposition var urolige ved Allende regeringen. I redegørelsen for Oktober 1972 krisen er forfatteren selv inde på denne uro (s. 290). Den afgående præsident Frei skal åbent have sagt til Allende allerede den 7. september 1970, at Allendes magtovertagelse uafvendeligt ville føre til marxisme.¹¹

Forfatteren nævner nogle få gange, hvordan Allendes position var i hans eget parti (s. 120, 255, 368 anekdoten, 376, 384). Men det var vel helt afgørende for troværdigheden af hans personlige udsagn, at han ikke have flertallet bag sig, end ikke i sit eget parti. Det realpolitiske forhold burde ikke alene være betonet mere, men skulle vel også i en politisk analyse give betydningen af Allendes offentlige udsagn en anden placering?

¹¹ Prats, *Memorias*, s. 167-168.

Et sted, s. 127, nævner forfatteren selv et eksempel på kløften mellem Allendes udsagn og det, der faktisk skete i Chile. Et eksempel på, hvor vanskeligt det forekommer mig at tolke Allendes udsagn gives s. 284, note 95, hvor han kaldte det en politisk fejl at indkalde til en Folkeforsamling i Concepción. Betyder det, at han godt kunne være enig i dens sigte, men fandt det politisk uklogt at udfordre oppositionen på denne åbenlyse måde? Det er altid svært at definere en politikers grundsynspunkter, og de mange taktiske hensyn, som en mindretalspræsident i spidsen for en uensartet koalition måtte tage, gør det ikke lettere.

Ud fra sin opfattelse af Allende konkluderer forfatteren, at Allende i de sidste kritiske uger før kuppet i 1973 blev tvunget til at føre en politik uden dialog med oppositionen, for flertallet i Socialistpartiet og i Unidad Popular tvang ham til det (s. 385).

Forfatteren gør derfor med rette meget ud af at analysere den politiske strategi hos de to bærende partier i Unidad Popular regeringen, Kommunistpartiet og Socialistpartiet. Såvel en fremstilling som Alexander som beskrivelser fra samtidige aktører som Nathaniel Davis og general Prats, der alle giver Allende personligt et godt skudsmål, er meget opmærksomme på, at han stod ret alene med sine synspunkter, og at hans hovedallierede på forskellig vis voldte ham store vanskeligheder.

Forfatteren er lidt vakkende i sin karakteristik af det chilenske kommunistparti. På den ene side kan han ved tekstsammenligningerne kun komme til det resultat, at der er stor lighed mellem Allendes og Kommunistpartiets hensigtserklæringer. På den anden side mere end antyder han (s. 273, note 12), at Kommunistpartiets erklæringer nok var taktiske og, at der måske stadig var stalinisme i partiet? Hele bogen igennem skildres Kommunistpartiets moderate, forsigtige adfærd, dets vilje til dialog med oppositionen (det kristeligt-demokratiske parti især), dets afstandtagen fra MIRs revolutionsromantik, dets ustandselige lovprisning af de legale kanaler, af parlamentsvejen, dets afstandtagen fra begejstringen over den cubanske guerillataktik. Det må derfor undre forfatteren, s. 394, note 58, at Kommunistpartiets leder, Luis Corvalán i exilet i august 1977 afslørede, at partiet siden 1963 havde truffet militære forberedelser, og at det intensiverede disse efter parlamentsvalget marts 1973, iøvrigt samtidig med at partiet lancerede sit slogan om »nej til borgerkrigen«.

Her er det mig, der må undre mig. Når man ser på de kommunistiske partiers historie, så har de, med det russiske i spidsen, udmærket sig ved, at brugen af vold har været et væsentligt element, både ved magt-overtagelsen og i den senere magtudøvelse. Dette er ikke kun et

Stalin-problem, men ses allerede hos Lenin.¹² Uden Den Røde Hærs sejr over Tyskland og uden det hemmelige russiske politis hjælp var Østeuropa efter 1944 aldrig blevet kommunistisk. Kommunismen har endvidere udmærket sig ved at kunne skabe velorganiserede, disciplinerede partier, der kunne indordne sig under en langtidsstrategi, der undertiden på kort sigt kunne føre til ubehagelige holdningsskift. I tilfældet Chile, der havde et af de største kommunistpartier i Latinamerika, ser vi fra staten i 1922 en nøje afhængighed af de politiske svingninger i Moskva. Partiet var kendt for sin søjelighed over for Moskvas skiftende signaler, især i udenrigspolitiske spørgsmål. Nogle chilenerne skal have sagt, at når det regner i Moskva, så slår de chilenske kommunister i Santiago deres paraplyer op!¹³ Fra 1938 deltog Kommunistpartiet aktivt i den politiske proces som en del af den Folkefront, der valgte den radikale præsident A. Cerda (1938-1941).

Den strategi, som Kommunistpartiet, ifølge Furci allerede i 1951, slog ind på, med den fredelige vej til socialismen, med brede politiske alliancer, ikke kun med Socialistpartiet, men også med andre progressive kræfter (Det Radikale Parti), svarede fra 1956 godt til de sovjetiske teser om fredelig sameksistens. Det er dog her værd at bemærke sig, at denne tese fra sovjetisk side ikke betød standsning af den ideologiske kampførelse, og ej heller stoppede kampen for national befrielse i den 3. verden, tværtimod.¹⁴ Det chilenske kommunistpartis store moderation skal ses inden for denne ramme. Også her kan paralleller trækkes til Spanien 1936-39, hvor det spanske kommunistparti, under Folkefrontparolen, offentligt forsvarede demokratiet, den private ejendomsret, ja selv religionen, medens de på grusom vis var med til at bremse såvel anarkister som formodede trotskister i deres faktiske revolutionære adfærd. Forfatteren nævner selv, at Kommunistpartiet i Unidad Popular

¹² Se f.eks. Peter Scheibert: *Lenin an der Macht. Das russische Volk in der Revolution 1918-1922.* Verlag Chemie. Weinheim. 1984.

¹³ Carmelo Furci: *The Chilean Communist Party and the Road to Socialism.* London, 1984, s. 181. Se iverigt s. 174 og 179. – Manuel Caballero: *Latin America and the Comintern 1919-1943.* Cambridge University Press, 1986. Caballero skildrer udførligt Kominterns langtidsstrategi for det Latinamerika, der først fra ca. 1928 begyndte at interessere Komintern. Ideen var dog, at revolutioner først skulle ske i Europa, så i Asien og sidst på den vestlige halvkugle, dog især i USA. – Om den kommunistiske magtovertagelse i Polen, det største land i Østeuropa, se bl.a. de afslørende interviews med gamle stalinistledere i Teresa Torańska: *Oni. »Aneks«.* Londyn, 1985, samt en forkortet udgave på dansk i 1987. – Krystyna Kersten: *Narodziny systemu wladzy: Polska 1943-1948.* Historia i terażniejszość. no 9. Paris. 1986.

¹⁴ Bent Jensen: *Sovjetunionen – historie, ideologi, økonomi og politik.* – Serien: Forsvaret i samfundet 1985, s. 106, citat i oversættelse, fra sovjetisk Diplomatsk Leksikon, bind II, Moskva, 1971.

så den borgerlige demokratiske revolutionsfase, kun et stadium på vejen til det egentlige mål (s. 123). Manuel Caballero har en iagttagelse om 1930'erne, der måske også kan have gyldighed for Chile under Allende: kommunistpartier i Latinamerika har efter et mislykket kupforsøg i 1935 i Brasilien haft en tendens til hellere at alliere sig med en stærk person end med et stærkt parti, der inden for en alliance eller »front« kunne blive for selvstændigt i forhold til kommunistpartiet.¹⁵

Kort sagt, med den Komintern-tradition, som forfatteren også skildrer i det chilenske kommunistparti, og med de slutmål, som ligger i kommunismen som ideologi, hvor troværdig var da partiets mange ord om mådehold og demokrati? Endnu mere end ved Allendes udsagn må det her være på sin plads at være skeptisk. Forfatteren har flere gange (s. 188-189, 306; 320, note 89) kritiske bemærkninger om misforholdet mellem MIR-erklæringernes støtte til basisdemokrati og MIRs egen næsten militære og hierarkiske opbygning. Samme iagttagelse kan da gøres om det chilenske kommunistparti, hvor den kendte demokratiske centralisme i selve partiet forhindrede nytænkning og meningsbrydninger.¹⁶ Det forhindrede også, som forfatteren påviser det, et positivt forhold til de nye basisorganer (Poder Popular).

Socialistpartiet, der var Allendes parti, vier forfatteren med rette stor opmærksomhed. Partiets store indre splid, personkampene og den påfaldende kløft mellem dets radikale teori og moderate praksis på det nationale ledelsesplan har længe, både i partiets egen debat og mellem forskere været et omdiskuteret emne. Det påvises i bogen med stor tydelighed, hvor ulykkeligt det var for Unidad Popular regeringens samlede strategi, at Socialistpartiet på mange afgørende punkter var præget af tvetydighed, af vakkende holdninger, hvor ledelsen sagde ét og gjorde noget andet, medens partiaktivister i forskellig sammenhænge udførte de teorier, som lederne ikke overholdt.

Igen minder det meget om Socialistpartiets rolle i Spanien 1933-1936, hvor en mindre, moderat fløj med I. Prieto i spidsen søgte at gennemføre gradvise reformer i Spanien ad parlamentsvejen, medens partiets flertal under Largo Caballero talte stadig mere om revolution à la 1917 med en voldsom retorisk udfoldelse, der slet ikke svarede til de manglende militære forberedelser. Resultatet i Spanien var, at modstanderne blev sammensvejset i angsten for revolution – og forholdet i Chile 1972-73 var det samme. Forfatteren fælder til slut (s. 439- 440) en meget hård dom over det chilenske venstre, og inden for Unidad Popular især over

¹⁵ Manuel Caballero, 1986, s. 109.

¹⁶ Furci, s. 179.

Socialistpartiet. Han siger, at det var den ledende kraft i fremmedgørelsen over for den chilenske virkelighed, dvs. i overførelsen af urealistiske revolutionsforestillinger fra Rusland af 1917 eller fra Cuba af 1959 til et Chile, hvis samfund og traditioner var helt anderledes.

Forfatteren skildrer dobbeltheden i Socialistpartiets politik i forhold til Unidad Popular regeringen og til de nye Folkemagtorganer, som Bønderåd og Industriråd (Fabriksråd) mv. På den ene side var partiet medlem af regeringen og dermed bag det program om »den fredelige vej til socialismen«, på den anden side vedtog partikongresserne i 1967 og igen i januar 1971 en klar marxistisk-leninistisk linje, der ønskede magtovertagelse eventuelt ved vold og et fuldstændigt brud med de borgerlige institutioner, som Unidad Popular regeringen selv betjente sig af. Alene arbejderne skulle udføre den revolution, hvis indhold skulle være socialistisk. Gang på gang måtte Socialistpartiet offentligt støtte Unidad Popular regeringens strategi tværtimod kongressernes vedtagelser, men forfatteren påviser også enkelte gange (s. 332, samt noterne 75 og 77 s. 397; samt s. 358, og note 214 s. 413 (ingen kilde), s. 362, note 230 s. 414 (ingen kilde)), ud fra interne kilder, som ikke altid specificeres, at de offentlige resolutioner fra partiet ikke svarede til deres egentlige hensigter, især ikke i den mere radikale afdeling fra Stor Santiago, et område, der i 1965 rummede ca. 2,4 million indbyggere af Chiles dengang ca. 8,5 million store befolkning.

Forfatteren nævner, at nok var det hovedlinjen, at de nye organer for folkemagt skulle uddybe demokratiet og støtte Unidad Popularregeringens politik med fredelige ændringer, men også at dele af Socialistpartiet så anderledes på det, nemlig som kim til organer for dobbeltmagt og som modmagt til regeringen. Det nævnes yderligere, at partiaktivisters virke angående bønderådene udadtil skabte et billede af et brud med Unidad Populars program. (s. 151-152, 163-164, 384; s. 303, 371-372, s. 421 note 282, 369). Forfatteren forholder sig med rette kritisk over for Carlos Altamiranos og andre forsøg på at sige, at folkemagt-organerne var vendt mod den borgerlige magt, men ikke mod Unidad Popularregeringen (s. 326, 374).

Forfatteren refererer s. 356 (noterne hertil er side 411) Altamiranos syn om Poder Popular (Folkemagt), som værende en støtte for regeringen. Skulle der ikke her have været en kommentar, for det er jo hans senere (1977) kritik af venstrefløjens vrangopfattelse, dvs. efter nederlaget? I forbindelse med Altamirano kan det også undre mig, at hans udfordrende og radikale tale på Socialistpartiets Centralkomites plenummøde den 9. september 1973 kun er omtalt i en fodnote (note 250 s. 417). Robert J. Alexander tillægger den stor vægt i polariseringen og kalder den

en krigserklæring til de militære ledere samt en udfordring til Allende med dens kompromisløse indhold.¹⁷

På siderne 382-383 omtales et brev af 5. september 1973 fra Industrirådene i Santiago til Allende. Det indeholdt en kritik af Allendes reformisme og erklærede sig enig med Ed. Freis opfattelse af, at valget nu stod mellem et militærdiktatur eller proletariatets diktatur. Forfatteren mener, at det nok svarede til det syn en del af Socialistpartiet i Industrirådene havde og til de mest radikaliserede arbejdere, men på ingen måde til hele arbejderklassens syn. Han angiver ikke, hvorfor han mener det.

Forfatteren rammer godt dobbeltheden ved Socialistpartiet, dets stadi-ge forsvar for Unidad Popularregeringen, men samtidig dets flertals klare stræben efter også at gå ud ad den revolutionære vej. (Cancino, s. 326). Han påpeget også kløften mellem den revolutionære retorik og de manglende faktiske militære forberedelser og ikke mindst de manglende traditioner i den chilenske arbejderbevægelse for væbnede aktioner.

Forfatteren nævner en enkelt militant socialists udtalelse om, at han aldrig havde troet på »den chilenske vej« til socialismen (s. 374). Forfatteren nævner også gang på gang (f.eks. ved bonderådene, s. 152), at partiaktivisters virke ofte lignede MIRs politik. Forfatteren nævner ligeledes andre træk, der kunne tyde på, at Socialistpartiet så sig selv i en revolutionær, voldelig tradition, f.eks. dettes arbejde i OLAS og dermed i overensstemmelse med Castros guerillaopfattelse (s. 92, og især bemærkningen herom note 196 s. 115). Forfatteren omtaler, at nok ses kritik i Socialistpartiet af Sovjetunionen, men ud fra et trotskistisk synspunkt, ikke med opgivelse af tesen om proletariatets diktatur (s. 389, note 12).

Det er interessant at se, at ikke kun Allende, men også Socialistpartiet afviste et kristeligt-demokratisk forslag i 1972 om arbejderselvstyre i fabrikkerne. Det mindede om den jugoslaviske model, som Frei iøvrigt roste i en artikel i »El Mercurio« den 17. juli 1972. Men netop Jugoslavien var jo en model, der afveg fra det sovjetiske mønster på det økonomiske område (Cancino, s. 227-228 samt note 66, s. 244).¹⁸

Modsat Allende så havde Socialistpartiet en vrangopfattelse af det kristeligt-demokratiske parti. Det så væk fra reformviljen og reformtendenserne i dette parti, og kaldte det borgerligt og reaktionært. Derfor ønskede det ingen dialog med det. Dette dogmatiske syn svarede ligeledes til Det Spanske Socialistpartis syn på dets hovedmodstander det katolske

¹⁷ Alexander, s. 326-327, fra *El Mercurio*. Samt s. 335, viden fra unavngiven Allendetilhænger, om at Carabineros, det store politikorps, indtil den tale ville have modsat sig et kup. Se også, Paul E. Sigmund: *The Overthrow of Allende and the Politics of Chile, 1964-1976*. University of Pittsburgh Press, 1977, s. 240-242.

¹⁸ Prats, *Memorias*, s. 274.

CEDA-parti efter 1933. (Cancino, s. 326, 359, 392 note 39, s. 249-50, s. 272 note 8).

Alle disse træk ved Socialistpartiet i Chile mener jeg med større held også kunne være inddraget ved tolkningen af Allende, for Socialistpartiet var hans egentlige magtbasis. Det fremgår jo også af forfatterens skildring, at dets adfærd i høj grad indsnævrede Allendes manøvre muligheder og undertiden gik ham direkte på tværs. Det sås især til sidst, hvor det, forfatteren flere gange kalder en radikaliseret, militant holdning, ofte fik overtaget hos socialistaktivister over for de officielle besværgelser af Unidad Popular linjens fredelige vej.

Til sidst skal jeg også nævne nogle mindre ting. Det forekommer mig, at forfatteren side 411, note 194 (til teksten side 355) er lidt hård ved Robert J. Alexander. Det nævnes rigtigt, at i dennes værk på 509 sider er der kun få ord om Poder Popular. Men for det første – hvad forfatteren iøvrigt selv omtaler side 3 – så er der kun 210 sider om 1970-73, fordi s. 1-128 handler om tiden før 1970 og efter s. 338 handler det om tiden efter 11. september 1973. Endvidere siger forfatteren, at Alexanders vurdering af Industrirådene som sovjetter mangler grundlag og bevis, men Alexander har da det pågældende sted kildehenvisninger (Alexander, s. 471, Breve Historia de la Unidad Popular: Documento de »El Mercurio« Santiago, 1974. Dette værk er ifølge Alexander s. 484 daglige beretninger i den store, gamle oppositionsavis, »El MERCURIO« – Alexanders tekst er side 314-15). Det er muligt, at forfatteren ikke mener, at dette er en god kilde, men det er vel et andet problem? Til sidst er det værd at bemærke, at Alexander i den pågældende vurdering taler om Industrirådene i ugerne *efter* militærkupforsøget den 29. juni 1973 – og altså ikke generelt – og forfatteren er da selv angående det tidsrum inde på en lignende vurdering, s. 368 øverst. Iøvrigt nævner forfatteren selv, s. 7, at bøgerne af Allendes personlige rådgiver, catalaneren Joan E. Garcés næsten heller ikke omtaler problemet om Folkemagt. Det forekommer mig bemærkelsesværdigt, at Garcés tillægger dem så ringe betydning i hans ellers omfattende analyser.

Den meget vigtige parlamentsvedtagelse, der beskyldte Allende for at have handlet illegalt, er dateret forkert til den 23. august 1973, det var den 22. august – kilden er sært nok en bog ved A. Pinochet fra 1980! (s. 366, i noterne s. 417).

Der er en del trykfejl i bogen, det gør det ikke let at slå gloser op! (s. 372 *historico* for *histórico*, s. 247 *desface* for *desfase* m.v.). Der er ord, der gentages, som »referentes« s. 124. Det er noter med forkert nummer (s. 386 står der note 341, men det skal være 351), s. 268-69, her mangler note 125 i teksten – men ses s. 286 i noteapparatet. I teksten side 387 er en

note 354 – men den ses ikke i noterne s. 429, men svarer i indhold til note 353 dér.

Registret er ikke særligt konsekvent – nogle er med fornavn, andre uden. Hvorfor må vi ikke vide, at udenrigsminister Almeyda (s. 508) hedder Clodomiro? Ministeren Chonchol staves i registret med to ll'er (s. 511), og ministeren Pedro Vuskovic bliver s. 519 forvansket til Vuscovic.

Oplysningen s. 389, note 7, om at Senatet ved parlamentsvalget marts 1973 blev fornyet med $\frac{2}{3}$ svarer ikke til bestemmelserne i den da gældende forfatning fra 1925, hvorefter halvdelen blev fornyet ved hvert valg.

Alle mine kritiske eller spørgende bemærkninger skal selvfølgelig forstås inden for den rolle, der påhviler en opponert. Men det må ikke glemmes, at vi i bedømmelsesudvalget har været helt enige om at antage denne afhandling til forsvar for den filosofiske doktorgrad, og vi har gjort det uden vaklen. Forfatteren har med dette værk, der jo langtfra er hans eneste, leveret en dygtig, skarpsindig og meget solid forskningsindsats i et stærkt politiseret emne. Forfatteren har givet ikke gjort det uden personlige omkostninger, fordi han selv har levet med i den pågældende tid og dens problemer. Han har evnet at betragte problemerne som videnskabsmand og har – med de muligheder kilderne har givet – omhyggeligt søgt at rekonstruere de datidige aktørers forestillingsverden. Jeg vil gerne afslutte med at ønske hjertelig til lykke med den grad, som jeg ikke er i tvivl om at Fakultetsrådet vil konferere.

Kay Lundgreen-Nielsen

KAI AALBÆK-NIELSEN: I tidens fylde. Et opgør med Historien. Kbh., Gyldendal 1989. – 267 s. kr. 268.

Hvis man har det som en del af sin beskæftigelse at skrive historie, hænder det ikke sjældent, at man får viftet en advarende pegefinger foran sig med en påmindelse om, at det man laver, er grumme uvidenskabeligt. Alt efter seriositeten i advarslen vælger man at nikke fredeligt for dog at få ro til at passe sit arbejde, eller man tager spørgsmålet op til fornyet overvejelse. Netop fornyet. For det er langt fra første gang, uanset at den advarende ofte synes at tro, at der er tale om noget overraskende og for historikere sønderknusende.

Advarslerne kan være forskelligt motiveret og forskelligt begrundet, og ikke sjældent er begrundelserne tilpasset efter motiverne.

Kai Aalbæk-Nielsens opgør med historien er særdeles seriøst og ambitiøst. Efter hans mening hviler de sidste to århundreders historieskrivning på nogle gevaldige fejltagelser, som nu endelig er uafviseligt afslørede. Men værre endnu, hele vor samfundsmæssige kultur er i dyb krise, og historieskrivningens fejlagtige grundlag er kun en afspejling af den almindelige forvirring. Undertitlen er derfor egentlig misvisende, for så vidt som Kai Aalbæk-Nielsens ærinde ikke kun er at retlede historieskrivningen, men at få menneskene til at tage deres eksistens på alvor.

Efter alt at dømme vil Kai Aalbæk-Nielsen mene, at de kapitler, der behandler eksistentielle problemstillinger, og hvor Heidegger er en væsentlig inspiration, er de betydeligste, og han mener nok også, at det, der står om historie og historieskrivning, er afledt af eller fundet i de filosofiske afsnit. Imidlertid er Heidegger ikke – heller ikke i Kai Aalbæk-Nielsens gengivelse – umiddelbart forståelig for Gud og hvermand. Da jeg hører til den sidstnævnte kategori og dertil er historieskriver, vil jeg koncentrere mig om det i bogen, der mere direkte har adresse til historikere.

Det er, som nævnt, ikke noget nyt for historikere, at deres produkter ikke er evigtvarende sandheder. Sandt at sige består en betragtelig del af deres arbejde i at lave om på det, deres forgængere (eller samtidige) har bedrevet, så de mindes daglig om deres arbejdes forgængelighed. Når emnet alligevel har interesse og ikke bare gøres færdig med, at »alt er relativt« er det fordi der diskuteres om mere eller mindre vellykkede produkter. Hvis det ikke drejer sig om æstetik, der gælder værkets litterære skønhed eller mangel på samme, så involverer diskussionen reglerne for argumentation og tilladelige slutninger; men det kan også nå sådanne spørgsmål som sandhedsbegrebet o.m.a. Derimod er tidligere tiders tiltro til den uforanderlige objektivitet ikke længere et alvorligt diskussionsemne. Historie, både forstået som den videnskabelige beskæftigelse og som produktet, fremstillingen, erkendes som en relativ affære.

Det hører til banaliteterne, at historie har to betydninger, for det første det der skete i fortiden, *res gestæ*, for det andet beretninger om fortiden, *historia rerum gestarum*. Men at vi har et ord, vi bruger til at betegne fortiden, indebærer ikke, at fortiden eksisterer. Tværtimod er det mest karakteristiske ved fortiden, at den ikke er der. Det kan endog være besværligt at bevise, at hele verden ikke blev til af intet for fem sekunder siden. Det eneste vi har at holde os til er nutiden, og den ved vi egentlig ikke meget om.

Det, historikere beskæftiger sig med, findes ubestrideligt i nutiden, hvor de selv er. Deres videnskabelige syssel er at opstille plausible

hypoteser om, hvorfor kildematerialet er der og ser ud, som det gør. En meget almindeligt antaget hypotese er, at kildematerialet bedst forklares ved, at det er blevet til og har fået sin udformning i en tid, der ligger forud for vores nutid.

Når Kai Albæk-Nielsen slår fast, at fortiden kun er en forestilling (= en hypotese), kan man sige, at han angriber positioner, der i hvert fald hos reflekterende historikere ikke længere har indædte forsvarere, om end der hos mange af os kan noteres en længsel efter det tabte land. Skriver vi om det 18. århundrede, er vi – ganske ufilosofisk – tilbøjelige til at lade som om, det er ca. 200 år siden.

Et så enkelt tidsbegreb vil Kai Aalbæk-Nielsen ikke kendes ved. Det er »lineært«, med det ene sekund efter det andet, og kun en menneskelig eller endog mekanisk måde at måle noget på. Det er i denne forbindelse uden interesse, om det lineære tidsbegreb er kommet ind i verden med Aristoteles eller som en del af den kristne dommedagsforventning, eller om det først er trængt frem ved overgangen fra det agrare feudalsamfund til industrikapitalismen. Det lineære tidsbegreb er efter Kai Aalbæk-Nielsens mening bundet sammen med den Newton'ske fysik, og da den ikke længere er grundlaget i nutidens teoretiske fysik, kan det lineære tidsbegreb heller ikke bruges i andre videnskaber. Forudsætningen for hans ræsonnement er, at der ikke er nogen principiel forskel mellem naturvidenskaberne og de humanistiske; men denne forudsætning er i det mindste omstridt.

Det kan ikke betvivles, at de humanistiske videnskaber i en ganske lang periode blev psykisk belastet af naturvidenskabernes spektakulære succes. Det blev derfor en bestræbelse – ikke mindst på grund af tilrettevisninger fra filosoffer – at tilnærme metoderne til naturvidenskabernes eller endog hævde, at der i grunden kun var én metode. Hvis den ikke blev anvendt, var der ikke tale om videnskab. Der var mindre opmærksomhed om, at dette metodiske ideal i mangt og meget var en forkert beskrivelse af, hvad naturvidenskabsmændene faktisk gjorde. Problemerne er ingenlunde uddebatteret; men skal man hævde ideen om »unity-of-science«, så skal man ikke vælge af føre den Newton'ske eller den Comte'ske model i marken.

Selv i de såkaldte »systematiske« samfundsvidenskaber, der ikke uden en vis ret overfor historikerne brystede sig af deres teoribevidsthed, er drømmen om en empirisk funderet *Grand Theory* forladt. I stedet opstilles mindre ambitiøse »middlerange theories«, der begrundes pragmatisk, hvad der iøvrigt kan være svært nok.

I sin afvisning af det lineære tidsbegreb fremhæver Kai Aalbæk-Nielsen, at vi (historikeren og læseren) forholder os til en fortid, der

engang var fyldt af en usikker fremtid med mange åbne muligheder. Det giver os et andet perspektiv, en helt anden position. Vi lever med vores frygt for og forhåbninger til fremtiden, der således er til stede i nu'et. Denne position, det »nu«, hvorfra der iagttages, ikke kun påvirker iagttagelsen, hvilket er almindelig kendt; men positionen er en del af det iagttagne. Derfor skabes fortiden i nu'et, der altså rummer både fortid og fremtid.

I den ganske langvarige debat, der har været ført mellem rekonstruktivister, der mener, at historikerne rekonstruerer del-billeder af fortiden, og konstruktivister, vælger Kai Aalbæk-Nielsen klart side blandt de sidstnævnte. Han bruger ikke den argumentationsform at præsentere det modsatte synspunkts bedste argumenter og analysere dem. Hans modstandere forbliver anonyme, og deres argumenter må læseren selv tænke sig til eller finde frem. Hans forsvar overfor det nærliggende angreb, at han må ende i skepticisme, er derfor ikke stærkt. De færreste vil finde sig tilfreds med et sandhedskriterium, der blot siger, at sandheden er »lokal«. Hvis sandheden er lokal nok, er al samtale forkyndelse af et personligt budskab, der kun har noget at sige den talende selv.

Det lineære tidsbegreb er efter Kai Aalbæk-Nielsens mening ikke blot videnskabeligt forkert, fordi det har vist sig utilstrækkeligt. Han er ude i et andet mere radikalt ærinde. Det lineære tidsbegreb med nu'et som et Euklid'sk punkt uden udstrækning på tidsaksen har medført en tro på »Udviklingen«. Vi, ikke bare det enkelte menneske, men menneskeheden og endog det helt upersonlige *Historien* kommer fra et sted og bevæger os rumligt-tidsligt mod et andet. Siden 1700-tallet har endog den opfattelse været knyttet til udviklingen, at det går fremad.

Forgæves har man søgt de kræfter, der bevæger udviklingen, eller endnu værre, man har selvstændiggjort udviklingen, så den som en gud griber ind i historien og uimodståeligt bestemmer dens gang.

For at få afsvoret denne afgud parallelliserer Kai Aalbæk-Nielsen begrebet »Udvikling« med det aristoteliske »bevægelse«, hvorefter han kan stille de krav til begrebets realitet, at det har objekt, subjekt, tid, en begyndelse og en slutning. Ikke overraskende viser det sig, at begrebet udvikling ikke opfylder disse krav.

Det bliver her ganske afgørende, at intet af det, der siges at gennemløbe en udvikling, har egentlig identitet – hvert fald ikke over en længere periode. Det er f.eks. ganske vilkårligt, at historikere skriver om »det danske folk« som en bestemt identitet, der består fra Gorm den Gamle til Margrethe den 2. Når det drejer sig om et samlebegreb som »det danske folk« kan synspunktet have noget for sig; men som Kai Aalbæk-Nielsen påpeger: »Et fænomens identitet med sig selv over en vis tid beror ikke på

fænomenet selv, men på... en person, der kan fastslå identiteten«. I så fald kan det ligge lige for, at den person er historikeren, der afgrænser fænomenet »Det danske folk«.

Forfatteren Martin A. Hansen kan tages til hjælp. Han forestillede sig alle dem, der i tidens løb havde dyrket marken udenfor hans vindue, stillet op på en lang række, så bonden fra yngre stenalder stod i den ene ende og Martin A. Hansen i den anden. Bønder fra den ene ende af rækken ville ikke kunne snakke med bønder fra den anden – et argument for diskontinuitet; men enhver af dem ville kunne snakke med dem, der stod nogle få generationer fra ham, og det ville gælde hele rækken igennem. Enhver afgrænsning af en periode, hvor kontinuiteten blev brudt, ville være vilkårlig. Deraf følger vel egentlig, at det er berettiget at tale om en identitet over en lang periode, »bønderne på gården i Lejre«.

Kai Aalbæk-Nielsen medgiver, at der nok kan være et objekt, der udvikles; men det er kun det samme objekt i en kort periode. Derefter afprøves de øvrige aristoteliske kriterier for bevægelse (og udvikling). Argumentationen er af og til besnærende og på nogle punkter tankevækkende; men den er ikke tvingende. Det er på den ene side sundt at blive mindet om, at »udviklingen« ikke kan bruges som en *deus ex machina* til at forklare et forløb, med mindre man forklarer ganske nøje, hvad det er for en udvikling, der tænkes på. Den anvendte metafor, pilens flugt fra buestreg til mål, er på den anden side ikke dækkende for enhver brug af udviklingsbegrebet i historieskrivningen. Paradoksalt nok føres den historiske udvikling frem i argumentationen (side 135), når det hedder: »Historieforskningens begrebsapparat er selv – set i klassisk historisk perspektiv – et produkt af historien og må derfor ændre sig og på et vist tidspunkt forsvinde ud af historien«. Hvorhen? kan man spørge, hvis man vil argumentere på Kai Aalbæk-Nielsens vis.

Selvom felttoget mod »udvikling« føres med megen militans, viser det sig i konklusionen, at der samtidigt er løbet storm mod en helt anden bastion, nemlig »de lange linier« i historien. Der findes efter forfatterens mening ikke »noget, der kan kaldes Historien, forstået som totalitet«, hvad der kan være rigtigt nok, undtagen at den findes som idé. Men det er at gøre springet for stort, når det derefter hævdes, at der i realiteten kun findes historier om enkelte begivenheder med begrænset levetid.

Undervejs får Kai Aalbæk-Nielsen også kommenteret bistandshjælpen til Den 3. verden. Han kan have ret i, at megen hjælp til udviklingslandene er baseret på forestillinger om, at de er »bagefter«, altså en slags stadieteori. Det kan også være rigtigt, at det er vigtigpeteri at stikke dem vores kultur ud som forbillede. Men det er svært at undgå den tanke, at Kai Aalbæk-Nielsens misnøje med udviklingsbistand er vakt, fordi selve

ordet »udvikling« bliver brugt. Ideelt set er der jo tale om de modtagende landes eget frie valg, og sådanne vil også Kai Aalbæk-Nielsen respektere.

De enkelte begivenheder med begrænset levetid, som efter Kai Aalbæk-Nielsens mening er det, historien er, og som historikere kan/bør skrive, skal være »fortællinger om menneskelige dramaer, der knytter sig til afgørelser i kritiske situationer« (side 230), man skal »tage udgangspunkt i det enkelte menneskes måde at forholde sig på« (side 231). Resultatet bliver »en fortælling, der... har form af en fiktion – vel at mærke en real fiktion, der angår fortiden, for så vidt som den bygger på kommunikation med visse realiteter (kilder)« (side 231). Det er vist det eneste sted i bogen, hvor der henvises til kildematerialet.

For at understøtte tilegnelsen af denne rigtigere måde at skrive historie på er der side 235 en grafisk fremstilling af »den komplekse historieskrivning«, der bliver konsekvensen af udviklingsbegrebets afskaffelse. Hvis man kan følge Kai Aalbæk-Nielsen så langt, skal vi have en historieskrivning om det enkelte menneskes frie valg blandt flere handlemuligheder. Resultatet af handlingen bliver sjældent, som dette menneske har forestillet sig, og derfor er næste situation principielt ny, med andre åbne muligheder og nye skuffelser i vente. Ikke blot teleologiske (for at-) forklaringer, men diskontinuiteten er afgørende elementer.

Meningen med at beskæftige sig med hine enkelte fra, hvad man i ureflekteret tale kalder fortiden, er, at historikeren selv og siden hans læser annammer læren om eksistentielle valg, om ansvaret for sit liv – eller hvilken af de mange formuleringer dette budskab nu kan gives.

CLIO er en bredt favnende kvinde. Hun anerkender, uden på forhånd at gøre forskel, præstationer, fortalt eller skrevet efter de mest forskellige programmer. Kommer der en »kompleks historieskrivning«, der med et konstruktivistisk erkendelsesteoretisk grundlag leverer real fiktion om hin enkeltes valg blandt flere muligheder, så vil hun også tage det til sig, *hvis det er gjort godt*.

En sådan tolerant afslutning på en anmeldelse af Kai Aalbæk-Nielsens opgør med Historien vil utvivlsomt ærgre ham. For ham at se har historikerne et embede at forvalte – med deres eget liv og i omsorg for sig selv og deres næste (læseren, blandt andre). Med nærliggende risiko for at blive udrangeret som videnskabshistorisk fossil vil jeg henvise til Ranke. Hans mest citerede dictum, som hyppigt er blevet misforstået, nu også af Kai Aalbæk-Nielsen, blev ikke fremsat i positivistisk overmod eller erkendelsesteoretisk naivitet. Tværtimod var hans ærinde ydmygt at afstå fra det høje embede som dommer over fortiden og moralprædikant for samtiden. At han ikke overholdt sit program i praksis er sandt; men på det punkt var han hverken den første eller den sidste.

Så tolerant CLIO er, lige så krævende er hun. Hun forlanger af sine tjenere, at de holder gensidig justits og kritiserer hinandens virksomhed uden skånsel. De skal påvise private eller politiske sym- og antipatier i hinandens historieskrivning. I Kai Aalbæk-Nielsens opgør med historien og hans felttog mod udviklingstanken ligger som en villet konsekvens et liberalt politisk standpunkt, der er identisk med Karl Poppers »small-piece-engineering«. De begrundes det med vidt forskellige filosofier, men de er motiveret af samme angst for utopien omsat til politisk handling.

CLIO pålægger også sine tjenere bestandigt at tage grundlaget for deres arbejde og dets konsekvenser op til overvejelse. Kai Aalbæk-Nielsens bog er inspiration til en sådan ny overvejelse – naturligvis mest for os, der er uenige med ham.

Henrik S. Nissen

Kortere anmeldelser

ALMINDELIG HISTORIE

JENS ARUP SEIP: Om å skrive hovedoppgave. Historie. 3. utgave. Universitetsforlaget, Oslo, 1988. 47. sider.

Seips lille vejledning i specialeskrivning foreligger nu i en ny udgave. Den rummer mange nyttige råd både for specialeskriveren og for vejlederen og har da også fundet anvendelse i Danmark. Eksempelmaterialet er overvejende hentet fra nyere norsk historie – med ros og ris til ældre og yngre kolleger. Der er afsnit om emnevalg, problemstilling, kilder og fremstilling, og vejledningen er skrevet i en ligefrem stil med vægten på de elementære og praktiske problemer, der erfaringsmæssigt tårner sig op for studenter – og såmænd også for mere øvede historikere. Seip fortæber sig ikke i abstraktioner over det umulige i at skrive nogetsomhelst.

I forhold til de tidligere udgaver er oplysningerne om norske hjælpemidler ajourført, og betragtningerne om problemstilling og teori er udbygget. Seip er her tilhænger af inspiration fra de generaliserende samfundsvidenskaber og skeptisk overfor store teorier og personlig moraliseren.

Den lille bog opsummerer udmærket, hvad mange vejledere utvivlsomt har søgt at fortælle deres specialeskrivere. Den kunne med fordel eftergøres med henblik på danske brugere.

Carsten Due-Nielsen

UD – UDE – HJEM. Rejsen i historien. (Den jyske historiker nr. 46). Aarhus Universitetsforlag, 1988. 128 sider, ill. 95 kr.

Gennem mange år har det været med interesse, at man har åbnet et nummer af *Den jyske historiker*. Selv om man som læser var – og er – sig den ideologiske holdning hos tidsskriftets redaktion bevidst, har man altid kunnet være sikker på, at emnerne, som blev taget op, blev set fra nye og frugtbare, ofte overraskende synsvinkler.

»Ud – ude – hjem« er som undertitlen angiver et temanummer om rejser. Det er en atypisk publikation for tidsskriftet, som dennegang har forsøgt at gå uden for de sædvanlige rammer, og endog undladt den vante samfundsrelaterende løftede pegelinger.

På mange måder kan »Den jyske historiker« benytte dette temanummers titel som overskrift på tidsskriftets egen rejse: fra det første interne århusianske studenterorienterede fagkritiske og selvoptagne, xeroxkopierede »blad« fra begyndelsen af 1969 til de senere års publikationer, hvis målgruppe er en bred kreds

af historisk interesserede læsere, også uden for Århus. Fra de u håndterlige, nærmest hjemmelavede A4-ark til et mindre format, som er både læser- og håndvenligt. Der lægges tydeligvis vægt på et professionelt typografisk lay-out, omend det må erkendes, at illustrationerne stadig lader en del tilbage at ønske.

Bidragyderne til tidsskriftet var og er folk med tilknytning til Aarhus Universitet. Mange af numrene rummer tydeligvis dele af speciale- eller afløsningsopgaver. Karakteristisk er det fortsat, at det er et forfatterkollektiv, som tegner sig for redaktionen, og at det iøvrigt er sjældent, at en enkelt forfatter får stillet et helt nummer til rådighed. Mange temanumre har haft særlig værdi, fordi de udfyldte huller i undervisningsstoffet i historieundervisningen, hvor der ikke fandtes relevante (danske) fremstillinger på det niveau, som et universitetsstudium trods alt kræver. Her tænkes især på det fortræffelige temanummer om »Fascismen i Italien« fra 1983.

Med den baggrund og udvikling, som tidsskriftet har haft, er det både forståeligt og tilgiveligt, at redaktionen ikke altid har været lige nøjeregnende med kvaliteten af artiklerne i de enkelte numre. Den har svinget og svinger fra det ypperlige til det ligegyldige. Det kan ikke nægtes, at der er blevet offentliggjort mange »femtonige øvelser«, som ikke kan påkalde sig interesse uden for den snævraste familiekreds. Det er bidrag, som de pågældende forfattere havde været bedre tjent med var forblevet »inden for murene«. Med mindre det da betragtes som meriterende, blot at kunne henvise til, at man har fået udgivet så og så mange sider uden smålig skelen til kvaliteten.

Det nu 20-årige tidsskrift har foretaget en lang rejse, hvor både destinationer og befordringsmidler har ændret sig mere end én gang. Fra at være introvert er Den jyske historiker blevet ekstrovert. Men entusiasmen har holdt sig hos redaktionen. Det er stadigvæk et tidsskrift, der *vil* noget.

Det er derfor med beklagelse, det må konstateres, at netop temanummeret »ud – ude – hjem. Rejsen i historien«, som skal præsenteres her, ikke placerer sig i toppen af, hvad tidsskriftet ellers har publiceret. Det har været for omfattende en målsætning at ville belyse mangfoldigheden af begrebet rejser, såvel rejserne, som rent fysisk har fundet sted, som rejserne på et symbolsk-metaforisk plan, der indgår i myter, eventyr og skønlitterære værker, eller kun blev foretaget i en lænestol. Redaktionen har ønsket at præsentere rejsen, dels som ønske, utopi og ideal, dels som tvang, konvention og nødvendighed, og som et minimum af begrænsning valgt at koncentrere sig om rejser, hvorfra man vender tilbage, og hvor udrejsen allerede indeholder forestillingen om hjemkomsten.

Allerede ved læsningen af det redaktionelle forord får man bange anelser. I tidligere temanumre har de indledende betragtninger været præget af, at redaktionen følte den havde noget på hjerte. Sådan virker forordet til »Ud – ude – hjem« ikke. Det synes som om redaktionen på et tidligt tidspunkt har opgivet at strukturere stoffet. Der startes med et par indledende artikler, hvori der på pseudofilosofisk vis fremsættes tanker om rejsens væsen før og nu, og om myterne i Det gamle testamente og den græske sagnverden. Herefter følger i kronologisk orden kapitler om rejser, fra de middelalderlige pilgrimsfarter via dannelsesrejserne omkring 1800 med et par geografisk smuttur til Indien og Kina for at slutte af med turismen i USA og sportsudfoldelse på Lanzarote.

De enkelte artikler forekommer tilfældigt valgte. Kun få af forfatterne har den fornødne indsigt og kærlighed til det stof, som de behandler. Med afsnittene »på valsen i 1800-tallet« og »Rejsen til Kina« tegner Lars Edgren og Hanne Rimmen

Nielsen sig absolut for de bedste artikler. Det mærkes tydeligt, at begge forfattere har mere end overfladisk kontakt med det, de skriver om. I »Rejsen tilbage til naturen« tager Michael Wagner fat på et væsentligt element, når det drejer sig om at rejse i vor tid, nemlig naturfredning, etablering af naturparker og masseturisme. På baggrund af, hvad forfatteren tidligere har beskæftiget sig med, kunne man have ventet, at det havde været mindre overfladisk. Og det er uforståeligt, at der i dette temanummer om rejser ses helt bort fra betydningen af samfundets ændrede infrastruktur, opfindelsen af jernbaner og dampskibe for slet ikke at tale om flyvemaskiner; kort sagt alle de teknologiske fremskridt, som revolutionerede kommunikationsnettet og dermed rejselivet.

Svagest er kapitlet om »Den borgerlige dannelsesrejse til Rom 1750-1850«. Her befinder vi os på et område, hvor mange skribenter har ydet deres ypperste. Det burde mane til forsigtighed og skærpet selvkritik, når der er så illustre forbilleder at leve op til. I litteraturlisten savner man unægtelig henvisning til Christian Ellings værker. Og hvor er Stendahl? Netop hans »Vandringer i Rom« (dansk oversættelse 1982) afspejler en rejsementalitet, som man gerne havde set belyst i dette temanummer: Egotismen, hvor destinationen for rejsen er jeg'et. Savnet af den Stendahlske rejses karakter føles desto mere stærkt, fordi den egotistiske dimension ville have givet en ekstra pointe til Lis Norups lille og underholdende artikel »At rejse i en stol«. Og har redaktionen helt overset »arkivkritikeren«, som Per Olav Enquist lader H.C. Andersen så uforglemmeligt skildre i »Fra regnormenes liv«?

Det er nærliggende at sammenligne »Ud – ude – hjem« med det dobbelte temanummer, som HUG! udgav i 1987 med titlen »Rejsende« (nr. 49/50), men desværre ikke til gunst for Den jyske historiker. Ikke alene er de enkelte bidrag i HUG!s temanummer af bedre kvalitet, men allerede i indledningen ser man, at HUG!s redaktion har en helt anderledes klar og overlegen disposition og strukturering af stoffet, end tilfælde har været i den jyske redaktion.

Men uanset at nærværende anmelder finder, at dette temanummer fra Den jyske historiker ikke lever op til tidsskriftets sædvanlige standard, så må initiativet hos redaktionen til at gå uden for de vante græsgange hilses med glæde. Tidsskriftet er en faglig gevinst, ikke alene for de frelste til venstre for midten (bosiddende i Århus-området), men også for dem, der stadig har deres positivistiske barnetro i behold. Den jyske historiker er blevet 20 år og etableret, og det skal redaktionen ikke klandres for. Forhåbentlig er den ikke blevet for veletableret til at afprøve nye grænser. Det er med forventning og spænding, der ses frem til kommende temanumre.

Kirsten-Elizabeth Høgsbro

GUNNAR BROBERG, HARALD RUNBLOM & MATTIAS TYDÉN (red.): Judiskt liv i Norden, Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Multiethnica Upsaliensia 6, Uppsala 1988. 361 s. Ill.. 205 SEK.

Det er en oplagt god idé at udgive en bog om jødiske forhold i Danmark, Norge, Sverige og Finland gennem de sidste 300 år, hvilket det velbesøgte symposium på Uppsala Universitet i oktober 1986, som danner udgangspunkt for bogen, også

vidnede om. Der er i Norden mange mennesker, der forsker i eller skriver om jødisk historie og kultur, og det er karakteristisk, at deres årsager til at arbejde med emnet, deres tilgange til det, og deres uddannelser er vidt forskellige. Bogens 19 symposiebidrag afspejler denne forskelligartethed, hvad der i sagens natur giver den et uensartet præg. Alligevel er bogen gedigen, grundig og samtidig forholdsvis letlæst og tilgængelig for de mange, der er interesseret i emnet. Redaktørerne har endvidere skabt et helhedspræg gennem korte resuméer på engelsk efter hver artikel, og de har sikret sig en del gode illustrationer. Det havde været en stor hjælp, hvis bogen også havde været forsynet med indices, og især et navneindex savnes meget.

Den manglende koordinering af artiklerne ses stærkest i de fire indledende oversigter over jødernes historie i Skandinavien, hvor forfatterne tydeligvis har hver deres interesser og lægger vægt på forskellige historiske perioder. Sven Tägils bidrag om de svenske jøder er (lidt for) kort og uden detaljer, men interessant derved, at det konsekvent anlægger et minoritetsforskningsperspektiv. Merete Christensen, som dækker de danske jøders historie, skal roses for at have tilføjet en fin oversigt over dansk forskning om jødiske emner. I sin historiske fremstilling har hun lagt en uforholdsmæssig stor vægt på nyere tid uden dog at levne megen plads til jødernes forhold under besættelsen. Dette emne fylder til gengæld en betragtelig del af Oskar Mendelsohns redegørelse for jødiske forhold i Norge siden midten af det 19. århundrede. Endelig har Tapani Harviainen smukt redegjort for de finske jøder, hvoraf langt hovedparten stammer fra pensionerede russisk-jødiske soldater, som i løbet af anden halvdel af det 19. århundrede fik tilladelse til at blive med deres familier i Finland efter endt garnisonstjeneste der. Der har ikke været megen forskning om de finske jøder, men Harviainen har gennemgået politiarkiverne i Helsinki og har derved tilført forskningsområdet nyt stof. De historiske oversigter suppleres i øvrigt fortræffeligt af Per B. Katz fremstilling af de første jøder i Danmark og dermed i Norden.

Resten af bogen omhandler aspekter af forholdet mellem en minoritet og de fire forskellige majoritetssamfund, som den er en del af. Tre forfattere behandler antisemitisme, og det mest spændende bidrag kommer fra Lena Johannesson, der som noget nyt diskuterer graden og typen af svensk antisemitisme 1845-1860 ud fra karikaturtegninger i tre indflydelsesrige svenske aviser.

Der er flere gode artikler om demografiske aspekter, og den eneste engelsksprogede artikel i samlingen må fremhæves i denne forbindelse. Joseph Zitomersky har fremdraget meget nyt materiale til en demografisk og socio-økonomisk analyse af den jødiske befolkning i Sverige i perioden 1780-1980. Kvantitative data indgår også i Julian Ilickis arbejde, der omhandler resultaterne af en spørgeskemaundersøgelse af identitetsændringer blandt de polsk-jødiske immigranter, der er født mellem 1935 og 1962, og som flygtede til Sverige i perioden 1968-1972. Et af resultaterne af undersøgelsen er, at de polske jøder generelt kom til at føle sig mindre polske og mere jødiske, idet en del af dem efter kontakten med de svensk-jødiske samfund søgte tilbage til deres jødiske rødder. Der er dog bemærkelsesværdige lokale afvigelser fra dette mønster.

Samtidig med symposiet viste Uppsala Universitetsbibliotek en lille fin udstilling om jødisk liv i Sverige. Torgny T. Segerstedt åbnede udstillingen med nogle betragtninger, der er publiceret i bogen, og som handler om den dobbelte loyalitet, der skabte mulighederne for, at nordiske jøder satte nationale traditioner ind i internationale sammenhænge. Ikke mindst fra 1880'erne og frem har

jøder markeret sig stærkt i Norden inden for kunst, videnskab, politik og erhvervsliv.

Svenske jøders bidrag til kulturlivet omkring århundredskiftet analyseres af Gunnar Broberg. Gennem billed- og tekstanalyse viser han spændingerne mellem det svenske og det jødiske og mellem det svensk-jødiske og det internationalt jødiske. Han understreger det som et paradoks, at jødiske bidrag til bl.a. svensk litteraturhistorie i dag opfattes som noget af det mest klassisk svenske, og at disse bidrag medvirkede til at gøre de nationalistiske svenskere endnu mere svenske. Svenske jøder mente også selv, at det var deres opgave at højne det kulturelle stadi; de skulle med Ernst Josephsons ord »bära den europeiska kulturens vatten till vår mor, till vårt land«.

Kristian Hvidt har skrevet en vigtig, men sine steder måske lidt for hurtig, artikel om brødrene Brandes' opfattelse af deres jødiske herkomst. Hvidt har for nyligt været kildematerialet igennem i forbindelse med sin bog om Edvard Brandes (*Edvard Brandes. Portræt af en radikal blæksprutte*. Gyldendal 1987), og dette i kombination med hans gode intuitive indsigt, bærer frugt, som for eksempel når han diskuterer, hvorledes Georg Brandes både fornægter og praler af det jødiske, eller når han viser, hvorledes brødrenes chokerende synspunkter i øvrigt var præget af deres jødiske baggrund.

Det er dog ikke kun jødisk elitekultur, der behandles i bogen. Bent Blüdnikows artikel om de østeuropæiske jøder i København 1904-1920 opsummerer glimrende de forhold, han beskrev i sin bog om samme emne (*Immigranter. Østeuropæiske jøder i København 1904-1920*. Borgen 1986). Her redegør han for politiske, økonomiske og kulturelle forhold blandt østjyderne selv, deres relation til den danske menighed og til det danske storsamfund.

Judisk liv i Norden er interessant for både historikere og minoritetsforskere, og den lover godt for den fortsatte udforskning af jødiske forhold i Norden. Der er ikke arbejdet nær nok med dette forskningsområde, men det ser ud til, at der for øjeblikket er en gruppe, der er interesseret. Med en kraftigere redaktionel indsats i form af en bedre koordinering mellem bidragene og måske yderligere en fællesnævner i form af tid eller tema, skulle det kunne lade sig gøre at opnå en egentlig tværfaglighed i en forhåbentlig kommende antologi.

Margit Warburg

Lübeckische Geschichte. Herausgegeben von ANTIJEKATHRIN GRASSMANN. Lübeck, Schmidt-Römhild, 1988. 946 s. III.

Lübeck var indtil 15-1600-tallet den dominerende udenlandske magt i Danmarkshistorien, ligesom Danmark i dette jubilæumsværk udnævnes til hansesædernes »skæbnemagt«. Det nære forhold ytrer sig ved en sproglig fortrolighed. Lübeck har sit eget adjektiv på dansk, og nogle historikere fordanser også byens navn. Det slaviske Liubice har dog intet med en bæk at gøre, men betegner et mandnavn, hans folk eller slægt og stedet.

Det er 800-året for kejser Frederik Barbarossas privilegium 1188, der har inspireret til det solide og statelige værk. Samtidig kan man fejre, at Lübecks gamle arkivalier i marts-april 1987 omsider vendte hjem fra Potsdam, hvor de havde været deponeret siden 1942.

Lübecks indviklede »urtid« skildres af den kyndige Rolf Hammel, der også har forfattet et afsnit om byarkæologi og erhvervstopografi indtil ca. 1400. Lidt overraskende opdager man ved værkets slutning et afsnit af arkitekturhistorikeren Michael Scheftel om bygningskunsten i Lübeck gennem tiderne. Mellem disse to fortræffelige afsnit følger i kronologisk orden den traditionelle byhistorie, opdelt mellem seks forfattere.

Det tunge hverv at skildre Lübecks storhedstid – hele middelalderen indtil 1500 – er betroet Erich Hoffmann, og fra en skandinavisk synsvinkel kunne det ikke være i bedre hænder. Få tyske historikere er vel mere velbevandrede i nordisk forskning end han. Aksel E. Christensens disciple kan også kun være tilfredse med, at Fritz Rörgs potente grundlæggerteori nu definitivt er forvist til historiografien. Hoffmann er helt på det rene med den afgørende betydning, Valdemar Sejrs byherretid fik for opbygningen af Lübecks position i Norden. Mine indvendinger mod hans fremstilling er mest af formel art. Hoffmann har bredt sig og næsten skrevet tidens almindelige historie, hvorimod portrættet af det middelalderlige Lübeck står blegt. Han citerer alt for hengivent andre historikere, og han krydshenviser på livet løs, hvilket giver fremstillingen et kedeligt præg af lærebog. Metaforen Travestaden (Nordeuropas mest skamrede) må en behjertet dyrlæge gerne snart aflive. Generelt er det ikke den sublime sprogkunst, der præger værket om Thomas Manns fødeby. Vi noterer os dog med glæde, at Hoffmann har formået trykkeriet i Lübeck til at bruge de danske ø'er i Lyø og Møn. En senere forfatter skriver Rönne.

1500-tallet har man betroet kirkehistorikeren Wolf-Dieter Hauschild, der tydeligt er på udebane, når skandinaviske forhold strejfes. Udtrykket det danske Sydsverige kunne støde patrioter, også selv om Öland generøst er inkluderet, og folk i Hadersleben vil undre sig over, at han kalder kong Hans for Hans den Ældre. Utenhofs karakteristisk af de bondestolte lübeckere ville have livet vældigt op, men vi må affinde os med, at det er Hoffmanns danskunderskaber, der er undtagelsen. Hauschild fælder i øvrigt en ret hård dom over det lukkede og indskrænkede i reformationstidens konservative byrepublik. Thesen om Lübecks nedgang modsiges dog i nogen grad af hans egne bemærkninger om handels-ekspansionen i 2. halvdel af 1500-tallet.

Værkets redaktør (med fløjlshandsker), stadsarkivar Antjekathrin Grassmann, har selv taget sig af 1600-tallet. For en dansk læser er der betydeligt mere ukendt stof i dette afsnit, og hendes pen flyder lettere end i det foregående, meget tunge afsnit. Her er fundet godbidder frem som luksusforordningen fra 1619, der inddeler befolkningen i sociale grupper spændende fra rådsaristokratiet til høkerfamilier. Hvad der fandtes derunder, talte ikke.

1700-tallets fredsperiode bliver desværre tabt på gulvet af Franklin Kopitzsch, der remser alt op efter køreplansprincippet: en linie til hver begivenhed. Måske er hans force, som nogle bemærkninger antyder, »Bewusstseinsgeschichte«. Byhistorie er det i hvert fald ikke.

På denne baggrund virker Hamburg-professoren Gerhard Ahrens' afsnit om 1800-tallet nærmest virtuost og ikke kun, fordi begivenhederne tager fart. Ahrens er utvivlsomt holdets mest professionelle skribent – og hans faible for udråbstegn til at leve med. Det er i hans periode, at det tidligere stormægtige Lübeck kastes hid og did af omgivelserne. Ved ophævelsen af det tyskromerske rige var byen statsretsligt blevet en suveræn lilleputstat, men det hjalp ikke, da man kom i klemme mellem de preussiske og franske hære. Den 6. november 1806 blev

Lübeck stormet og plyndret og i 1811 indlemmet i kejserdømmet Frankrig. Det medførte en række liberale reformer som folketælling og gadenumre (der omgående blev afskaffet ved restaurationen). Grunden til det solide danskerhad, der trivedes i hele 1800-tallet, lagdes den 3. juli 1813, da Lübeck blev indtaget af danske tropper. »Dänenhass«, der også sigter til det danske monarkis senere »chikane« i jernbanesagen, figurerer i værkets glimrende, anonyme register. Efter Wienerkongressen var Lübeck militært underlagt det tyske forbund og efter 1866 Preussen. Det sidste skin af selvstændighed fjernede Weimarrepublikken, og i 1937 indlemmedes byen formelt i Preussen. Den britiske besættelse 1945 førte til Lübecks indlemmelse i delstaten Schleswig-Holstein.

Fhv. stadsbibliotekar Gerhard Meyer fører fremstillingen gennem verdenskrigenes og naziårenes gru op til vor egen tid. De ubehagelige kendsgerninger præsenteres åbent, men bag den nøgterne fremstilling anes Meyers indignation og hans følelser som ægte lübecker. Næsten 300 illustrationer, et omsorgsfuldt noteapparat og flotte folde-ud kort fuldender billedet af et lokalhistorisk værk af høj standard, der vil appellere også til et historisk interesseret publikum i de skandinaviske lande.

Mikael Venge

MIDDELALDER

ELSE ROESDAHL: Vikingernes verden, København 1987. 336 s. 280 kr.

Forf. skrev 1980 Vikingetidens Danmark og følger nu med en bog om vikingerne hjemme og ude, som har indbragt hende Søren Gyldendalprisen. Bogen er skrevet i det typiske akademiker-populærsprog, godt med fremmedord og godt med forbehold. Historikere burde udgive en nøgle, så almindelige læsere kan se, hvad der er mest usikkert: utvivlsomt eller sikkert. Forf. elsker ordet »mange«, og det er forståeligt, da hun prøver at presse så meget ind i bogen, at det bliver umuligt præcist at udtrykke alle nuancerne. Derfor føler man trang til at sætte mange spørgsmålstejn under læsningen, fordi formuleringerne er for brede, eller q.e.d. ved de påstande, der gives.

Traditionelt begynder vikingetiden omkr. 800, nu skubbes grænsen tilbage til omkr. 750 fordi »væsentlige elementer i samfundsordning, økonomi og kunst« rækker tilbage dertil. Vikingetiden udenfor Skandinavien begynder »da skandinaverne ankom som kolonisatorer eller røvere«. Da det første »vikingetogt« omtales 515, bliver den svær at håndtere. Hvornår begynder de omtalte væsentlige elementer? Skal germansk jernalder med, eller skal vi helt tilbage til 3 årh.? SHFs initiativ, »fra stamme til stat«, har haft svært ved at fastlægge overgangen fra ældre jernalders stammesamfund til vikingetidens kongeriger, så det er unfair at bebrejde forf., at hun ikke kan.

Er det forøvrigt ikke lidt gammeldags at skrive vikingetidens historie som en særlig disciplin? Er det et levn fra den gamle historikerholdning til arkæologien? Faktum er, at det nye, som forf. bringer om vikingetiden, kommer fra arkæologien. Sådan har det været siden Trelleborgs udgravning. Når forf. skriver, at billedet af vikingetidens bebyggelse er totalt ændret siden 1970, gælder det hele

første årtusinde. Når arkæologien betoner rødderne bagud i germansk jernalder, bør det få konsekvenser også i oversigtsværkernes afgrænsning. Der savnes stærkt en oversigt over germansk jernalder – i sammenhæng med vikingetiden – for at vi kan forstå, hvorfor der overhovedet kom en tid, hvor man drog i viking. Baggrunden for dette fænomen er stadig lige uklar. Dudos forklaring fra 1020 er, fraregnet hans moralske opstød, ikke meget ringere end nutidens, ja næsten moderne.

En dansk oversigt over udviklingen i Europa fra romerrigets sammenbrud til ottonsk tid savnes. Vikingetogter til Vesteuropa ville være formålsløse uden merovingertidens opsving, men hvad betød den vesteuropæiske udvikling for os heroppe, og hvad betød Østeuropa? »Eventyrlyst, selvtilid og fatalisme« er ikke nok til at forklare vikingetogene, men jeg skal ikke bebrejde forf., at hun ikke bringer løsningen, der er stof til nok en bog. Hvis bogen er beregnet for studenter, savnes noteapparat. Litteraturlisten inkluderer titler fra 1987, selvom forordet er dec. 1986, men er ikke konsekvent. Snarere er »den dannede læser« målgruppen. Forf. bringer denne læser godt rundt om vikingernes verden, både den fysiske, som vi kender bedst, og den åndelige. Som statusopgørelse er bogen absolut nyttig.

Henrik Thrane

BARBARA E. CRAWFORD: *Scandinavian Scotland. Scotland in the Early Middle Ages*, 2. *Studies in the Early History of Britain* series. Leicester University Press 1987. xiii, 274 s. ill.

Det skandinaviske Skotland er, som det siges i introduktionen, lidt af et fantom. Kun dele af det senere skotske kongedømme kom under vikingernes herredømme, nemlig den nordlige halvø, Caithness, nogle kyststrækninger samt øerne Shetland, Orkney og Hebriderne. Også den ikke-skotske ø, Man, behandles fra tid til anden fordi bogen skal dække den del af Storbritannien der i århundrederne fra det 8. til det 11. årh. modtog et varigt præg af norsk sprog og samfundsformer.

Forfatteren, der er knyttet til det skotske universitetet St. Andrews, er middelalderhistoriker og arkæolog. Hendes synsvinkel er rettet mod Norge og Atlanterhavsøerne, og »Norse« (norrøn=vestnordisk) bruges synonymt med skandinavisk. Denne faglige orientering skal man have in mente i vurderingen af bogen.

»Scandinavian Scotland« er opdelt i rammer, frameworks.: metodisk, geografisk, kronologisk, lingvistisk (især stednavne), arkæologisk og litterært. Denne komposition giver en smuk afrunding, for den vigtigste skriftlige kilde til emnet er Orkneyingasaga og den behandles kildekritisk i den første »ramme« og som dokumentation for periodens mentalitet i den sidste. Desuden spørger sagaens personer og begivenheder i næsten alle de andre sammenhænge. Spørgsmålet er om Orkneyingasaga – eller Jarlasaga – kan bære en så prominent rolle. Den er i den nukendte form nedskrevet i sidste halvdel af det 13. årh., men går tydeligt nok tilbage til en version fra ca. 1200. Det evige sagaproblem om 13-årh.s teksters kildeværdi for 3-400 års ældre begivenheder rejser sig usædvanligt tydeligt. Barbara Crawford løser det ved at kalde sagaen for en kompilation, d.v.s. at den

skal bygge på en lang række tabte sagaer og fortællinger, skriftlige som mundtlige – deriblandt skjaldekvad –, og de må så igen anses for at repræsentere en ældre tradition. En stilistisk vurdering taler imidlertid for at kun de sidste partier før sagaen slutter omkring 1204 kan være føjet til senere. Som helhed er den næppe ældre end den ældste version, d.v.s. ca. 1200 (Kult.Leks. 1965, sp. 699-702). Det betyder at når Orkneyinga saga nævner bygninger, gravsætninger og tingpladser, og lignende fænomener kan påvises sprogligt og/eller arkæologisk må forklaringen være at de endnu kendtes i det 13. årh. Men om det faktisk var de samme personer der i sin tid havde levet dør er tvivlsomt, og den mentalitet sagaen er præget af må stamme fra forfatterskabets tid. Orkneyinga saga kan selvfølgelig rumme ældre traditioner, men som al anden nordisk historieskrivning fra 13. årh. må denne saga som andre være præget af antikvariske interesser hvor også andre påvirkninger end de hjemlige gjorde sig gældende.

De store momenter i det skandinaviske Skotland er følgende: den nordiske bosættelse, forholdet til den tidligere befolkning, pikter og de keltiske gæler, troskiftet, oprettelsen af et jarledømme, næringslivet og forholdet til omverdenen. Men af den ovenfor skitserede disposition er kun enkelte emner egentlig historiske, f.eks. jarledømmets historie. Alle de øvrige fænomener kan og bliver behandlet som om der ikke var større forskel på begyndelsen og slutningen af perioden. Det har der givetvis været. Der er endda materiale til at skelne mellem de forskellige folkeslags bosættelser, deres forhold til religionen – hvor det interessante forhold gør sig gældende at kelter og pikter havde antaget kristendommen før nordboerne kom, så de få hedenske træk fra perioden må tilskrives de sidstnævnte – og sidst men ikke mindst magtforholdet mellem den gamle befolkning og indvandrerne. Disse muligheder udnyttes dog kun i spredte bemærkninger i den foreliggende bog. Der er ingen sammenfatning af den forandring, der skete i det nordlige Skotland i løbet af perioden 800-1200, og som har sat sig varige spor.

Barbara Crawford beklager selv (s. 4), at det program den fortræffelige F. T. Wainwright opsatte i 1962 om koordinering af de forskelligartede kildetyper – arkæologiske, filologiske og historiske – (se Hist. Tidsskr. 1971, s. 716f.), aldrig har kunnet gennemføres. Det skyldes måske, at man ikke har haft øje for Wainwrights hovedidé, kildernes forskellige repræsentativitet, måske fordi ikke mindst arkæologien har gjort så enorme fremskridt i mellemtiden at man ikke har ment at noget der er skrevet for 20 år siden kan have nogen interesse. Det er en skam, for som sagt ligger materialet her, endda illustreret af fortræffelige kort og billeder.

Inge Skovgaard-Petersen

Romanske stenarbejder 4. Udg. Jens Velle. Forlaget Hikuin, 1989. 228 s. Ill. 150 kr.

Den fjerde bog i rækken om romanske stenarbejder rumme 10 artikler om forskellige danske og svenske emner vedrørende stensulptur, resultatet af det første skandinaviske forskermøde om romanske stenarbejder i 1985. Symposier og forskerindlæg er nyttige ved at fremlægge problemer og tolkningsforsøg uden absolut at skulle skabe overensstemmelse og ensartethed. På denne lidt diffuse,

men frugtbare måde ligner dette bind de foregående i serien, som tilsvarende stammer fra forskermøder.

Hovedtemaet er de skaktavlkvadre, som – stadig – uforklarligt findes på en række romanske landsbykirker i det nordlige Jylland, nærmere bestemt en bred bræmme på ialt 45 kirker strækkende sig fra Århuseggen i sydøst over Himmerland til Thy. Jens Vellev bringer en fuldstændig og overskuelig oversigt over samtlige 59 kendte skaktavlkvadre samt en forskningsgennemgang, der mest viser fantasifuldheden hos forskerne fra regnet Mackeprang, der om skaktavlkvadrene skrev: »Nogen dybere Betydning skal man sikkert ikke tillægge dem. Som adskilligt andet er de nok et Produkt af Stenhuggerens Fritidssysel« (cit. s. 8).

Den geografiske afgrænsning af skaktavlkvadrenes udbredelse, som fremgår af Vellevs oversigt tvinger os alligevel til en nærmere tolkning end Mackeprangs uholdbare bortforklaring. Mulighederne er nu på fornem vis lagt til rette. Kan det betyde noget for en forklaring, at kirkerne med skaktavlkvadre er afgrænset til Åbo-, Ommer-, Himmer-, Salling- og Thysysler?

Poul Pedersens artikel om samme emne peger måske nok i nogle rigtige retninger, men den er meget uegal, fx. mangler hans afsnit om stenhuggerfelter henvisninger til Knud J. Krogh: *Stilladser til et kirkebyggeri i 1100-tallet* (Årb.f.nord.Oldk., 1959) og Elna Møller: *Den middelalderlige kirke som byggeplads* (Fortid og Nutid XXI, 1961).

De forskellige indlæg viser, at emnet: romansk stensulptur er vanskeligt at behandle. Den stærke ikonografiske fortolkningsramme, som styrer andre religiøse billedformer mangler, eller er først ved at blive etableret. Jens Vellev formulerer problemerne ved stenarbejderne således: »I modsætning til kirkernes kalkmalerier, som ofte fortæller let forståeligt om bibelens og helgenskarens farverige persongalleri, fremtræder de plastiske billeder med et langt mere flertydigt indhold« (s. 7). Lennart Karlsson kommer ind på andre forståelsesproblemer i sin artikel »Tradition och förnyelse«. Om stenplastikken skriver han s. 155: »Därimot kan man klart och entydigt konstatera, att den med få undantag saknar släktskap med den äldre, inhemska formtradition«. Den har iflg. Karlsson kun kunnet udføres af en snæver kreds af veluddannede specialister knyttet til de kirkelige byggehytter.

På baggrund af hikuins ihærdige udgivelsesrække om romanske stenarbejder og inspireret (og provokeret) af bøgernes forskelligartede, inspirerende men springende indhold er det nærliggende at opfordre til et par bøger med nogle mere overordnede og samlende temaer. Det ene er slået an i nærværende bind, nemlig stenplastikkens særpræg: er det funktions-, materiale-, traditions- og eller lokalbestemt. Et andet tema som udgangspunkt for nytænkning kunne være: oprydning af fortiden, dvs. kritik af tidligere »autoriteter« på området (i dette bind er det især Johnny Roosval som autoritetsvækkes, hvilket især for svensk forskning også er nødvendigt). Et tredje tema: opbygning af et teoretisk udgangspunkt i modsætning til de mange indlægs teoriubeviste »opgaveløsninger« (Øystein Hjort antyder i sit bidrag fordelene herved). Et par sidste temaer, som også berøres af Vellev og Poul Pedersen: kunstlandskaber, men de bør ses i et større social-historisk perspektiv, samt organiseringen af kirkebyggeri og -udsmykning. Hikuin er stedet for sådanne initiativer. Udgiften Jens Vellev vil hermed sætte nogle solide monumenter i dansk kunsthistorie.

ADOLF FRIEDERICI: Das Lübecker Domkapitel im Mittelalter 1160-1400. Verfassungsrechtliche und personenstandliche Untersuchungen (= Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins, Bd. 91). Neumünster, Karl Wachholtz. 1988. 415 s.

Hidtil har denne disputats kun foreligget i maskinskrevet form og derfor vanskeligt tilgængelig, men dog hyppigt citeret, især i noterne til brevene i Schlesw.-Holsteinische Regesten und Urkunden VI. Nu er den med godt 30 års forsinkelse udsendt som et stateligt bind i Selskabet for Schleswig-Holsteins histories skriftserie. Smudsomslaget prydes af en fotografisk reproduktion af den ældste præbendefortegnelse fra domkapitlet i Lübeck i 1263 samt af domkirkens (domkapitlets) segl i et velbevaret eksemplar med klart læselig omskrift. Desværre er de to afbildninger ikke gentaget inde i bogen, som det ellers tit ses.

Ifølge Helmold indstiftedes det lybske domkapitel med 12 præbender, hvis indehavere fik en fast andel af afkastet fra fællesgodset. I løbet af tidsrummet til op mod 1300 udvidede man med et vist antal mindre præbender, hvis størrelse stort set svarede til et halvt af de ældre præbender. Ved siden heraf oprettedes der i løbet af samme tidsrum yderligere præbender i forbindelse med gaver, f.eks. af greven af Holsten. Disse senere forenedes ikke med de oprindelige, men holdtes adskilte og betegnedes *prebende distincte*. Det hang sammen med, at de givende beholdt patronatsretten til det pågældende præbende. Patronatsretten nedarvedes i en række tilfælde i giverens slægt, og det betød, at Kristian I som arving efter Schauenburgerne gennem grev Adolf 8. i 1460 kom i besiddelse af det af den holstenske greve indstiftede præbende. Fra 1490'erne udøvedes patronatsretten vekselvis med hertugen af Holsten-Gottorp og fra 1773 af den danske konge alene.

Et følgende hovedafsnit behandler kapitlets embeder, provsti, dekanat, kantordømme m.fl. og beskriver besættelsen af dem frem til ca. 1400, hvortil knytter sig kronologiske fortegnelser over de kendte indehavere af embederne. Som afslutning findes en redegørelse for de pavelige provisioners indflydelse på besættelsen af pladserne i domkapitlet, udbygget med en almen fremstilling af provisionsvæsenets udvikling. Hertil knytter forfatteren en tabel over de 162 hidtil konstaterede pavelige provisioner med indvirkning på det lybske domkapitel.

Sidste hovedafsnit indeholder grundlaget for forfatterens undersøgelser omkring alle de personer, der indtil 1400 har eller har haft tilknytning til domkapitlet, ialt 349 personer, alfabetisk ordnet efter for- og tilnavne, hver forsynet med et løbenr., der følger den pågældende person overalt i bogen; det fungerer tillige omtrent som et biografisk leksikon. Man skal dog være klar over en række af personernes familietilknytning for at kunne slå dem op uden videre, men her får man hjælp af det afsluttende udførlige personregister, hvis man ikke tilfældigvis ved, at biskop Bertram af Lübeck regnes til familien Kremon. En række gejstlige med størst tilknytning til danske stifter er ligeledes optaget i leksikonnet, således flere bisper af Slesvig: Johan Bokholt, død 1331, og hans to efterfølgere Hellembert, død 1343, og Henrik Warendorp, død 1351. Her finder man også Vilhelm Krag, *legum doctor*, Erik 6. Menveds »sagfører« i processen mod ærkebiskop Esger Juul. Det danske stof er omhyggeligt behandlet, men en enkelt påfaldende fejltagelse er sluppet med i noterne til Albert Stralendorf, idet Stig Andersen *de Beyrenholm* (= Bjørnholm) bliver henført til Bornholm både her og i

registret under Stig Andersen (Hvide). Det er dog ikke lykkedes at fremdrage yderligere materiale om de to personers indbyrdes forhold og omstændighederne ved Stig Andersens gaver til Kirken i Lübeck. Den, der arbejder med grænseoverskridende problemer, kommer ikke uden om at tage stilling til resultaterne i denne bog.

Herluf Nielsen

LARS ERSGÅRD: »Vår Marknad i Skåne«. Bebyggelse och urbanisering i Skanör och Falsterbo under medeltiden. Lund, Almqvist & Wiksell, 1988. 245 s. Ill. 187 Sv.kr.

Titlen, hentet fra et Christoffer II-brev, bliver man just ikke klogere af, og efter endt læsning står bogens sigte stadig uklart. Derimod er man ikke et øjeblik i tvivl om, at Lars Ersgård i mange år har beskæftiget sig indgående med Skåneområdet, og at han har gjort sig mange tanker herom. Alene som forskningsstatus er bogen naturligvis værdifuld, og spredt mellem forfatterens mange fagter finder man ikke blot et supplement, men også talrige korrektioner til Schäfer og hans efterfølgere. Blandt disse vil Ersgård uden tvivl rage op, selv om Schäfers grundlæggende fremstilling stadig må være Bibelen. Til litteraturfortegnelsen kan føjes Paul Dedenroth-Schou: Kgl. Majestæts tolder på Falsterbo (Zise 1982).

Mikael Venge

ELSA SJÖHOLM: Sveriges Medeltidslagar, Europeisk rättstradition i politisk omvandling, Lund 1988, 331 s. Skrifter utgivna av Institutet för Rättshistorisk Forskning, grundat av Gustav och Carin Olin, Serien I, Rättshistoriskt bibliotek, fyrtioförsta bandet.

»Cui bono« – til nytte for hvem? Det spørgsmål plejede oldtidens romerske jurister at stille, når faktiske forhold bag retssager skulle klarlægges. Ved man, hvem der fik fordel af retsbrud og transaktioner, kender man som regel gerningsmanden, anstifteren eller ophavsmanden.

Det samme spørgsmål stiller Elsa Sjöholm vedrørende de svenske middelalderlove. Hun vil anvende disse love som kilder til de politiske forhold på det tidspunkt, da de fik deres endelige udformning. Ved at analysere magtstrukturen i lovene vil hun afsløre de kræfter, som frembragte dem.

Det lyder enkelt, men er det ikke. Det fremgik af Elsa Sjöholms tidligere afhandlinger, sidst af »Gesetze als Quellen mittelalterlicher Geschichte des Nordens« fra 1976, som undertegnede anmeldte i nærværende tidsskrift i 1979 (s. 112-124), en anmeldelse, som affødte en replik samme sted i 1981 (s. 219-222) og en duplik fra mig (s. 222-225). Til denne debat må her generelt henvises, for »Gesetze als Quellen« var en optakt til den nu foreliggende bog, som dels følger de retningslinjer, der blev udstukket, dels bekræfter både omfanget af og problemerne ved den stillede opgave, hvis mål kaldes at »identificere« de svenske middelalderlove, hvad det så betyder.

Opgaven inddeles i to dele. Den første indebærer en kortlægning af »kilderne til kilderne«, d.v.s. receptionsproblemet, den anden en fremstilling af magtstrukturen i de bevarede lovtekster dvs. forholdet imellem rettigheder og pligter for konge, biskop, stormænd og bønder. Dette sker under jævnføring med dansk og norsk ret.

En mistanke om komplikationerne vækkes allerede i kapitel 1 om »mål og metode«, hvor den germanske urret – igen – kasseres til fordel for en ny teori, som lyder på, at den mosaiske ret er grundlaget for al vesterlandsk ret. Ikke stykkevist og delt, men helt og aldeles. Siden tales mere nuanceret om mosaisk-romersk ret, og om at kirken og bibelen er begyndelsen til megen vesterlandsk ret i middelalderen, og det er jo en helt anden, og mere forståelig, snak. I »Gesetze als Quellen« var det Lombarda, der var kilden til receptionen – også det blev modificeret, som det nu sker vedrørende den mosaiske ret, hvis betydning for kirkeretten på linje med bibelen i øvrigt ikke kan komme bag på nogen, så lidt som kirkerettens og romerrettens betydning i Norden. Denne reception inddeler forfatteren i en ældre og en yngre fase. Kun den ældre, som slutter med Anders Sunesens embedsperiode i 1222, behandles, for den har den traditionelle retshistorie kaldt »forngermansk rätt«. Den yngre og »anden reception« kaldes veldokumenteret, forudsættes bekendt og behandles ikke.

Således at påstå, at nordiske retshistorikere ikke er nået til at se spor af reception før begyndelsen af 1200-tallet, synes at være opstilling af fjendebilleder for at nedgøre dem. Bagved kan ligge, at man for svensk ret savner en samlet retshistorisk fremstilling i lighed med Poul Johs. Jørgensens danske og Brandts norske, som Else Sjöholm kalder stort set pålidelige opslagsværker. Det har hun ret i, men hvorfor så bebrejde dem, hvad hun – igen – bebrejder gamle Hegel og Co?

I øvrigt er hensigtsmæssigheden af en adskillelse imellem receptionsproblemet og magtstrukturen bag lovene ikke indlysende. En en bloc-reception, som den her beskrives, må vel være det primære resultat af en magtkamp, i hvert fald hvis lovene ikke er skrivebordsarbejder – hvad de ifølge Elsa Sjöholm ikke er; herom senere.

Uheldigt er det, at det om de sammenligninger, der bogen igennem gøres med dansk og norsk ret, hedder, at de vedrørende magtforholdene i de to lande lider af »den grundläggande brist«, at der savnes relevante forskningsresultater på disse områder, derfor er de blevet ufuldstændige og haltende, så en mere fuldstændig analyse kaldes umulig. Dette bekræftes både af Elsa Sjöholms fremstilling og af hendes helt utilstrækkelige litteraturliste, som i alt omfatter 36 bøger, hvoraf de fem er skrevet af hende selv. Der henvises til fire danske værker: Gyldendals Danmarks Historie, Poul Johs. Jørgensens Retshistorie, Henning Matzen (2 værker), hvortil skal føjes Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk middelalder. Af norske forfattere anføres foruden Brandt kun en enkelt afhandling af Jens Arup Seip samt Kulturhistorisk Leksikon. Dette er ikke et rimeligt billede af forskningens stadi i Danmark og Norge, og det afhjælpes ikke af noteapparatet.

Vedrørende bogens hovedemne magtstrukturen er forfatterens udgangspunkt, at myndigheder og individer tilgodeser egne interesser, når det gælder rettergang og reaktioner. Det afspejles f.eks. i størrelsen og fordelingen af bøder. Dette kan sløres af en juridisk formtradition, men reelt giver en lov kun udtryk for magtforholdene på det tidspunkt, da man enedes om den, forudsat at den er resultatet af en »lovgivningssituation«, d.v.s. at den er beregnet for praktisk brug

og netop ikke er et skrivebordsprodukt. Desværre er der blandt svenske middelalderlove så store problemer med de vigtige Västgötaloves tilblivelseshistorie, at de ikke kan behandles i Elsa Sjöholms afhandling. Færdig med dem. Når gennemgangen koncentrerer sig om Upplandslagen, Södermannalagen, Östgötalagen og den ældre landslagen, er det fordi de opfylder forfatterens krav om at være resultater af en lovgivningssituation. Ellers fortøner magtkampen sig – og dermed magtstrukturen. Af samme grund kan blandt de danske love kun Jydske Lov og blandt de norske love kun landsloven bruges. Det hindrer dog ikke bogen igennem flittig anvendelse af Skånske Lov og stedvis de sjællandske love, om hvis tilblivelse vi kun kan antage, at en gejstlig skriver har nedskrevet nogle love, hvis betydning i praksis vi ikke kender.

I min anmeldelse af »Gesetze als Quellen« efterlyste jeg en redegørelse for normative teksters kildeværdi. Den er med her: »normerne refererer til en social virkelighed, ellers ville de være betydningsløse«. »Gesetze sind keine Vorgänge« sagde tyske retshistorikere forsigtigt, for love kan være ønsketænkning, slag i luften, hvis der ikke blev sat magt bag lovens regler. Men det gjorde der, hvis Elsa Sjöholms teori er holdbar. Lovgivningssituationen, eller rettere overenskomsten bag lovens endelige udformning, er ikke blot et pålideligt billede af magtspillet bag udformningen, men også af forholdene i samfundet. De af forfatteren udvalgte Gesetze sind Vorgänge! Hvorledes kontrollerer vi det? I vore dage ved hjælp af retssociologien, som vistnok ikke tør bruge lovene som et billede på livet. I fortiden må vi derfor også tage andre kilder end lovene til hjælp for at fastslå, om de blev håndhævet med blot den grad af effektivitet, som middelalderen magtede. Den kontrol afstår Elsa Sjöholm fra. Hun kalder receptionsanalysen det første trin og magtstrukturanalysen det andet. Det tredje, den opgave at indføre det nåede resultat i sin historiske ramme, lader hun ligge, »fordi de to første tog så lang tid«.

Bag denne konstatering må vel ligge, at det for de udvalgte svenske loves vedkommende ville være muligt, hvis man havde tid nok. Den tid burde være anvendt.

At de mange kapitlers gennemgang af et enormt lov materiale, dets mosaik-bibelske, romerske og kontinentale ophav, de svenske regler og nabolandenes vedrørende ægteskab, arveret, bylag, tyveri, eksekution, retsbrud o.s.v. repræsenterer en meget stor arbejdsindsats er klart. Men konklusionerne af de mange sammenligninger på kryds og tværs imellem de svenske loves regler indbyrdes og imellem dem og nabolandenes er så kalejdoskopiske, at ethvert overblik forsvinder – i hvert fald for læseren. I sammenfatningens fire sider om magtstrukturen er fællesnævneren da også så lav, at man stort set kun får bekræftet, at den stærke forhandler formår mere end den svage, og at den norske kongemagt på landslovenes tid var stærkere end den danske og den svenske, som endda havde betydelig mindre ret til bøder og konfiskeret gods end kollegerne i nabolandene. Og når disse indtægter i bogen bruges som en vigtig målestok vedrørende specielt kongens magt, burde der overalt præcist være gjort opmærksom på, i hvilke, og hvor få, tilfælde det betød ret til konfiskation af jordegods. Konfiskation af kun løsøre er jo snarere begrænsning af magtudfoldelse. Hvertil kommer den ulempe ved at måle magt ud fra eksistensen af bøderet, at når kirken gav afkald på bøder for vådesværk, var det jo ikke nødvendigvis af politisk svaghed, men måske af ideelle grunde. Ærkebiskop Anders Sunesen, som nok med fuld ret tillægges stor indflydelse på udviklingen af også svensk ret, udtrykker dette således i kap. 67 af

sin parafrase over Skånske Lov: »Er det en hændelse, gives der dog gerningsmanden som følge heraf den fordel, at han i den anledning ikke skal betale noget til kongen eller biskoppen, hvis sag det ikke er at tugte nogen for en uventet hændelse, som intet menneske kan forudse, men snarere at straffe ond vilje, for at ulovlige og uretfærdige handlinger for fremtiden kan forebygges ved frygt for straf.«

For Elsa Sjöholm er bøderetten og bødestørrelsen ensbetydende med magt i samfundet. Jo større bøderet myndighederne, kirke og konge, skaffer sig, desto større bliver dermed deres interesse i at støtte sagsøgerens rolle i rettergangen, også bevismæssigt. Allerstørst bliver myndighedernes magt, når de selv udpeger nævninger, som kan afgøre sagen. Når myndighederne kun får bøder for viljesværk, er det følgelig i deres snedige interesse at forhindre, at skader bedømmes som våde, d.v.s. uforsætlig gerning. Sættes derfor vådesbøden til skadelidte meget lavt, ville han nok anlægge sag om viljesværk, så myndighederne også fik deres bøder. Altså rent magt- og pengebegær på bekostning af ethvert hensyn til retfærdighed og skyld, hvis Elsa Sjöholms anvendelse af de svenske middelalderlove giver et sandsynligt billede af datidens syn og samfundsstruktur. Specielt for kirken må det være fatalt, at dens position alene skal udlæses af magtkampe om indholdet af verdslige love. Hvad med kirkebyggeriet, hvad med klostervæsenet, hvad med den kanoniske ret og den gejstlige jurisdiktion? Selvfølgelig havde kirken økonomiske interesser, men de dækkedes ikke af bødekravene i de behandlede love.

En anden svensk historiker Birgit Sawyer har udtrykt dette således: »I meget af den historie, som skrives om middelalderen - politisk, social eller økonomisk - tages intet eller utilstrækkeligt hensyn til den plads, religionen indtog i menneskers hverdag, og den afgørende betydning religiøse forestillinger må have haft for udviklingen på ethvert plan og i alle samfundslag«. Religion - cui bono?

Elsa Sjöholm tegner den svenske magtstruktur i middelalderen ud fra verdslige love, hvoraf nogle har en kyrkobalk andre ikke, men betydningen af den allestedsnærværende og -gældende kanoniske ret er ikke med i billedet - så lidt som »det tredje steget«, efter reception og magtstruktur »att foga in det vunna resultatet i dess historiska ram«. Hvor meget siger love så om livet?

Den norske retssociolog Torstein Eckhoff har sagt, at det i al videnskab gælder om at være åben for modforestillinger. At »Sveriges medeltidslagar« viser livet lyder næsten for godt til at være sandt.

Ole Fenger

Herrschaft Breitenburg 1256-1598. Bearbeitet von Kurt Hector und Wolfgang Prange. Schleswig-Holsteinische Regesten und Urkunden Bd. IX. Neumünster, Karl Wachholtz Verlag, 1988. XI, 657 s. 98 DM.

Den 16. september 1573 forlenede Frederik II på Koldinghus borgmesteren i Nyborg med en fiskedam. Så vidt Kancelliets Brevbøger. Men i denne blandede udgave og registrant af Breitenburg godsarkiv og rantauske familiepapirer kan man se, at kongen samme dag - nok med et stærkere personligt engagement - anmodede Hamburgs råd om at sende 12-14 læster velsmagende øl til hans datters barnedåb.

Blot en smagsprøve på, at det statelige bind i kvartformat rummer ikke uvigtige bidrag til dansk historie. Andre eksempler, der udspringer af Gert Rantzaus virksomhed som lensmand på Kronborg, er egenhændige breve fra dronning Sophie (»liebe Gerrt«), Frederik II's brev om murerarbejds mændenes forsømmelser på Kronborg og en forordning om flagsignaler til skibsfarten i Øresund, der desværre er i meget dårlig stand, og som udgiverne meget forståeligt har afstået fra at gengive, hvorimod en detaljeret beretning om Christian IV's berlinske rejse 1595 citeres in extenso. Endelig tegner Svend Gissel sig for et overraskende indslag, en oversigt over de danske adelige – mange hundreder – der var indbudt til Frantz Rantzaus bryllup 1584. Med sin kompromisløse ordenssans og forskerglæde har Gissel skabt en formelig renæssanceadels håndbog.

Udgavens absolutte hovedpersoner er selvsagt fader og søn, Johan og Heinrich Rantzaus. Man kan undre sig over 1500-tallets mandschauvenisme (Heinrich Rantzaus døtre måtte ikke låne bøger i biblioteket på Breitenburg, men deres mænd fik lov), og de to stenrige og vidtberømte statsmænds lidenskabelige udladninger, når selv den mindste eng truede med at gå deres næse forbi, skal man vist til nutidens sportsverden for at forstå.

Breitenburgarkivet slap uskadt fra stormen 1628, men på et eller andet tidspunkt må nogen (skam få!) have frasorteret den kolossale mængde af navnlig ældre korrespondance med kongehuset, slægtninge og andre adelige, således at stort set kun retslige dokumenter blev tilbage. Arkivet, som selv i denne lemlæstede tilstand er omfattende og inspirerende nok, befinder sig i dag i Landesarchiv Schleswig-Holstein. Den ene udgiver, Kurt Hector, døde i 1981. Også fra dansk side bør der lyde en varm tak til Wolfgang Prange, der har fuldført sin forgængers livsværk.

Mikael Venge

GEORGE DUBY: Verdens bedste ridder. Guillaume le Maréchal. Oversat af JACQUES BERG. Forum, 1987. 171 s.

Denne lille bogs berømte forfatter har evnen til at skrive for både læg og lærd, videnskabelige bøger veksler med populære fra hans hånd. Den foreliggende er medrivende som en førsteklases roman og hører tilsyneladende til i den sidste gruppe – forfatteren er ikke for ingenting medlem af Det franske Akademi – men DUBY går andre veje end sine forgængere i analysen af ridderkvadet *Histoire de Guillaume le Maréchal*. Digtet er ofte nok udnyttet til at skildre det indbyrdes forhold mellem de engelske og franske konger i årtierne o. 1200. Dubys interesse, som han selv betegner som lidenskabelig, skyldes at digtet lader sig udnytte som et enestående udtryk for ridderkulturens tænkemåde. Vi er på den nye turneringsplads der hedder L'histoire des mentalités.

I bogen fortolkes et hyldesdigt om en opkomling der fra jævn adelsmand steg til at blive Englands rigsforsender og af kendere ved det franske hof betegnedes som verdens bedste ridder. Det er antagelig forfattet af en herold (turneringsleder), altså af en ikke-gejstlig, der bygger på stof meddelt af en ridder der sandsynligvis var vor helts nære ven. Meddelelsen fortæller hvad han har set med

egne øjne, men måske navnlig hvad le Maréchal selv har fortalt ham og kunne lide at få fortalt igen. Vennens hukommelse bliver da i virkeligheden le Maréchals egen. Duby vil ganske enkelt forsøge at se verden som disse mænd opfattede den så langt tilbage som deres erindring rakte.

Som i en film starter bogen med heltens flotte død på sit slot, et fænomen svært at indstille sig på for et nutidsmenneske, for derefter at skildre hans livs højdepunkter i rigtig tidslig rækkefølge. Ubesværet anvender Duby sin store viden til at trænge ind i en tekst som udtryk for en samfundsorden der var bygget på samvirkende ideer om ulighed, tjeneste og loyalitet. Magtspillet om at stige op, alle afhængighedssystemer og kongemagtens stilling i feudalsystemet levendegøres. Samtidig ser vi hvordan ridderen levede sin kristendom efter en moral karakteriseret af tapperhed, gavmildhed og troskab.

Det er Dubys mening at hvad det gælder for le Maréchal er typisk for ridderkulturen (»uden dette vidnesbyrd ville vi kun vide meget lidt om riddernes egen kultur«), og det er naturligvis et ømt punkt. Kvinder omtales kun helt periferet i digtet, og derfor går forfatteren ikke nærmere ind på den høviske opræden der ellers regnes for at høre til ridderdyderne. Et andet billede kunne jo tænkes hvis vi havde haft mere end dette ene vidnesbyrd. At vi med Dubys indtrængende fortolkning og skrivekunst har fået en dejlig bog på dansk er dog hævet over enhver tvivl.

Esben Albrechtsen

NYERE TID

KAREN SKOVGAARD-PETERSEN: Erasmus Lætus' *Margaretica*. Klassisk epos og dansk propaganda. Studier fra Sprog- og Oldtidsforskning. København, Museum Tusulanum, 1988. 103 s. 107 kr.

I 1573 udkom der i Frankfurt et latinsk heltedigt om Margrethe I og slaget ved Åsle 1389, forfattet af den danske renæssancelærde Erasmus Lætus alias Rasmus Glad. Læserne af dette tidsskrift vil allerede have bemærket (1987 s. 209-237), at Karen Skovgaard-Petersen højst fortjenstfuldt har fremdraget Lætus' epos og peget på dets aktuelle sigte, den litterære polemik mod Johannes Magnus' stærkt danskjendtlige Sverigehistorie. I dette skrift analyseres teksten, og Lætus' brug af forlæg, især Æneiden, demonstreres overbevisende. Klogt nok har Karen Skovgaard-Petersen stort set afstået fra at inkludere sig på den historiske gætteleg at gennemskue Lætus' omfattende persongalleri, der rummede mange, ofte smigrende, hentydninger til hans samtid. Her ligger en lækkerbidsken og venter på en genealog eller adelshistoriker. Derimod gennemføres den litterære analyse med en imponerende lærdom og et smittende engagement, der lover godt for dansk humanistisk forskning.

Mikael Venge

Renæssancen. Dansk – Europæisk – Globalt. Redigeret af MARIANNE PADE og MINNA SKAFTE JENSEN. Renæssancestudier 2. København, Museum Tusulanum, 1988. 193 s. Ill. 154 kr.

Når man starter med spiret, må resultatet nødvendigvis blive luftigt. Den lidt prætentiose eller – elskværdigt udtrykt – ambitiøse antologi, som et nyetableret Forum for Renæssancestudier har publiceret, vedgår åbenhjertigt, at man ikke har defineret eller blot lagt en ramme for renæssancestudiet. Bidragene afspejler åbenbart et eksperimenterende stade, men som katalog eller dosmerseddel over renæssancebegrebets vide udbredelse vil antologien utvivlsomt virke både nyttig og inspirerende.

Peter Ulf Møller giver et rids af sovjetiske historikers teorier om en renæssance i Kina, Persien og andre af Orientens riger. Olaf Pedersen skitserer den naturvidenskabelige renæssance, Benito Scocozza drøfter Burckhardts opfattelse, der startede lavinen, og Sven-Aage Jørgensen refererer tysk forskning om 1500-tallets utopier. De øvrige bidrag er mere kontante og litterære. Her dukker Erasmus Lætus op. Hans hyrdedigte fra 1560, der programmatisk forudsagde en guldalder under Frederik II og priste Valby bakke som musernes hjemsted, behandles af Minna Skaftte Jensen, mens Karen Skovgaard-Petersen denne gang fremdrager hans hyldestdigt til Nürnberg, som i virkeligheden hyldede Melancton og Wittenberg. Endelig skriver Peter Zeeberg om Tycho Brahes digt til hans adept Erik Lange, der anbefalede kærligheden til astronomien som et middel mod den kødelige lyst. Det skulle nok ikke tages for højtideligt – og det samme kan siges om antologien som helhed.

Mikael Venge

LARS TVEDE-JENSEN og GERT POULSEN: Ålborg under krise og højkonjunktur fra 1534 til 1680. Ålborgs historie, 2. Ålborg Kommune, 1988. 387 s. ill. 210 kr.

I den monumentale *Ålborgs historie* udgivet af Ålborg Kommune foreligger nu bind 2, skrevet af Lars Tvede-Jensen og Gert Poulsen. Bindet omfatter årene 1534-1680 og er med 387 sider trods et rigt billedstof langt mere stofrigt end de to forgængere, P.C. Knudsens *Ålborg bys historie*, 1-3, 1931-33, og Peter Riismøllers *Ålborg. Historie og hverdag*, 1942. Veg forgængerne bort fra en gennemgang af større dele af Ålborgs velbevarede byarkiv i Landsarkivet for Nørrejylland i Viborg, så har de to forfattere påtaget sig denne store opgave, og de kan derfor fremlægge meget nyt stof.

Bogen falder i to hovedafsnit, henholdsvis om tiden 1534-1619 og om tiden 1619-80, ét til hver af forfatterne. *Lars Tvede-Jensen* indleder med en skildring af Clementsfejden og overgangen til den nye tid og behandler derefter Ålborgs topografi og fysiske udvikling, dens økonomiske forudsætninger og befolkningen, byens styre og de retlige forhold og kultur og hverdagsliv, herunder også trolddom og hekseprocesser.

Man får her et godt indtryk af byens fysiske fremtræden, mens afsnittene om de økonomiske, sociale og kulturelle forhold bærer præg af en vis usikkerhed og

manglende baggrundsviden hos forfatteren. Han ser ikke forhold og sammenhænge ud fra en større helhed. I nogle tilfælde har hér måske den ældre tids mere fragmentariske kildemateriale givet problemer og forledt ham til slutninger, som ikke holder. Det må gælde, når han hævder, at det af skiftesagerne fremgår, at selv folk med en ret beskeden social placering ved deres død efterlod sig mere end én ejendom (s. 56); her svigter baggrund og definitioner, ligesom også i en redegørelse for de enkelte indbyggers placering, hvor begreber som husstands-overhoved, husbond og madmoder, selvstændige, arbejdstagere og borgere blandes sammen i én forvirring (s. 93-94). Et manglende helhedssyn ligger også bag udtalelsen, at borgerskabets fugleskydning var udtryk for det fællesskab, der var en af grundpillerne i tidens sociale liv (s. 166), uden tanke for, at mange stod uden for dette fællesskab, der altså på ingen måde var altomfattende. Hele Lars Tvede-Jensens afsnit viser her en ret ringe forståelse for datidens »hieraki« eller »hiraki«, som det hedder gennem hele bogen.

Men ellers viser denne svaghed sig ikke mindst i behandlingen af økonomiske forhold. Hér arbejder Lars Tvede-Jensen med en »flersektorøkonomi« (s. 72-73), men udbuds/efterspørgselsrelationen har naturligvis fungeret uden hensyntagen til en sådan tankekonstruktion. Denne giver heller ikke grundlag for den opfattelse, at den brede befolkning kunne overleve og »endda leve en materielt set nogenlunde rimelig tilværelse« (s. 73), for det kunne den næppe, hvilket også er den opfattelse, man møder hos Gert Poulsen (s. 287, 292, 307-08). Lignende overvejelser omkring en udvikling fra decideret pengeøkonomi til naturaløkonomi og fra »byens selvforsyningsøkonomi« over til købte fødemidler (s. 107) virker helt forvirrende. Uheldig er også den fremlagte opfattelse af de centrale fødemidlers økonomiske betydning, med den forkerte påstand, at kød var relativt billigst, fordi den animalske produktion var mindre arbejdskraftkrævende end kornproduktion (s. 138), en påstand, der dog modsiges af Gert Poulsen (s. 291 og 307-08).

Det manglende helhedssyn tillader, at modstridende opfattelser får lov at stå, som når det både hævdes, at byens »ledende funktionærer« lønmæssigt distancerede sig fra de øvrige grupper (s. 108), og at byens højst lønnede funktionær ligesom almindelige mennesker ikke havde råd til at købe fødevarer til købmænds priser (s. 71). Eller når det hedder, at der ikke var så store forskelle i husenes rumdisponering og indretning (s. 169) og at man i mange håndværkerhjem fandt et beskedent bohave (s. 171).

Manglende baggrundsviden giver sig udtryk i adskillige uheldige formuleringer. Det anføres, at borgerstand og bondestand på mange måder var tæt knyttet sammen (s. 92), men ikke, at det højere borgerskab og gejstligheden også var det. Der tales om »adelige« købmænd i byen (s. 93) og disse placeres endog i byens råd (s. 112), men der kendes ikke sådanne fra perioden. Det påstås, at købmænd og håndværkere skulle kunne skrive (s. 152), og at måske den største del af den voksne befolkning har kunnet læse til husbehov og de fleste af dem tillige skrive en smule (s. 160); men Gert Poulsen viser i sit afsnit, at selv for takserborgerne var det ikke en selvfølge at kunne skrive (s. 348), et forhold, der også klart dokumenteres gennem »underskrifter« i borgerskabsprotokoller, på lensregnskabernes kvitteringsbilag osv. Om købstædernes latinskoler oplyses, at de små hundrede år efter 1539 markant blev reduceret i tal (s. 156), men dette skete først i 1739; og en oplysning, at det som oftest kun var de fattigste børn eller de børn, der af helt specielle årsager ønskede en gejstlig løbebane, som kom i latinskolen (s. 157), er naturligvis ikke korrekt.

I sin konklusion drager Lars Tvede-Jensen nogle slutninger, som ikke er dokumenteret i hans fremstilling eller i det benyttede kildemateriale. Han hævder således, at de sociale problemer og modsætningsforhold øgedes gennem perioden, der især i årtierne efter Den nordiske Syvårskrig oplevede en social polarisering af Ålborgs befolkning (s. 83, jfr. s. 61 og 71).

Gert Poulsen indleder sin del af bogen med en skildring af de politiske forhold og behandler dernæst befolkningsudviklingen, erhvervslivet med dets købmænd og handlende og håndværkere, de fattige og tro og moral, herunder også trolddom og den sidste hekseproces i byen.

Kildematerialet for denne periode er væsentligt mere fyldigt, og Gert Poulsen har i betydeligt omfang udnyttet bl.a. lensregnskaber, Øresunds-toldregnskaber, skattelister, kirkebøger og kirkeregnskaber. Han ser samfundet i en større helhed og placerer de forskellige befolkningsgrupper i forhold til hinanden, således med forståelse af håndværkernes levevilkår (s. 287, 307-08). Fremhæves må ikke mindst hans skildring af købmandskredsen og dens virksomhed i byen, der dengang var en af landets førende handels- og skibsfartsbyer, kun overgået af København og Malmø og til dels Århus.

Det er således især erhvervslivet og de økonomiske forhold, der skildres, i mindre grad de sociale. Her kunne man have ønsket en udnyttelse af det rige skifteregistreringsmateriale og analyser af erhvervs- og socialgrupper ud fra skattelisterne, der begynder allerede i 1644. Når Gert Poulsen hævder, at det ikke skulle være muligt ud fra det ålborgensiske materiale at undersøge børnetallene i familierne i de forskellige befolkningslag (s. 213), er dette ikke rigtigt; både kirkebøger (fra Budolfi sogn), skattelister og skifter foreligger, og en belysning af dette og en række andre forhold set ud fra de forskellige socialgrupper ville være af interesse ikke mindst for en stor og betydningsfuld by som Ålborg.

I Gert Poulsens i øvrigt velfunderede fremstilling undrer man sig over at se den påstand, at Budolfi sogn også skulle have omfattet ikke blot Hasseris, men også Øland og Gøl (s. 212 og 214); de to sidstnævnte områder ligger i lige linje ca. 15-20 km fra Ålborg, de har haft kirker siden middelalderen, og deres bevarede kirkebøger begynder henholdsvis 1649 og 1684. At takserbøgerne »repræsenterede alle lag blandt byens skatteborgere« (s. 186) holder heller næppe, og når det hævdes, at borgmester Hans Sørensen i 1624 i et brev til kansler Christen Friis refererede til en kornleverance fra »Voergård« (s. 297), må bemærkes, at kansleren var ejer af herregården Vår ca. 10 km øst for Løgstør, ikke af Voergård mellem Sæby og Dronninglund. Derimod er det vel en sproglig lapsus, når Gert Poulsen ud fra en heks' bekendelser finder, at dommen til bål og brand »ikke var helt urimelig«; det kan være svært at forsvare den tids heksebrændinger.

Bogen afsluttes med nogle fælles afsnit, om mønt, mål og vægt, noter, kilde- og litteraturfortegnelse, billedfortegnelse og register.

I det i øvrigt nyttige afsnit om mønt, mål og vægt er der blevet byttet om på begreberne rigsdaler og sletdaler; det er sletdaleren, der var en regningsenhed, på 64 skilling, der fra 1602 til 1625 blev stadig mindre værd, hvorfor også sletdaleren blev det, mens rigsdaleren, der udmøntedes som en mønt, beholdt sin værdi, således at der skulle stadig flere skilling til, hvis man ville betaler en rigsdaler i småmønt.

I kilde- og litteraturfortegnelsen er oversigten over benyttede utrykte kilder sat noget forvirrende op med forkerte skriftstørrelser, så regnskaber i Rigsarkivet og præstearkiver i Landsarkivet for Nørrejylland står på niveau med hoved-

institutionerne, sognene under kirkeinspektionsarkiver på niveau med arkiver. Ålborg købstads konceptskifter og originale skiftebreve er placeret under Rigsarkivet, men de findes i Landsarkivet for Nørrejylland, Rigsarkivet har blot materialet på film. Under materialet i landsarkivet forekommer en ejendommelig kilde »bøgemesterregnskaber« (s. 368, jfr. s. 46, 115, 117 osv.); der er på en eller anden måde tale om en misforståelse, for regnskaberne er Ålborgs kæmnerregnskaber; på disse står *bøgmester-* eller *bygmesterregnskab*, idet kæmnerens vigtigste opgave var at forestå byens bygge- og anlægsarbejder og at betale materialeleverancerne og håndværkernes løn; men regnskaberne er kæmnerregnskaber, og der er ingen grund til i historieskrivningen at indføre et begreb som »bøgemester« (der i bogen optræder s. 152, 295 osv.).

I billedfortegnelsen oplyses om, hvorfra billederne er hentet, men i mange tilfælde er dette ikke tilstrækkeligt til supplerung af billedteksterne, der oplyser yderst sparsomt om baggrunden for det i øvrigt ganske fremragende billedmateriale. Til dette hører også tre ganske detaljerede kort over byen på forskellige tidspunkter (s. 24-25, 34-35 og 344-45).

Ole Degn

CARL RAMSDAHL: Det åländska folkets historia bd. II:1: »Under Gustav Vasa och hans söner samt stormaktstiden«. Udg. af Ålands Kulturstiftelse. Mariahamn 1988. 260 s. ill.

Den svensksprogede befolkning på Ålandsøerne har et blomstrende kulturliv og en udbredt folkelig interesse for øernes fortid, hvilket bl.a. viser sig i det imponerende museum i Mariahamn. Som et andet tegn på denne interesse vedtog Ålands landsting i 1970 at bevilge midler til udgivelsen af en moderne Ålands historie forvaltet gennem Ålands kulturstiftelse til afløsning for den helt forældede R. Hausen: *Ur Ålands forntid I-IX*, Helsingfors 1916-30.

I 1979 udkom det første bind af den nye Ålands historie delt i to halvbind forfattet af henholdsvis Matts Dreijer (»Från stenåldern till Gustav Vasa«) og Valdemar Nyman (»Ålands medeltida kyrkikonst«).

Lektor, emeritus Carl Ramsdahl, der skulle skrive det følgende bind frem til ca. 1700, fik også indsamlet et betydeligt kildemateriale men døde i 1986, uden at have fået afsluttet manuskriptet. Landsarkivar Bjarne Henriksson har påtaget sig at udføre dette arbejde med udnyttelse af Carl Ramsdahls efterladte papirer og vil fortsætte med et nyt halvbind, der især skal omhandle befolkningsforholdene.

For en gangs skyld passer bogens titel præcis til dens indhold: Det er virkelig folkets historie, der skrives om, og statholdere, konger og krige får kun den mest nødvendige præsentation, hvorimod der lægges megen vægt på beskrivelser og analyser af hverdagslivet på øerne i 1500- og 1600-årene.

Det er generelt forfatterens holdning, at vel var livet hårdt på Åland, og indkvartering, soldaterudskrivning og ikke mindst de mange transporter mellem Sverige og Finland var øboernes bidrag til den svenske ekspansion, men det var et velordnet samfund uden de store udskjelser i markant modsætning til ulykkerne under Store nordiske Krig, hvor størstedelen af beboerne flygtede til Sverige af frygt for russerne, som da også systematisk afbrændte alle bebyggelser.

Ramsdahl har haft to hovedkilder, som han har kunnet øse af. Den ene er de særdeles detaljerede regnskaber fra de ålandske ladegårde i Gustav Vasas sidste regeringsår, der giver en mængde oplysninger om landbrugsproduktionen og befolkningens vilkår, og den anden er dombøgerne fra herredstingene, der blev holdt sognevis, og på tilsvarende vis fortæller om konflikterne i de små lokalsamfund på øerne. Dombøger er bevaret for perioden 1588-1608 og igen fra 1623 og ubrudt videre frem og kan suppleres med bøderegnskaber (saköreslängder) 1537-1569, så der er tale om et meget fyldigt kildemateriale.

Fremstillingen er god og levende og illustreret med mange fine kort og billeder, hvis kildeforhold omhyggeligt er angivet. Noget tilsvarende gælder desværre ikke for teksten, idet noter totalt mangler. Det burde have været muligt for udgiveren blot at give nogle henvisninger til de vigtigste kildegrupper og afhandlinger for de enkelte kapitler. Forhåbentlig kan man endnu nå at gøre det i 2. halvbind, hvilket vil være en stor hjælp for læsere, der ønsker at beskæftige sig mere indgående med et eller flere emner indenfor Ålandsøernes spændende historie.

Karl-Erik Frandsen

The Agrarian History of England and Wales. General Editor JOAN THIRSK.
Volume V. 1640-1750. Part I: Regional Farming Systems. Cambridge University Press 1984. xxxi + 480 s. £ 35.00. Part II: Agrarian Change. Cambridge University Press 1985. xxx + 952 s. £ 55.00.

Det er over 20 år siden, at det sidste bind (vol. IV) i serien The Agrarian History of England and Wales udkom, og for de mange som troede, at det hele var gået i stå, er det en glædelig overraskelse, at det meget store bind dækkende den vigtige periode 1640-1750 nu endelig er udkommet. Der mangler nu faktisk »kun« bindene 1042-1500 og 1750-1914, men det er jo heller ikke populære værker, der kan skrives på et år eller to, men på mange felter grundforskning, der nødvendigvis må tage sin tid.

Det foreliggende bind er ligesom det foregående redigeret af Joan Thirsk, der er »sometime Reader« i økonomisk historie ved universitetet i Oxford, og som har en meget stor landbrugshistorisk produktion bag sig. Hun har endvidere selv skrevet nogle af de meget vægtige og betydningsfulde afsnit i bindet, nemlig den regionale analyse af landbruget i The South-West Midlands og kapitlerne om »landbrugspolitikken, lovgivningen og den offentlige debat« samt »innovationerne i landbruget og deres spredning«. Derudover har 18 andre forskere, især historikere men også geografer og økonomer medvirket med selvstændige kapitler om landbruget i de enkelte regioner eller landsdækkende emner.

I erkendelse af at England og Wales (men altså bortset fra Skotland) er så stort og naturgeografisk så varieret, at det næsten er meningsløst at tale om »det engelske landbrugs historie«, har man fra redaktionens side taget konsekvensen og opdelt bindet i to halvbind, hvoraf det første behandler landbruget i de enkelte regioner, medens det andet beskriver de generelle udviklingslinier i perioden 1640-1750.

For dog at få tingene til at hænge sammen, har redaktionen valgt at udarbejde en fælles systematik for den regionale inddeling, således at England og Wales er

blevet inddelt i 18 forskellige landbrugsregioner med den dominerende landbrugsproduktion som kriterium, altså f.eks. »hovedvægten på dyrkning af korn samt kvæghold med hovedvægt på opdræt«. Hvert af de regionale afsnit i bind 1 indeholder et detailkort med benyttelse af disse kriterier, og desuden er der (s. xx) udarbejdet et samlet kort for hele landet.

Det er principielt en vældig god måde at disponere en så stor analyse på, men bogen indeholder talrige advarsler om, at nogen særlig nøjagtighed ved fastlæggelsen af disse regioner ikke kan forventes, bl.a. fordi små og store landmænd i det samme område havde helt forskellige produktioner. Særlig delikat har det også været, at de enkelte forfattere har delt England mellem sig efter County-grænserne, men da de administrative grænser og landbrugsregionerne griber ind over hinanden, er der flere eksempler på uenighed mellem forfatterne om indplaceringen af områder i de valgte kategorier.

Hvor varieret det engelske landbrug var fremgår ekstra tydeligt af et lille appendix til bind 2 om mål og vægt. Endnu i 1750 var England faktisk en stor samling af lokale og regionale markeder med vidt forskellige former for mål og vægt, og man får unægtelig stor respekt for det enorme arbejde, som det må have været for Peter J. Bowden at indsamle statistisk materiale til det 60 sider store appendix om nationale priser og produktionsforhold, der samtidig har været hans grundlag for et stort kapitel om landbrugspriser, lønninger, fortjenester og udgifter. Samtidig bliver læseren dog også klart præsenteret for usikkerheden i udsagn baseret på nationale gennemsnit.

Det klassiske syn på det engelske landbrugs historie har været, at parallelt med den industrielle revolution skete »the agricultural revolution« i århundredet efter 1760 til afløsning af en lang periode fra 1640 til 1750 præget af stagnation i produktion, priser og befolkningsudvikling som kontrast til prisrevolutionens gyldne århundrede fra ca. 1540.

Nu er der ingen tvivl om, at perioden 1640 til 1750 såvel i England som i Danmark er præget af prisstabilitet eller endda prisfald på korn, medens de animalske produkter steg lidt i pris. Dette faktum ligger som en rød tråd i bogen, og der er mange bidrag til en nuancering og forklaring. Der er vel enighed om, at de mange krige i midten af 1600-årene sammen med de usædvanligt voldsomme pestepidemier gav et fald i folketallet og dermed mindre efterspørgsel efter landbrugsvarer, men på den anden side må der så også have været en mindre befolkning til at producere landbrugsvarer, hvilket skulle have givet en mindre produktion.

Når det sidste ikke synes at have været tilfældet, er forklaringen den, at der faktisk skete en betydelig fornyelse i engelsk landbrug i 1600-årene, og at produktiviteten såvel pr. hektar som pr. mand steg betydeligt som følge af en stigende regional specialisering af landbruget med bevidst udnyttelse af de varierede naturlige muligheder for mest hensigtsmæssig produktion og markedsorientering.

Særligt bemærkelsesværdigt er det, at England formentlig for eneste gang i historien var korneksporterende i årene frem til 1730. Det var især byg, der blev eksporteret, men hvede vandt også frem. Størstedelen af eksporten skete til Nederlandene, men også enkelte år til Spanien, men der synes at være en tendens til, at det engelske korn kun for alvor var konkurrencedygtigt, når det russiske korn ikke kunne nå frem til Vesteuropa f.eks. på grund af blokader i Øresund under Den store nordiske Krig.

Også indenfor de sociale forhold synes der at have været meget betydelige regionale forskelle. Bøndernes besiddelsesforhold varierede meget, og især de gamle »copyholders« synes at have haft en privilegeret stilling med arvefæste og nærmest symbolsk landgilde, men der var en langsom udvikling i retning af at erstatte de gamle fæsteformer med »leaseholds« d.v.s. forpagtningsaftaler, der hurtigt kunne opsiges eller ændres, hvilket skulle blive katastrofalt for mange landsbysamfund i det følgende århundrede, hvor godsejerne smed bønderne ud og inddrog landsbymarken under hovedgårdsjorden.

I lighed med Danmark er engelsk landbrugspolitik før 1640 hovedsagelig optaget af hensynet til befolkningens forsyning med fødevarer især brødkorn. Da dette i perioden herefter sjældent var noget problem, understreger Joan Thirsk i sit afsnit om lovgivningen, at såvel i den faglige litteratur som i parlamentsdebatte og delvis også lovgivningen er man meget optaget af at fremme landbrugsproduktionen såvel for godsejere som for bønder. Særligt påfaldende er bestræbelserne for at skaffe ny agerjord ved at dræne marskområder, opdyrke heder og overdrev og samtidig plante ny skov til erstatning for rydning af gammel skov og krat. Efter 1660 er det endvidere tydeligt, at lovgiverne opgiver at dirigere landbrugsproduktionen direkte, men snarere søger at styre den ved at påvirke markedsforholdene f.eks. ved toldlovgivningen.

»Enclosure« altså udskiftning af dyrkningsfællesskabet tales der ikke meget om i bogen. Det fandt nok sted også i denne periode, men tilsyneladende ikke i nær det samme tempo som i den følgende.

Selv om den egentlige landbrugsrevolution først kom i sidste halvdel af 1700-årene, er det tydeligt at grundlaget herfor blev lagt i den her behandlede periode med mange nye dyrkningsmetoder og nye afgrøder.

Fleere af forfatterne understreger, at det var prisfaldet på de traditionelle landbrugsvarer som korn og uld efter 1660, der for alvor satte skub i bestræbelser på at finde nicheproduktioner. Mere raffinerede kostvaner hos det højere borgerskab og adelen bevirkede en vældig udvidelse af havebrugsområderne omkring de store byer, med en meget intensiv udnyttelse efter hollandsk mønster af de små arealer. Til brug for den voksende tekstilindustri blev der lagt megen vægt på dyrkningen af hør og hamp samt farveplanter som krap og saflor til erstatning for importerede varer. Disse afgrøder kræver alle megen arbejdskraft og var derfor velkomne i områder, hvor der var mange fattige arbejdsløse, og så gav de endvidere god profit til ejerne.

Enorme fortjenester siges også at være tilgået landmænd, der havde mod til at satse på andre nye afgrøder som lakridsrod, safran eller sennep, og der var folk, som skabte sig formuer på dyrkning af gulerødder på ellers værdiløs sandjord.

Bind V af *The Agrarian History of England and Wales* repræsenterer en vældig og koordineret forskningspræstation, som givetvis vil blive overført til såvel den videnskabeligt som den mere pædagogisk orienterede litteratur i de kommende årtier. De enkelte forfattere har fået rigelig plads til at boltre sig på, og det er da principielt en god ting, men det kan ikke nægtes, at mange kapitler er meget »snakkende« – naturligvis i en elegant form – men mange forfatters hovedresultater drukner i mængden af veldokumenterede eksempler.

Man kan vel også undre sig over, at der er brugt to store kapitler på ialt 224 sider med fine plancher og billeder til at beskrive bygninger på landet i England og Wales. Emnet er vældigt interessant, men hænger ikke rigtigt sammen med det øvrige bind og kunne vel med fordel have været publiceret som en særlig bog.

Til gengæld savner anmelderen meget en afsluttende opsummering af dette store arbejdes hovedresultater. Joan Thirsk har skrevet en udmærket introduktion til bindet, hvori nogle hovedproblemer skitseres, men den er kun på 11 sider, hvilket er alt for lidt.

Karl-Erik Frandsen

HENRIK BECKER-CHRISTENSEN: Protektionisme og reformer 1660-1814. Dansk Toldhistorie II. København, Toldhistorisk Selskab, 1988. 608 s. Ill. 285 kr. (kun i subskription).

Toldhistoriske fremstillinger kan ofte være temmelig tung kost; men Henrik Becker-Christensens bind II af Dansk Toldhistorie er – lige som Mikael Venges bind I (anmeldt i HT 89 197f) – et glimrende eksempel på, at en toldhistorisk afhandling kan blive særdeles læseværdig, når blot den rette forfatter kommer til.

Den store bog er velgennemtænkt, klart disponeret og præsenterer sig med et letlæseligt sprog. Dens lange tidsspannd er opdelt i tre perioder, hvoraf den første fra 1660 til 1720 er domineret af det forhold, at Danmark-Norge var en småstat, hvis handlefrihed var bundet af hensyn til det store udland – særlig føleligt i form af Christianopolstraktaten med Holland fra 1645. Anden periode fra 1720 til 1784 fremviste større spillerum, som gav sig udslag i en højprotektionistisk beskyttelsespolitik, navnlig med hensyn til de hjemlige manufakturer. Efter kuppet i 1784 åbnedes vejen for en mere frihandelsvenlig toldpolitik, som fik sin ilddåb under Napoleonskrigene og deltagelsen i fastlandsspærringen, hvor den blev afløst af krigstidsprotektionisme, indtil man i 1814 kunne vende tilbage til mere normale tilstande.

Hvert af disse tre hovedafsnit består af en skildring af det toldpolitiske forhold til udlandet, en gennemgang af toldadministrationens opbygning samt naturligvis selve de mange toldruller og andre toldpolitiske tiltag. Særlige afsnit handler (i sin fortsættelse af bind I) om øresundstolden, konsumtionen, oksetolden og i det hele taget de specielle toldforhold i Slesvig-Holsten. Til overskueligheden bidrager også de glimrende korte indledninger og afrundinger overalt i teksten. Derimod er behandlingen af vigtige begreber som sportler, skriverpenge og accise dog for summarisk, når der er tale om en oversigtsfremstilling.

Da fænomenet toldhistorie af forfatteren fortjenstfuldt er opfattet meget bredt, får læseren en masse værdifulde sidegevinster i form af relevante informationer om udenrigspolitik, økonomiske forhold, administrationens indretning og så videre. Dette gør Henrik Becker-Christensen let og ubesværet, idet han bevæger sig veloplagt i den omfattende relevante danske og udenlandske litteratur. Denne er desuden suppleret med egne undersøgelser i primært kildemateriale, eksempelvis ved behandlingen af oksetolden i hertugdømmerne 1660-1720 og toldintraderne i Danmark i 1730-1740erne. Desværre er jo faktisk alle periodens almindelige toldregnskaber fra Danmark kasseret; men man kan ikke lade være med at tænke på, om ikke det velbevarede regnskabsmateriale fra norske toldsteder kunne have givet et værdifuldt supplement til fremstillingen, selv om denne er begrænset til danske forhold.

Med fuld ret bibeholder forfatteren det forkætrede begreb »merkantilisme« for det økonomiske tankesæt, der dominerede i hvert fald frem til slutningen af 1700-tallet. Med ophævelsen i 1788 af importforbudet på korn og nedsættelsen af eksporttolden på okser, med ændringen i 1793 af kreditoplagsretten og navnlig med den berømte toldforordning af 1797 tog imidlertid en gradvis afvikling af det merkantilistiske system i Danmark sine begyndelse. Et system som er gjort til genstand for en glimrende analyse i bindets længste kapitel, der ganske sigende er betitlet toldpolitikken i industriens tjeneste 1735-1784.

Til det gedigne og velskrevne indhold svarer, at bogen er i samme udsøgte udstyr som Dansk Toldhistories øvrige bind. Altså godt papir, smukt layout og mange velvalgte illustrationer, hvoraf en del ikke tidligere er publicerede.

Erik Gøbel

ANDERS MONRAD MØLLER: Pibemagerne i Stubbekøbing – et mikrostudie i dansk 1700-tals historie. Museet Falsters Minder. Forlaget Falcon, 1985. 103 s. Ill., 2 kort. 70 kr.

Kridtpiber blev i 1700-årene forbrugt i hundredtusindvis. De var sarte og ret billige. Gik en pibe i stykker, kunne en ny anskaffes uden større udgifter. Kridtpiber er derfor mest bevaret i brudstykker. De dukker op i udgravninger i gamle bydele, og de ses i museernes magasiner og montrere. Her ligger de ofte som løsevorne antikviteter. De sættes måske ind i et stilistisk og kronologisk udviklings-skema. Derimod er det undtagelsen, at der gøres forsøg på at sætte dem ind i en produktions- og handelshistorisk sammenhæng. Forklaringen ligger lige for: En sådan præsentation forudsætter på én gang viden om piberne som fysiske genstande og samtidig fremdragnet af de oplysninger, som kan hentes ved en gennempløjning af en bred vifte af utrykte kilder i arkiverne. En så bred viden og arbejdsform er blot sjældnen hos museumsfolk og historikere. I museerne dyrker man genstande, og hos historikerne de skriftlige kilder. Få forener begge genrer.

Bogen om pibemagerne i Stubbekøbing er en af de få undtagelser, som forener arkivundersøgelser med genstandsforskning. På grundlag af toldregnskaber og et alsidigt udsnit af kilder i landsarkiverne – kirkebøger, tingbøger, skøde- og panteprotokoller, skifteprotokoller, skattelister, byregnskaber m.v. – berettes om tre generationer af pibemagere i Stubbekøbing.

Christian Pedersen Smidt startede i 1727 og klarede sig i de første år kun mådeligt. Men fra o. 1749 kom lovgivningen ham til hjælp. Indførelse af øget toldbeskyttelse og delvist importstop for udenlandske piber gav afsætningen et skub fremad. Bogen fremlægger tal, som dokumenterer de billige Stubbekøbing-pibers afsætning til det meste af Danmark og til Norge, ja helt til Færøerne og Grønland. Næste generation i faget nød godt af den stabile kundekreds. I tredje generation sidst i århundredet indtrådte stagnationen. Personlige forhold spillede ind. Men særlig afgørende var, at afsætningen svandt ind som følge af den mindskede toldbeskyttelse efter toldloven af 1797 og de større merskumspibers fremmarch.

Bogen giver således et godt indtryk af Stubbekøbing-pibemagerens virksomhed og omsætning, alt set i lyset af de lokale forhold og af de handelsmæssige

muligheder og lovgivningen i verden uden for byvolden. Oplysningerne bruges også til at kaste nyt lys over de bevarede rester af kridtpiber fra Stubbekøbing. Endelig tegnes et billede af håndværkernes plads i det lille bysamfund. Det er et solidt stykke lokal- og personhistorie.

Og samtidig meget mere end det. Den charmerende bogs måske største værdi ligger nok på det metodiske og eksemplariske plan. Den viser, hvor meget man kan opnå ved en systematisk udnyttelse af kilder, som ellers mest benyttes til mere snævre slægtshistoriske studier. Her har linkæmningen af de mange kilder i landsarkivernes byarkiver suppleret med toldregnskaberne givet et fint bidrag til dansk handels-, håndværks- og industrihistorie. Teksten virker næsten som en opfordring til at gå i gang med kilderne. Når de rummer så meget om nogle hidtil ret ukendte pibemagere i Stubbekøbing, hvad er der så ikke at hente om andre erhvervsgrupper overalt i landet? Her er der inspiration og næsten kildehenvisninger at hente, og det demonstreres, hvordan lokal- og rigshistorien kan gå op i en højere enhed. Bogen viser det »uendeligt små« i fint samspil med det »uendeligt store«.

Lars N. Henningsen

NYESTE TID

BO HUGEMARK (red.): Neutralitet och försvar. Perspektiv på svensk säkerhetspolitik 1809-1985. Stockholm, Militärhistoriska Förlaget, 1986. 261 s.

Denne bog, som chefen for den militærhistoriske afdeling ved Militærhøjskolen i Stockholm, oberst Bo Hugemark, har været redaktør af, fremlægger i fem artikler en række eksempler på, hvor fleksibel og pragmatisk svensk neutralitetspolitik har været fra Napoleonskrigene og indtil i dag.

Bortset fra Bo Hugemarks egen: »Försvar för neutralitet« har alle artiklerne tidligere været publiceret på engelsk under titlen »Neutrality and Defence: The Swedish Experience« i den svenske militærhistoriske kommissions nummer af tidsskriftet *Revue International d'Histoire Militaire*, Stockholm 1984.

Hugemark nævner selv i forordet, at artiklerne har »genomgått omfattande omarbetningar och kompletteringar inför den svenska utgåvan«.

Dette er en sandhed med modifikationer. Så vidt jeg har kunnet konstatere, er det kun i forbindelse med Arvid Cronenbergs »Säkerhetspolitik och krigsplanering«, der med rimelighed kan tales om omfattende omarbejdelse og komplettering. For de tre øvrige kendte artiklers vedkommende drejer det sig blot om redaktionelle ændringer som følge af forskellen i et nationalt og et internationalt publikums forståelsesmæssige kontekst og visse mindre tilføjelser p.g.a. de mellemliggende to års tildragelser i det internationale system.

Det er således ikke nyhedens interesse, der retfærdiggør en omtale af »Neutralitet och försvar«; men derimod den omstændighed, at der her er udgivet en let læst fremstilling om den svenske forsvarsmagts udformning og planlægning i sammenhæng med de sidste 150 års vekslende udenrigspolitiske krav. Bogen er samtidig et stimulerende – sommetider provokerende – bidrag til debatten om svensk neutralitetspolitik.

Bogens indledende artikel, af Alf W. Johansson og Torbjörn Norman, giver en bred oversigt over »Den svenska neutralitetspolitik i historiskt perspektiv«.

Johansson og Norman fremholder, at aksiomet om positiv sammenhæng mellem forsvar og neutralitet er af relativ ny dato i Sverige. I 1800-tallet, hvor den svenske neutralitetstradition blev grundlagt, var forholdet nærmest det modsatte: Det svenske forsvar var alt for svagt til udenrigspolitisk aktivisme; men på den anden side ikke så svagt, at Sverige kunne betragtes som et militært vakuum.

De to forfattere understreger derved, at svensk neutralitetspolitik før – som nu – er resultat af pragmatiske overvejelser.

Dette slår også igennem i Sveriges holdning til spørgsmålet om, hvorvidt en neutral stat kan deltage i internationalt samarbejde, der sigter mod økonomisk integration. Medlemskabet af Europarådet, OECD, EFTA og GATT pålægger således ikke – iflg. den svenske statsmagt – landet bindinger, der på nogen måde undergraver landets sikkerhedspolitiske troværdighed.

Bo Huldt er helt på linie med Johansson og Norman, når han analyserer den svenske neutralitetspolitik og samspillet mellem denne og den traditionelle forsvarspolitik i »Svensk nedrustnings- och säkerhetspolitik från tjugotal till åttiotial«. Han påviser, i overensstemmelse med Johansson og Norman, at det militært stærke forsvar, som grundlag for neutralitetspolitikken, nærmest er en parentes i Sveriges nyere historie.

Arvid Cronenbergs meget omfattende artikel »Säkerhetspolitik och krigsplanering« er den første samlede fremstilling af den svenske operative krigsplanlægning fra 1906 og indtil 1945. Artiklen bygger på meget omfattende kildestudier – i Försvarsstabens og Generalstabens åbne og hemmelige arkiver på Kungl. Krigsarkivet, Stockholm – og er især interessant, fordi den dokumenterer, at der under den officielle svenske neutralitetspolitik foregik en meget omfattende operativ krigsplanlægning, som også omfattede operationer uden for svensk territorium.

Cronenberg påviser således det sving, der skete i den svenske krigsplanlægning i midten af trediverne fra et meget ensidigt sovjetisk trusselsbillede til en situation med to mulige krigssituationer: I – den tyske og II – den sovjetiske. Indenfor rammerne af disse krigssituationer planlagde generalstaben og senere forsvarsstaben bl.a. overførslen af et større troppekontingent til Finland i tilfælde af en sovjetisk aggression.

Cronenberg dokumenterer dog samtidig, at den militære ledelse i sin planlægning ikke havde taget højde for den situation, der opstod efter indgåelsen af den tysk-sovjetiske ikke-angrebspagt i august 1939. Efter det sovjetiske angreb på Finland, blev Sveriges forsvar koncentreret i nord.

Ved Tysklands okkupation af Danmark og Norge den 9. april 1940 fandtes – bortset fra et mindre antal luftværnsenheder ved Skånes kyst – derfor ingen mobiliserede enheder hverken i Sydsverige eller langs grænsen mod Norge. Den omstilling til krigsorganisation, som svenskerne gennemførte i ugerne efter den 9. april (skjult for ikke at udfordre Tyskland, der havde stillet Sverige over for et krav om streng neutralitet og undladelse af mobiliserings- eller opmarchforanstaltninger), og som bragte praktisk taget hele felthæren på krigsfod, fik således i stort omfang karakter af improvisation.

Klaus-Richard Böhme beskriver »Huvuddragen i svensk försvarspolitik 1925-1945«, herunder fordelingen af de økonomiske ressourcer og denne fordelings betydning for de enkelte forsvarsgrene.

Böhme dokumenterer, at den – også efter international målestok – betydelige kvantitative og kvalitative militære styrke, som Sverige havde ved 2. verdenskrigs afslutning, og som menes at være forudsætningen for opretholdelsen af Sveriges fortsatte neutralitet, var resultatet af en proces, der paradoksalt nok var indledt af en beslutning om nedrustning, nemlig »1925 års försvarsbeslut«.

Bo Hugemarks »Försvar för neutralitet« behandler tiden efter 1945. Artiklen er angiveligt et indlæg i den løbende svenske forsvarsdebat og ikke et forsøg på at formidle konkrete forskningsresultater. Dette betyder dog ikke, at artiklen og de konklusioner Hugemark når frem til er uinteressant i en større international sammenhæng.

Hugemark argumenterer for, at forudsætningerne for en fremgangsrig neutralitetspolitik, p.gr.a. en stadigt mere flydende overgang fra freds- til krigstilstand, er ved at ændre sig, og at den neutrale stat derfor må afsætte større militære ressourcer til incidentberedskab.

Desuden mener han, at udviklingen i det internationale system har bragt Sverige i en situation, hvor landets neutrale status er afhængig af de to supermagters gensidige afskrækkelse og landets evne til hurtigt at forhøje beredskabet for herved at fremtvinge en prioritering hos angriberen.

Alt i alt er »Neutralitet och försvar« en anbefalelsesværdig bog, der ikke kun opfylder sin målsætning om at stimulere en mere saglig og nuanceret debat vedr. svensk neutralitetspolitik; men som ved sine nye indsigter og rigdom på detaljer bidrager til en bedre forståelse af de sikkerhedspolitiske forhold i Norden de sidste knapt to hundrede år.

Jens J.K. Gregersen

HANS NORMAN og HARALD RUNBLOM: *Transatlantic Connections. Nordic Migration to the New World after 1800.* Universitetsforlaget, Oslo 1988. 335 s. Ill. 34 diagrammer og kort. Nkr. 285.

To garvede pionerer fra den store forskningsindsats i svensk emigrationshistorie i 1970'erne har gjort regnebrættet op og i en let læselig og indholdsrig bog opregnet, hvilken ny erkendelse de mange deltagere i projekterne nåede frem til i de knap ti år arbejdet stod på. Hans Norman og Harald Runblom, begge docenter i Uppsala, var med, da Sten Carlsson i slutningen af tresserne fik storstilet støtte fra Riksbankfonden til projektet »Sverige och Amerika«. Med Sune Åkermann, nu professor i Umeå, som inspirerende leder flokkedes historikere og geografer om projektet. Emnet blev taget op på bred nordisk basis i 1971, da det var hovedemnet ved det nordiske historikermøde i København. Dette samarbejde blev senere fortsat i en række initiativer.

I Uppsala strømmede historikere, statistikere og geografer sammen om at skildre udvandringens nationale og internationale perspektiver. Resultatet blev henvend en snes svenske disputater og en lang række mindre fremstillinger. Da projektet formelt blev afsluttet i 1976, udgav den faste stab omkring emnet rapporten »From Sweden to America. A History of the Migration«, en omfattende redegørelse for resultaterne af den svenske forskningsindsats.

»From Sweden to America« er læsemæssigt ikke let kost. Den kræver en del forkundskaber for at blive forstået. Det gør den nye, »Transatlantic Connections«, ikke. Den går måske ikke så meget i dybden. Til gengæld er den meget mere alsidig. Den beskæftiger sig således med udvandringen fra hele Norden (altså også med den danske) og beskriver fænomenet ud fra alle aspekter. Medens de tidligere bøger fra projektet helt overvejende analyserede specielt den svenske side af emigrationen, altså dens økonomiske og sociale virkninger i Sverige, bruger »Transatlantic Connections« lige så meget plads på den amerikanske side, de nordiske emigranternes videre skæbne i USA og Canada. Denne side er specielt Hans Normans stærke side, da hans disputats fra 1979 netop gik på at følge en flok svenske emigranter fra deres udgangspunkt på Ørebro-egnen til deres bosættelse i USA.

En af forudsætningerne for forskningsresultaterne var opbygningen i de nordiske lande af et basismateriale om udvandringen, en statistisk bearbejdelse af skibslister o.l. på det dengang helt moderne elektroniske medie, computeren. Det gav blandt andet en ny og enestående mulighed for at vise udvandringens geografiske fordeling. Denne fordeling afspejler jo afgørende sociale og økonomiske variationer i tidens lokalsamfund, og for at gøre det tilgængeligt for en større kreds af interesserede udgav Hans Norman og Harald Runblom derfor disse kort i publikationen »Nordisk Emigrationsatlas« fra 1980. Dette værk fandt vist ikke nogen stor udbredelse, hvilket var synd, da kortene repræsenterede en meget stor arbejdsindsats og kunne bruges til mange formål. Det er derfor glædeligt at se, at kortene er blevet genbrugt og mere grundigt kommenteret i den ny bog.

»Transatlantic Connections« vil være velegnet til universitetsundervisningen både her og i USA. Dens overvejende problemorienterede fremstillingsform, dens mange klare diagrammer og kort og dens lille, men gode tillæg af basisstatistik gør den velegnet til studiebrug.

Kristian Hvidt

From Scandinavia to America. Proceedings from a Conference held at Gl. Holtegaard. Edited by STEFFEN ELMER JØRGENSEN, LARS SCHEVING, and NIELS PETER STILLING. Odense University Studies in History and Social Sciences. Vol. 103. Odense University Press 1988. 377 s.

Amerikaemigrationen är historiens största folkvandring. Den utgör kulmen på de europeiska folkens upptäckt och erövring av världen bortom Medelhavsäcknen och östra Atlanten, ett kolonisationsföretag som började redan under renässansen.

Mellan 1840 och 1930 utvandrade omkring 35 miljoner européer till Nordamerika. Massemigrationen svepte i böljevågor fram över Europa. Den började på 1840-talet i missväxtens och hungerns Irland och den politiska orons Tyskland. Den svallade som högst under tre klart urskiljbara perioder: sent 60-tal och tidigt 70-tal, 80-talet och åren före första världskriget. Med skiftande styrke från land till land var de avgörande incitamenten hela tiden befolkningstryck, jordbrukskris och industriella recessioner. När Amerikaemigrationen ebbade ut inför Immigration Acts hårda kvoteringsregler 1924 hade pogromernas Ryssland och stagnationens och överbefolkningens Sydeuropa och Italien sedan länge rekry-

terat merparten av de gråsvarta men förväntansfulla köerna på Ellis Island i New York.

Den nordiska utvandringen är i absoluta tal liten men vi får inte glömma bort att i förhållande till folkmängden överträffas den norska och svenska emigrationen bara av den irländska. Emigrationen från de nordiska länderna uppvisar också intressanta strukturella skillnader och fasförskjutningar. Särskilt den norska utvandringen har en dominerande agrar prägel. Den norske immigranten är något av en idealtyp för präriesettlaren. 1910 var andra generationens norsk-amerikaner mer rurala än någon annan nationalitetsgrupp i USA. Trots att flertalet svenska emigranter kom från landsbygden riktade sig den svenska immigrationen i överraskande stor utsträckning mot amerikanska städer och industriorter. Chicago var vid sekelskiftet med sina nära 50000 svenskfödda den tredje största »svenskstaden» efter Stockholm och Göteborg. Den danska utvandringen hade, som Kristian Hvidt utrett i sin stora avhandling från 1971, en stark urban bakgrund, medan den finska utvandringen slutligen genom sin sena start på ett intressant sätt faller in i »new immigrations« typologi.

Emigrationsforskning blev ett område där tvärvetenskapligt samarbete och samhällsvetenskaplig teori snabbt blev en forskningsmässig realitet för nordiska historiker under 1970-talet. Projektgrupper men också ensamforskare i de olika nordiska länderna antog med entusiasm och skicklighet den engelske historikern Frank Thistlethwaites utmaning vid världshistorikerkongressen i Stockholm 1960. I ett stort antal avhandlingar, rapporter och antologier dokumenterades den nordiska utvandringens bakgrundsfaktorer. Men också transportförhållandena och bosättningen i USA uppmärksammades.

Alla luckor i vår kunskap fylldes emellertid inte genom 70-talssatsningen. Efter några års karantän ser vi nu tydliga tecken på en revitalisering av emigrationsforskningen och ett förnyat och utbyggt samarbete med amerikanska forskare. Den här anmälda boken utgör en sammanställning av rapporter framlagda vid en emigrationskonferens vid Gammel Holtegaard utanför Köpenhamn i september 1983. 21 amerikanska och skandinaviska forskare, historiker, etnologer, sociologer, geografer och litteraturvetare, deltog.

Volymen, som tyvärr fått en synnerligen trist typografi, är uppdelad i fyra partier: den danska bakgrunden, emigrationstrafiken, den skandinaviska bosättningen och assimileringen i Mellanvästern och den skandinaviska pressen och litteraturen i USA. Några av bidragen erbjuder en tydlig déjå vu-upplevelse och utgör restlager från 70-talsforskningen. Man saknar också helt rapporter från den pågående forskningen om politisk radikalism och utvandring, liksom från den spännande kopplingen mellan amerikansk etnisk historia och stads- och arbetarhistoria. Men flera av bidragen är klart innovativa och gör att antologin väl fyller en plats i den skandinaviska emigrationens historiografi.

Steffen Elmer Jørgensen kan i en fallstudie av emigrationen från Lolland-Falster och Møn ca. 1830-1871 fördjupa bilden av den tidigare sparsamt behandlade initialfasen i dansk utvandring genom att analysera den i termer av befolkningstryck och jordbruksstorlek. Den engelska historikern Charlotte Erickson har visat vilken värdefull källa som breven utgör vid bl.a. studiet av invandrarkvinnornas situation. Anne Lisbeth Olsen ger ett fint bidrag till denna kvinnohistoriska genre i sin analys av några dansk-amerikanska brevsamlingar. Hennes rapport kompletterar de mycket kompetenta artiklar om kulturell transformation i Mellanvästern som skrivits av de för skandinavisk publik

välkända migrationshistorikerna Allan G. Bogue och Robert Ostergren vid University of Wisconsin. I volymens avslutande parti skisserar den svenska litteratursociologen Lars Furuland ett intressant Litteratursociologiskt program för studium av invandrarlitteratur där kvalitativa och kvantitativa metoder integreras. Och pionjären inom den skandinavisk-amerikanska litteraturhistorien, Dorothy Burton Skårdal, pläderar för en mycket angelägen mikrofilmning av bevarade skandinaviska tidningar och tidsskrifter.

*Lars-Göran Tedebrand
Umeå Universitet*

ÅKE BERNSTRÖM: Officerskår i förvandling. Den svenska arméofficerskårens rekrytering, utbildning och tjänstgöringsförhållanden från 1860-talet fram till 1920. Stockholm, Historiska Institutionen, 1988.

Den svenske hær var i midten af det forrige århundrede i alt væsentligt rekrutteret og opstillet som den havde været det siden den militære stormagtsperiode i slutningen af 1600-tallet. Langt hovedparten af infanteriet og rytteriet bestod af »inddelte« regimenter, hvis personel levede på og af de jordbrug, som lokalsamfundet var pålagt at stille til rådighed. Uddannelsen var koncentreret i nogle ugers mønstringsperiode i sommermånederne. Officerskorpset var domineret af adelen. Officerstjenesten var specielt for den unge officer en meget dårlig lønnet deltidsbeskæftigelse. Vilkårene var lidt bedre ved hærens hvervede dele (primært garderegimenterne, artilleriet, ingeniørenhederne og trænet). I modsætning til andre europæiske landmagter anvendtes de værnepligtige kun som et supplement, hvis samlede uddannelse i midten af århundredet var to gange 14 dage.

50 år senere var situationen anderledes. Ved 1. Verdenskrigs start havde den svenske hær ændret sig til en tidssvarende og forholdsvis stærk værnepligtshær med et professionelt officerskorps, hvis uddannelse i meget høj grad var præjsisk inspireret. Det var sket samtidig med den hurtige teknologiske udvikling, der fandt sted på bl.a. våbenområdet i sidste halvdel af forrige århundrede.

Det lykkes Bernström i sin disputats at dokumentere denne metamorphoses forløb. Hans undersøgelse har to hovedlinier: For det første at fastlægge, hvordan det stadig stigende behov for officerer blev tilgodeset antals- og kvalitetsmæssigt. For det andet undersøger han udviklingen af officerernes uddannelse, herunder om den havde en standard, der svarede til situationen i Frankrig, Østrig og Tyskland.

Undersøgelsen hviler på et omfattende og varieret kildemateriale, der har gjort det muligt for forfatteren at skabe et troværdigt og kvantificeret billede på langt de fleste af undersøgelsens områder. Teksten støttes stadig af skemaer og diagrammer med resultatet af forfatterens sammentællinger.

Undersøgelsen vender næsten alle sten, store som små. Langt hovedparten af de spørgsmål, som den social- og kulturhistorisk inspirerede del af militærhistorien har beskæftiget sig med i de seneste årtier, er her dækket – gennemtygget og gentaget. Så på sin vis er undersøgelsen bred. Man får troværdige svar på, hvilke fordele fødsel og velstand gav i karrieren. Man får et indtryk af

officerskorpsets status og lønvilkår. Evnen til at tiltrække egnede emner til officerskorpset beskrives såvel som den skolemæssige baggrunds betydning for forfremmelse. Man får et udmærket billede af udviklingen i officersuddannelserne i perioden og af, hvordan disse uddannelser ligger i forhold til udlandets kvalitetsmæssigt.

Men selvom undersøgelsen på en måde er bred og dækkende, er den på andre meget snæver. Den knytter så at sige ingen forbindelser til den sociale og politiske udvikling, der samtidig fandt sted i det svenske samfund. Kontakterne til verden uden for hæren var jo næppe alene de prøjsiske officersuddannelser og det nævnte par politikere.

Perioden var i øvrigt præget af en stadig udvikling i svensk strategisk tænkning og trusselsopfattelse. Denne udvikling var en central del af baggrunden for den intensive professionalisering, som undersøgelsen behandler, men nævnes næsten kun f.s.v.a. de virkninger, den havde på kampmiljøet (man måtte forudse at skulle kæmpe i Nordsverige om vinteren).

Bernstrøms disputats fylder et væsentligt hul i vor viden om den svenske hærs interne udvikling. Det kunne have været gjort på en mere læservenlig og formmæssig gennemarbejdet måde. Og det kunne have været gjort på en måde, der placerede denne udvikling bedre i den ramme, hvori den fandt sted.

Michael H. Clemmesen

HANS CHR. JOHANSEN, Industriens vækst og vilkår 1870-1973. Dansk industrihistorie efter 1870 I. Odense Universitetsforlag 1988. 389 s.

Studiet af dansk industrihistorie har fået fornyet interesse efter at forskningsfeltet på det nærmeste i en årrække efter Richard Willerslevs disputats fra 1952 har ligget ret upåagtet hen. Ganske vist igangsatte Forskningsrådet projektet Industrialismens Bygninger og Boliger i 1974, men det var fra starten lagt bredt an og skulle især samle sig om begrebet »det industrielle miljø«. Så kom imidlertid Ole Hyldtofts disputats i 1984, der igen tog den industrielle udviklings problemer op til drøftelse – her dog i en monografisk undersøgelse af forholdene i hovedstaden, Københavns industrialisering 1840-1914. En miniudgave af denne store bog kan måske ses i Lyngby, hvor Jeppe Tønsberg som en særudgave af Lyngby-Bogen 1984 udsendte en næsten tilsvarende undersøgelse over den industrielle udvikling i Lyngby, Industrialiseringen af Lyngby, træk af byens historie 1840-1916.

I den mellemliggende tid har forskningen dog ikke ligget helt stille, for selv om det ikke er blevet til de store monografier, så er adskillige artikler og afhandlinger om emnet dog bragt i trykken, foruden at andre relevante forskningstemaer er taget op. Her tænkes ikke mindst på begrebet økonomisk vækst, og dermed på Svend Aage Hansens velkendte værk, der udkom i årene 1972-74. Det bragte værdifulde tabeller og beregninger og skabte dermed et konkret grundlag for fornyet forskning.

I 1982 vedtog Carlsbergfondet og Statens Humanistiske Forskningsråd imidlertid at igangsætte et nyt stort projekt til belysning af industriens vækst og udvikling efter 1870. Målet var selvfølgelig at fortsætte Axel Nielsens arbejde,

Industriens historie i Danmark, der udkom i 1944, men kun nåede frem til 1870. Der blev nedsat en sagkyndig styringsgruppe og udstukket en række emner, der skulle tages op, og naturligvis blev der fastlagt »grænseflader« mellem de enkelte projekter.

Hans Chr. Johansens arbejde er det første resultat af dette projekt. Hans opgave var ret så snævert defineret: at opstille en »statistik« for området, altså med andre ord opstille det talmæssige grundlag, som de øvrige forfattere skulle støtte deres forskning og fremstillinger på.

Det kan derfor næppe undre, at det ikke er i hovedkonklusionen, at Hans Chr. Johansens resultater er nybrydende: nemlig at udviklingen i Danmark fulgte et internationalt mønster, samt at der blev produceret på et teknisk niveau, som forfatteren finder, talte sammenligning med forholdene i de mere avancerede industrinationer. (336-37).

Større interesse er der nok knyttet til fremstillingens kronologiske skelet, der er nok så problematisk. Johansen har næppe ønsket, at årstallene skulle stå alene, og det er da også som om den verbale overskrift måske blødgør den kronologiske opdeling – ikke mindst hvad angår de første kapitler:

1. status efter 1870.
2. tidlig industrialisering 1870-95.
3. mekaniseringen slår igennem 1895-1916.
4. industriel vækst trods usikre vilkår 1916-32.
5. i læ af importregulering 1932-58.
6. industrien som det største eksport erhverv 1958-72.

Som indledningsvis nævnt har diskussionerne om det industrielle gennembrud i Danmark været lang, og nogen entydig konklusion er næppe nået, så derfor er det nok så påfaldende, at forfatterens kronologiske disposition – hvis den skal tages for pålydende – igen giver et nyt bud på det spørgsmål. Han synes nemlig ikke at lægge sig fast på et årstal, men bruger begrebet »tidlig industrialisering« og siden »mekaniseringen slår igennem«. Det er sikkert en fornuftig løsning, da de afgørende brud faldt forskelligt ud fra område til område.

Påfaldende er det imidlertid, at den løsning igen er et brud i forhold til Ole Hyltdofts kronologiske skel fra disputatsen, hvor han for København lader året 1896 være skelsættende. Nævnes bør det også, at den kronologiske opdeling også bryder med Svend Aage Hansens næsten klassiske kronologi, sådan som den netop er kendt fra hans nævnte store arbejde, Økonomisk vækst i Danmark. Selvfølgelig kan det hævdes, at spørgsmålet alene har akademisk interesse, men det er næppe helt tilfældigt, da det, sådan som projektet er lagt til rette, vel må lægge hele sin kronologiske struktur til rette efter nærværende bogs metodik.

Problemstillingen er ikke uden betydning, alene af den grund, at der efter hvert afsnit følger en status eller konklusion på periodens udvikling og, selv om den er kort, så er den på den anden side så præcis og faststruktureret, at de enkelte konklusioner har meget let ved at blive fremtidige »læresætninger« i økonomisk-historie. Derfor er det da også påfaldende, at begrebet »industrielt gennembrud« eller lignende ikke ses i det konkluderende afsnit efter 1895 (s. 83). Holdningen er nærmest evolutionistisk... »det normale var, at en mindre virksomhed ekspanderede sin produktion«.

I en fyldig indledning præsenteres de statistiske afgrænsningsproblemer mellem industri og håndværk, handel og håndværk osv., og det fastslås, at den officielle statistik ligeledes har anvendt begreberne ujævnt og upræcist, hvorefter det meddeles, hvilke korrektioner forfatteren har foretaget i det bevarede trykte materiale dvs. industritællingerne.

De enkelte kapitler er godt struktureret, og for forfatteren har det været naturligt at gøre dem parallelle. Der indledes med en beskrivende »konjunkturbaggrund«, så følger et afsnit om kilder til belysning af industriens historie i perioden med først utrykt materiale og siden en litteraturgennemgang, før der endelig gives en oversigt over periodens samlede industrielle udvikling ikke blot i tal, men også grafisk illustreret, opdelt i hovedgrupper og brancher. Først herefter følger en nøjere gennemgang af de enkelte branchers særlige udviklingslinier. Som nævnt slutes hvert afsnit af med en statusbeskrivelse eller periodekonklusion.

Der er næppe tvivl om, at det er en særdeles frugtbar opbygning, der som set går igen fra kapitel til kapitel. Det betyder også, at læserne kan søge den branche ud, der har særlig interesse, og omvendt få tilgodeset et kronologisk behov for at se den industrielle udvikling i en kronologisk sammenhæng.

Dispositionen er også værdifuld derved, at litteratur og kilder præsenteres i de kronologiske afsnit i modsætning til f.eks. Per Bojes bog, *Det industrielle miljø*, der viste vej til kilder og problemstillinger i det indledningsvis omtalte forskningsprojekt *Industrialismens Bygninger og Boliger* fra 1976, hvor litteraturen blev præsenteret temabundet.

Det er informative oversigter, der præsenteres med fyldige oversigter over bevarede erhvervsarkiver i bl.a. Erhvervsarkivet eller særlige arkivfonde i Rigsarkivet f.eks. grundmateriale til ældre publikationer fra Danmarks Statistik. Det er en særdeles værdifuld og god indgang for alle, der vil arbejde sig dybere ned i problemstillingerne.

Enkelte suk: Bogen slutes af med samlede litteraturoversigter – opdelt i litteratur og jubilæumsskrifter – en tilsvarende kunne også have været værdifuld for det utrykte materiale vedkommende, og så havde det måske også været lettere at konstatere, at forfatteren i sin arkivgennemgang ikke synes at have omtalt de værdifulde arkivfonde, der er skabt af toldvæsenet. Her vil der nemlig også være endog meget at hente for den nye industrihistorie. Endelig slutes af med et person- og firmaregister.

Den store bog er naturligvis velillustreret med gode store tidstypiske og brancherelevante illustrationer – derfor er det en skam, at en del er blevet lige vel mørke – men det er selvfølgelig ikke forfatterens ansvar – men bogtrykkerens.

Der er næppe tvivl om, at der med dette værk er udstukket nogle forskningsmæssige retningslinier og pejlemærker, der vil blive stående i mange år. Ingen industrihistoriker kan fremover komme uden om Hans Chr. Johansens systematiske arbejde. Selvfølgelig er der helt åbenbare spørgsmål, der ikke tages op – men de er som sagt bevidst overladt til andre i det store projekt. Nærværende bind er nemlig kun det første af ialt 6 planlagte.

Om Danmarks historie 1900-1920. Festskrift til Tage Kaarsted. Red. af HANS CHR. JOHANSEN, MOGENS N. PEDERSEN og JØRGEN THOMSEN. Odense Universitetsforlag 1988. 395 s. Rigt illustreret, mange tabeller og grafer.

I den noget brogede festskriftgenre hører dette festskrift til Tage Kaarsted i anledning af hans 60-års fødselsdag til blandt de mere interessante. 20 kolleger og venner har fundet sammen for ikke alene at lykønske Kaarsted, men også markere hans uomtvisteligt store indsats i udforskningen af det 20. århundredes historie. Skriftet er overordentlig smukt udstyret og indholdsrigt. Det er kronologisk koncentreret om perioden fra systemskiftet til påskekrisen, der også – trods enkelte spektakulære afstikkere til senere tider – har været tyngdepunktet i Tage Kaarsteds forskning. Men hvor Kaarsteds forskning har samlet sig om den politisk-parlamentariske historie folder festskriftets forfattere sig ud over et bredt spektrum af økonomisk-sociale, politiske og ideologihistoriske temaer. Det kunne næsten se ud, som om forfatterne har villet vise Kaarsted glæden ved at beskæftige sig med alle de sider af historien, som ligger uden for hans forskningsfelt.

Troels Fink har som indledning skrevet en oversigt over dansk politisk historie 1901-20, der munder ud i det efterhånden gængs, men efter undertegnede opfattelse noget problematiske synspunkt, at her blev grundstenen lagt til vore dages velfærdssamfund. Festskriftet rundes af med en nyttig kommenteret oversigt over litteratur om Danmarks historie i perioden. Den er selvsagt selektiv, og en del væsentlige værker navnlig inden for social- og kulturhistorien savnes.

Artiklerne i festskriftet er som helhed vægtige sager. De spænder fra de tungt sammenbidte til de muntert ironiserende, og de rummer for en historiker, der som nærværende anmelder har en umiddelbar brugsorienteret interesse for perioden, stort set alle væsentligt stof.

Den afsluttende bibliografi over Tage Kaarsteds forfatterskab tager næsten pusten fra en. Så mange bøger, udgivelser, store og små artikler vidner om en blandt danske historikere helt usædvanlig skrivelyst.

Niels Finn Christiansen

Red.: RUNE JOHANSSON og HANS-ÅKE PERSSON: Nordisk flyktingpolitik i världskrigets epok. Lund University Press 1989 155 sider CESIC Studies in International Conflict 1.

I Sverige ofres der mange ressourcer på flygtninge- og immigrationsforskning. Ved Lunds universitet arbejder flere forskere således under forskningsprojektet: »Människor på flykt. En historisk og folkrättslig studie av flyktingproblematiken efter andra världskriget«.

Dette skrift er resultat af projektet, og er den første i en serie. Lad det være sagt straks, at selvom skriftet er beskedent af størrelse, er det en uhyre væsentlig udgivelse. Det indeholder 4 artikler. Den østtyske forsker Jan Peters skriver om: *Svensk flyktningpolitik 1933-1945*. Den danske historiker Hans Uwe Petersen: *De nordiske lande og Hitlerflyktningene*. Den norske historiker Ole Kristian Grimnes:

Norske flytninger i Sverige under den anden verdenskrig og endelig den finske forsker Max Engman om: *De förflyttade karelarerna – evakuering och integrering*.

Jan Peters artikel har undertitlen: Några synspunkter på de tyska emigranternas socialpsykologiska situation. Jan Peters er forfatter til bogen »Exilland Schweden«, hvor hovedemnet var flygtningenes politiske virksomhed i Sverige og konfrontationen mellem myndighederne og andre grupper om flygtningespørgsmålet. Peters opregner en række faktorer, som han anser for afgørende for flygtningens socialpsykologiske situation:

Flygtningens individuelle psykiske struktur. Flygtningens sociale situation og tilhørsforhold. Flygtningens politiske bevidsthed. Flygtningens materielle situation. Ydre påvirkninger på værtslandets politik. Måske ikke overraskende lægger forfatteren stor vægt på den politiske bevidsthed og aktivitet.

Antologiens mest spændende artikel, ihvertfald for denne anmelder, er Hans Uwe Petersens artikel om den nordiske flygtningepolitik. Petersen har haft adgang til et stort materiale, bl.a. i Udenrigsministeriet, Rigspolitiet og Justitsministeriet. Resultatet af hans undersøgelse er chokerende, og jeg kan kun håbe, at en større offentlighed får mulighed for at stifte bekendskab med det. Det er i sidste ende et spørgsmål om moral, når man beskæftiger sig med historie. Denne erkendelse kan være mere eller mindre bevidst og udtalt. Men Petersen lægger ikke skjul på, at det drejer sig om moral, og han afslutter sin artikel med et citat af den radikale folketingsmand Valdemar Sørensen, der i 1937 udtalte, at den danske holdning, at jødiske flygtninge ikke skulle betragtes som politiske flygtninge, ikke ville kunne stå for historiens dom.

Danmark har erhvervet et godt ry i udlandet, der delvist er baseret på redningen af de danske jøder i 1943. Dette er historien om medaljens bagside. De tyske jøder udgjorde 90% af den samlede flygtningestrøm. Det ville have været oplagt, at Danmark havde modtaget en vis del tyske jøder. Men de danske myndigheder viste sig meget restriktive og nægtede at anerkende tyske jøder som flygtninge. »Det var frygten for konsekvenserne af en imødekommende holdning sammenflettet med overordnede udenrigs- og indenrigspolitiske hensyn, der var bestemmende for de nordiske landes ønske om i videst muligt omfang at holde sig fri af flygtningeproblemet« skriver Hans Uwe Petersen.

Og Petersen konkluderer: »... hverken Norge, Sverige eller Danmark var indstillet på at vise de jødiske flygtninge imødekommenhed«. Blandt de tragisk-komiske synspunkter hos de danske beslutningstagere finder man denne kommentar, skrevet medens de tyske jøder desperat ledte efter flugtmuligheder: »jøderne er sydlændinge, hvorfor en emigration til f.eks. Sydamerika, hvis klima frembyder lighed med Palæstinas, også af denne grund er mere hensigtsmæssig.«

Det var Sverige, der indledte forhandlinger med Hitler-Tyskland om at indføre »J« i jødernes pas, således at det var nemmere for svenskerne at frasortere jødiske immigranter, og fra dansk side benyttede man ordningen, således at disse mennesker ikke kunne opnå visum eller indrejsetilladelse inden godkendelse først var indhentet fra Justits- eller Udenrigsministeriet. Tilfreds kunne Udenrigsministeriets repræsentant i 1938 fortælle, at forholdsreglerne virkede tilfredsstillende: »Det drejer sig jo praktisk talt udelukkende om jøder, og det er efterhånden kun få, som slipper gennem paskontrollen. Er en tysk jøde ved et eller andet ulykkestilfælde først sluppet ind i Danmark, forsøger man at få ham til at søge indrejsetilladelse til et andet land...« Artiklen er særdeles væsentlig.

Ole Kristian Grimnes artikel om norske flygtninge i Sverige bygger på hans

disputats: »Et flyktningesamfund vokser fram« fra 1969. Artiklen viser, at også mellem de to broderlande var der grænser for, hvor mange flygtninge man ønskede. Årsagen til afvisningerne ser forfatteren i Sveriges neutralitetspolitik. Men i forhold til jøderne, blev nordmændene dog behandlet langt bedre.

Finland havde sine egne specielle flygtningeproblemer op til krigen. Også Finland viste sig afvisende overfor centraleuropæiske jøder, men Finland havde dog den formelle undskyldning, at de havde deres egne flygtninge i form af karelerne, som flygtede til Finland. Denne finske folkegruppe blev intergreret i Finland. Max Engman giver en spændende oversigt over karelernes flugt og tilpasning i det finske samfund.

Skriftet er spændende og relevant læsning og viser, sammen med de mange øvrige aktiviteter i Sverige vedr. flygtninge- og indvandrerforskning, at svenskerne igen er foran Danmark på et væsentligt område.

Bent Blüdnikow

M. MENGER, F. PETRICK og W. WILHELMUS under medvirken af R. ABRAHAM: *Expansionsrichtung Nordeuropa. Dokumente zur Nordeuropapolitik des faschistischen deutschen Imperialismus 1939 bis 1945.* Berlin, Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1987. 211 s.

Den østtyske udforskning af II verdenskrig har især koncentreret sig om den økonomiske dimension i den nazistiske imperialisme. Det er et felt der i mange år var negligeret i Vesttyskland, men som i DDR har resulteret i en lang række publikationer, der i overensstemmelse med den officielle teori særligt fokuserer på monopolernes rolle som motor og igangsætter. Det drejer sig her om både generelle værker, og om specialmonografier vedr. udbygningen af det besatte Europa. Således også *Expansionsrichtung Nordeuropa*, der i 1987 udsendtes af en gruppe historikere med skandinavistik som speciale ved Ernst-Moritz-Arndt-Universitetet i Greifswald.

Bogen behandler den tyske politik overfor de fire nordiske lande, i en 30 siders indledning og i en samling på ialt 127 dokumenter. For nordiske historikere vil der ikke være meget nyt at hente i en publikation der klart er møntet på en tysk eller en international læserkreds. De fleste af dokumenterne har været trykt andetsteds, og de få originale fra statsarkiverne i Potsdam afdækker ingen sensationer. Rimeligt nok i forhold til den betydning de enkelte lande havde i den tyske strategi indtager danske forhold en mere beskedne plads – mens Norge er højest prioriteret. Dette hænger også sammen med den ovenfor refererede vilje til at blotlægge monopolkapitalismens betydning – hvad der bringer den finske nikkel, aluminiumsindustrien i Norge og den svenske jernmalm i særligt fokus. Således beskæftiger mellem $\frac{1}{3}$ og $\frac{1}{4}$ af alle dokumenter sig med rustningsøkonomiske forhold. Ser vi særligt på Danmark er det karakteristisk for tendensen at man af samtlige vigtige kilder til belysning af septemberkrisen i 1943 har udvalgt sig Befehlshabers forordning af 4.9. med kravet om at opretholde produktionen til Værnemagten. Baggrunden var sommerens sabotagebølge – der fik de danske firmaer til at trække sig. Men dette fremgår ikke af introduktionen. Faren for at miste konteksten når det gælder så mange og spredte dokumenter –

der oven i købet for halvdelens vedkommende er trykt i uddrag – ligger lige for. Hvor det er muligt fremhæves de tyske koncerners særinteresser i det nordiske marked. Nyt for anm. er bestræbelserne i slutfasen på at se udover ideologernes ragnarok – og planlægge for freden. Men iøvrigt skal det understreges at de østtyske historikere ikke opererer med nogen rigid forklaringsmodel, og at der også er rum for både strategiske og politiske faktorer.

Det er et grundsynspunkt, at Norden fungerede som bagland og flankedækning for en angrebskrig mod Sovjetunionen. Det er en problematisk tese, som vel kun har gyldighed for Finland – og for de andre lande i begrænsede perioder. I det hele taget lægger *Expansionsrichtung Nordeuropa* en determinisme ind i den tyske politik som ikke lader sig forene med de nordiske historikeres resultater. Således underspiller man også det præventive moment i »Operation Weserübung« – ligesom spontaneiteten i Quislings kup den 9. april 1940. Og der skelnes ikke mellem de forskellige tyske ressortinteresser. Bogen vedgår at Skandinavienspolitikken ytrede sig uensartet overfor de enkelte lande – men fastholder at den var underlagt den samme fælleskonception. Man havde gerne set dette vigtige punkt gennemarbejdet. Nu henvises der kun til en artikel af laugets nestor, Dietrich Eichholtz – men denne går på det helt overordnede europæiske plan (»Grossgermanisches Reich« under »Generalplan Ost« i: *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 1980 s. 835-41). *Expansionsrichtung Nordeuropa* giver et nyttigt indblik i de østtyske historikeres resultater og positioner – men henvisningerne til den nordiske forskning virker noget bedagede.

Hans Kirchhoff

HENRIK SKOV KRISTENSEN, CLAUD KOFOED og FRANK WEBER: Vestallierede luftangreb i Danmark under 2. verdenskrig I-II. Aarhus, Universitetsforlaget. 1988. 861 s., ill. og kort. 598 kr.

I det meget beskedne omfang besættelseslitteraturen overhovedet behandler den allierede luftkrig imod Danmark – og det er mest sket lokalt – har det været den almindelige mening at denne ytrede sig ganske marginalt. Ser vi bort fra en håndfuld spektakulære tilfælde som f.eks. angrebene på Ålborg flyveplads i 1940, mod Århus havn i 1942, mod B & W et par gange i 1942 og 43, og imod Gestapohovedkvartererne i 1944/45 har det hidtil været god latin at Danmarks *special relationship* med England som fredsbesat og proallieret nation beskyttede os imod ødelæggelser fra luften, og at de bomber der faktisk kom ned skyldtes nødkastninger eller fejltagelser under luftflådernes vej til og fra Tyskland. Vi har også lært at sabotørerne gjorde bombardementer overflødige. Det skrev den illegale presse – og eftertiden har skrevet af efter den.

Men nu har de tre århusianske historikere Henrik Skov Kristensen, Claus Kofoed og Frank Weber punkteret disse forestillinger som rene myter: Vi var krigen igennem udsat for en lang række nøje planlagte strategiske og taktiske luftangreb – kulminerende en måned før freden, i april 1945, da 700 amerikanske flyvende fæstninger med 600 eskortejagere var på vej for at bombe de danske flyvepladser, herunder Kastrup – men måtte vende om pga. dårligt vejr! Rigtig nok lå der restriktioner på togterne til en venligsinde nation – men kolliderede de

med krigens nærmeste krav sejrede de sidste. Der fandtes ingen sentimentalitet i luften hverken overfor fjender eller venner – det viste Dresden og Hiroshima, og det viste sønderbombningen af Vesteuropa før invasionen. Danmark var i så henseende ikke bedre stillet end andre besatte lande. Og når ødelæggelserne blev mindre skyldtes det alene det forhold, at vi var af mindre betydning – og derfor ikke værd var at ofre de store ressourcer på. At modstandsbevægelsens sabotage skulle have haft en bremsende virkning har de tre forfattere intetsteds fundet dokumenteret. Det ville også have været uforståeligt al den stund vi ved, at sabotagen ikke kunne forhindre RAF i at bombe allierede nationer som Holland og Norge – til trods for eksilregeringernes protester.

Vestallierede luftangreb udspringer af et gruppespeciale ved Århus Universitet, men i den publicerede form er det Henrik Skov Kristensen der tager det store slæb, både kvantitativt og kvalitativt. Undersøgelsen bygger på hidtil ubenyttede kilder i de engelske arkiver, først og fremmest RAF's såkaldte *Operation Record Books*, men suppleret med dansk og tysk materiale – en helt nødvendig korrektion når det gælder bombemål og skader, for flybesætningerne vurderede altid vildt optimistisk, og i de første år røg bomberne som oftest ved siden af. Først behandles rammerne for luftkrigen, den generelle luftstrategi, med dens taktiske og tekniske hurdler, de involverede instanser og deres ressourcer og styrkemål – og derpå får vi hovedstykket, en minutøs gennemgang af de enkelte operationer. (Om undersøgelsen tilstræber at være udtømmende for *alle* angreb – fremgår ikke). Der berettes om fejlbombardementerne før den 9. april 1940, om angrebene på flyvepladser, industrier og benzinlagre – der bedømmes som ret ineffektive, og mod skibe og fiskerbåde. Et stort kapitel behandler mineringen fra luften – der havde større succes, og endelig får vi en bred fremstilling af kommunikationskrigen imod jernbaner og rullende materiel. Det taktiske mål var her at sprede det tyske jagerforsvar – og det lykkedes, mener forfatterne. Men her som når det gælder andre vurderinger af den tyske side savner man stærkt de ødelagte Luftwaffearkiver. Undersøgelsen afsluttes med en detaljeret gennemgang af angrebene på Århus Universitet, på Shell-huset og på Husmandsskolen – der tør kaldes definitive. Og det hele er gennemillustreret med et overvældende antal nye og ukendte fotos.

Det store værk vil være en guldgrube for flyentusiaster og militærhistorikere – og en nyttig opslagsbog i lokaliteten, hvor man nu kan anskue nedslag og ødelæggelser i et større perspektiv. For besættelseshistorikere der som anmelderen ikke er specielt interesseret i luftkrig og flyvemaskiner kan læsningen af de mange detaljer blive en nok så slidsom affære. Men med tålmod kan der sankes flere iagttagelser op der perspektiverer besættelsesforhold mere generelt: Det gælder den engelske politik overfor Danmark før 9.4.40 – og propagandan i 1941. Det gælder dokumentationen af et SIS-efterretningsnet ved siden af SOE's, med væsentlige betragtninger over forholdet mellem efterretningerne fra Danmark og RAF's dispositioner – hvor man deler forfatterens beklagelse over ikke at have fået uindskrænket adgang til det såkaldte »Stockholmarkiv«. Vi får også den luftstrategiske baggrund for SOE's pres på efterretningsofficererne i efteråret 1942, og vi præsenteres for de engelske synspunkter på den økonomiske kollaboration. Analysen af beslutningsprocesserne bag angrebene på Gestapohovedkvartererne i 1944/45 viser hvor trængte modstandsorganisationerne var, og kaster lys tilbage på det tyske politis effektivitet. Et særligt ambitiøst kapitel behandler baggrunden for angrebet på B & W i januar 1943 – med et klart

dementi af at bombardementet kan ses som et bestillingsarbejde af Ebbe Munck. Derimod forekommer de mere vidtgående slutninger om bombardementets betydning for udviklingen af den engelske politik og for stemningen generelt mindre overbevisende.

Hans Kirchhoff

ERIK BOEL: Socialdemokratiets atomvåbenpolitik 1945-88. Akademisk Forlag 1988. 278 s., ill. 138 kr.

Politologen Erik Boels hovedsynspunkt i denne bog er, at der – med en række mere eller mindre vægtige forbehold – har været en kontinuitet i Socialdemokratiets atomvåbenpolitik i hele perioden siden 1945. Der fremlægges i bogen dokumentation og argumentation for det standpunkt (som også er partiets eget), at årsagerne til den skærpelse, der skete i Socialdemokratiets skepsis over for atomoprustningen og dens logik fra slutningen af 1970'erne, primært skal søges i ønsket om afspænding og en reduktion af den atomare trussel mod verden i almindelighed og mod det nordiske område i særdeleshed. Dvs. en naturlig fortsættelse af den lavspændingspolitik, som allerede i 1950'erne fik partiet til at sige nej tak til fremmede baser og atomvåben på dansk jord i fredstid. Også indenrigspolitiske faktorer som hensynet til den fremvoksende fredsbevægelse, SFs stemmeindhug på Socialdemokratiet, samt oppositionsrollen fra 1982 anføres som faktorer, der har påvirket – og skærpet – partiets atompolitiske profil gennem den sidste halve snes år.

De mere historiske dele af bogen – perioden fra 1949 til 1970'erne – indeholder en række interessante iagttagelser. F.eks. mener Boel at kunne konstatere, at Socialdemokratiets forsigtige og forbeholdne nej til atomvåben på dansk jord i årene 1957-60 først og fremmest skyldtes partiledelsens usikkerhed mht. USAs (fremtidige) interesse i evt. udstationering af atomvåben i det nordiske område. Og da partiet fra begyndelsen af 60'erne endelig gik klart imod atomvåben i Danmark i fredstid, skyldtes det iflg. Boel i alt væsentligt presset fra Kampagnen mod Atomvåben og det nye parti SF.

Hvis i hvert fald den sikkerhedspolitisk velorienterede læser formentlig alligevel vil finde store dele af fremstillingen noget forudsigelig, er en hovedårsag Boels kildegrundlag. Han har ganske vist været igennem et relativt omfattende materiale: foruden de åbne kilder (folketingsdebatter, en del pressemateriale, monografier, m.m.) visse ikke-offentligt tilgængelige, nemlig – for de første tiår efter 1945 – Socialdemokratiets parti- og folketingsgruppeprotokoller og ministermødeprotokoller, og han har interviewet en række af de ledende socialdemokratiske aktører. Det er da også disse indblik i partiets interne politikformulering, som gør bogen egentlig læseværdig – også selv om disse kilder hos Boel ikke bringer *afgørende* nyt for dagen.

Det problematiske er imidlertid, at Boel ikke i nævneværdigt omfang har inddraget kildegrupper, som kunne belyse partiets atompolitik 'udefra', dvs. fra andre partipolitiske vinkler eller ud fra et internationalt synspunkt, herunder Danmarks stilling i NATOs generelle strategiske planlægning gennem årene. Fremstillingen er i alt for høj grad styret af, hvad Boel selv kalder 'de socialdemokratiske markeringer' på atompolitikken. Dem er der ledt med lys og

lygte efter, og det er naturligvis godt – men ikke godt nok, for det medfører, at alt det, partiet *ikke* har udtalt sig om, også bliver væk for forfatteren. Og som bekendt er dét, som ikke siges, ofte nok så interessant som det, der faktisk siges.

Boel forholder sig ikke ukritisk til Socialdemokratiets udvikling af sin atomvåbenpolitik, men bogen er – tilsigtet eller ikke – grundlæggende skrevet ud fra partiets egen selvforståelse, 'indefra'. Det blokerer selvsagt for en tilbundsgående påvisning og analyse af mulige modsætninger mellem ord og handling.

Det mest iøjnespringende eksempel på bogens tendens til at skøjte for let hen over spændende og kontroversielle problemstillinger er dens (manglende) behandling af Grønlands rolle. At især Thulebasen lige siden begyndelsen af 1950'erne har været af vital betydning for den amerikanske *Strategic Air Command's* planlægning af den atomare luftoffensiv, og at de skiftende socialdemokratiske regeringer konsekvent fulgte de tre abers politik ('ikke se, ikke høre, ikke tale') mht., hvad USA egentlig foretog sig i Grønland, ja, det kan man ikke læse noget om i bogen. Den nøjes stort set med (kortfattet) at behandle det i denne sammenhæng kun marginalt interessante spørgsmål, om der evt. har været (stationeret) atomvåben i Grønland. Øens enorme betydning for den amerikanske defensive og offensive atomare planlægning i de sidste mere end 40 år, og de socialdemokratiske politikeres diskrete, men (i hvert fald indtil for ganske få år siden) blanke accept af den store allieredes forsikringer om alle de grønlandske installationers vitale betydning for den vestlige verdens forsvar, diskuteres eller problematiseres ikke. Det er således næppe tilfældigt, at grundbogen om disse problemer, Paul Claessons (red.) *Grønland: Middelhavets perle* (1983), ikke figurerer i bogens noter eller litteraturliste.

På lignende vis ignoreres den vigtige rolle, som Færøerne har spillet i den amerikanske atomstrategi i hvert fald siden H. C. Hansen diskret gav USA lov til at oprette en LORAN C-station dér, som iflg. Pentagon i 1960 var »essentiell« for Polaris-ubådenes navigation og atommissilaffyringer.

Et sidste eksempel er den manglende omtale af Østersøkommandoens konsekvenser, som bl.a. var fuld integration (i krig) af danske og tyske atombevæbnede styrker. Følgelig oplæres danske styrker (i modsætning til de norske) i håndtering af atomvåben – uanset atomvåben-forbudet i Danmark i fremtid.

På den anden side er ikke alle væsentlige 'socialdemokratiske markeringer' medtaget i bogen. Mens eksempelvis 'outsideren' Bodil Kochs atompolitiske oppositionsrolle i både folketingsgruppe og parti stort set får den fremtrædende plads, den fortjener, forbigås helt den lige så dybtgående, og nok sagligt mere velargumenterede, atomstrategi-kritik fra en anden 'outsider' i partiet, Frode Jakobsen, helt tilbage fra midten af 1950'erne.

Endelig må det også nævnes, at bogen lider af visse formelle svagheder. Den er ikke klart struktureret, hverken kronologisk eller tematisk, heller ikke altid inden for de enkelte underafsnit. Det betyder både, at der er for mange gentagelser, og at læsningen bliver lidt flimrende. Det er naturligvis ærgerligt, især når hensigten netop har været at følge udviklingen i den socialdemokratiske atompolitikens udformning over tid. Der er desværre også flere eksempler på direkte forkerte kildehenvisninger og fejlciteringer. Blot et enkelt skal nævnes her: S. 181 citeres den socialdemokratiske viceudenrigsminister Ernst Christiansen for følgende i november 1957: »I dette spørgsmål måtte vi i første række sammen med Norge holde os på linie med de øvrige NATO-lande«. Læseren bibringes det indtryk, at der her refereres til den generelle danske linie i FN vedr. nedrustningsspørgs-

målet. Af aktstykket i Ernst Christiansens arkiv, som er et mødereferat fra den danske FN-delegation, fremgår det imidlertid entydigt, at der med »dette spørgsmål« udelukkende tænkes på problemet om evt. udvidelse af medlemsantallet i FNs nedrustningskommission.

Fremstillingen ville kort sagt have vundet ved en generel redaktionel opstramning og grundigere efterkontrol.

Alle disse kritiske bemærkninger til trods bør det dog til slut noteres, at bogen, især i kraft af sit perspektiv bagud og sin detaljerede gennemgang af det sidste tiår, på mange måder er både læseværdig og nyttig for den, der ønsker sig en større forståelse af Socialdemokratiets aktuelle atomvåbenpolitik og dens baggrund.

Poul Villaume

ANITA DETHLEFSEN: På vej mod EF. Landbruget og de europæiske markedsplaner 1957-72. Odense, Landbohistorisk Selskab, 1988. 144 s. Ill. 80 kr.

Den gængse opfattelse af det danske landbrugs holdning til et dansk medlemskab af det Europæiske Fællesskab er, at landbruget, nærmest en bloc gik ind for dansk medlemsskab af EF lige fra 1957. Det er rigtigheden af denne opfattelse Anita Dethlefsen har sat sig for at efterprøve.

Undersøgelsen er en analyse af holdningen til dansk EF-medlemsskab i centrale landbrugsorganisationer: Landbrugsrådet, De danske Landboforeninger, De samvirkende danske Husmandsforeninger, De samvirkende danske Andels-Svineslagterier, Centralforeningen af Tolvmandsforeninger m.fl. Analysen bygger specielt på trykte og utrykte referater og beretninger fra de respektive organisationer. Endelig indgår rapporter og betænkninger fra Udenrigs- og Landbrugsministeriet og Det økonomiske Råds Formandsskab.

Undersøgelsen er disponeret i 3 perioder. 1. 1957-59, hvor EF dannes, uden dansk deltagelse, bl.a. fordi England ikke kommer med. 2. 1960-69, hvor der er flere tilløb til forhandlinger om optagelse. Det strander dog hver gang på, at England ikke kommer med. 3. 1970-72, hvor de forhandlinger, der endelig førte frem til Danmarks og Englands optagelse i EF, finder sted.

Indenfor hvert hovedafsnit behandles landbrugets markedsudvikling og organisationernes interne debat og holdning til et EF-medlemsskab.

Det lykkes ikke forfatteren at aflive den opfattelse, at alle landbrugets organisationer fra starten var varme tilhængere af dansk EF-medlemsskab. Derimod kan hun påvise, at der var store forskelle i opfattelsen af, hvilke betingelser et dansk medlemsskab skulle bygge på.

Et af problemerne op gennem 1950'erne og 1960'erne var, at det engelske marked spillede en stadig mindre rolle som aftager af danske landbrugsprodukter. Til gengæld spillede Tyskland, Frankrig og de andre lande, som gik med i EF fra begyndelsen en stadig større rolle. Men samtidig var England stadig den største enkeltaftager af danske landbrugsprodukter. 1956 aftog England 45%, de seks »EF-lande« 35% og andre lande 19% af landbrugets eksport. Sat på spidsen var problemet altså, at hvis Danmark og England blev udenfor EF, så mistede

landbruget et stadig vigtigere marked. Og omvendt, gik Danmark med i EF, medens England blev udenfor, risikerede man at miste sit største enkeltmarked.

I slutningen af 1950'erne gik landbruget kraftigt ind for dannelsen af et bredt europæisk marked omfattende alle landbrugets vigtige markeder. Da dette ikke lykkedes, blev stridspunktet, organisationerne imellem, i 1960'erne, om Danmark skulle tilslutte sig EF, uanset hvordan England stillede sig. I dette spørgsmål var der stærkt modstridende opfattelser organisationerne imellem, selv om man overfor offentligheden søgte at fremvise enighed.

På den ene fløj stod Landbrugsrådet og Landboforeningerne, særlig Anders Andersen, som mente at Danmark, ubetinget, skulle i EF, selv om England blev udenfor. På den anden fløj stod Andels-Svineslagterierne, som stod fast på, at man skulle bevare de sikre markeder, specielt England. Danmark skulle kun i EF, hvis England gik med. Endelig var Tolvmands- og Husmandsforeningernes holdning til dette spørgsmål uafklaret, selv om de begge gerne ville med i EF. Der er formodentlig ikke tvivl om, at baggrunden for de forskellige holdninger til EF-spørgsmålet i 1960'erne var præget af organisationernes forskellige bestræbelser på at sikre landbrugserhvervets fremtid.

Selv om det stadig står fast, at landbrugsorganisationerne grundlæggende var enige om, at Danmark skulle med i EF, så er det lykkedes Anita Dethlefsen at nuancere opfattelsen af landbrugets holdning til betingelserne for et dansk EF-medlemsskab. Hermed har hun leveret et vigtigt bidrag til den videre udforskning af landbrugets udvikling og problemer efter 2. Verdenskrig.

Jens Christensen

Medvirkende ved dette hæfte

- ESBEN ALBRECHTSEN, f. 1937. Universitetslektor, dr. phil., Historisk Institut, Københavns Universitet.
- KJELD ERIK BRØDSGAARD, f. 1948. Universitetsadjunkt, cand. mag., Østasiatisk Institut, Københavns Universitet.
- POUL ENEMARK, f. 1923. Universitetslektor, dr. phil., Historisk Institut, Aarhus Universitet.
- ANETTE FAYE JACOBSEN, f. 1957. Informationsmedarbejder, cand. phil., Det Danske Center for Menneskerettigheder.
- KRISTIAN KRISTIANSEN, f. 1948. Kontorchef, mag. art., Miljøministeriet.
- ERLING LADEWIG PETERSEN, f. 1929. Professor, dr. phil., Historisk Institut, Odense Universitet.
- KAY LUNDGREEN-NIELSEN, f. 1940. Universitetslektor, dr. phil., Historisk Institut, Odense Universitet.
- SVEND NIELSEN, f. 1939. Museumsinspektør, mag. art., Rigsantikvarens arkæologiske Sekretariat, Nationalmuseet.
- HENRIK S. NISSEN, f. 1933. Universitetslektor, dr. phil., Institut for Samtidshistorie, Københavns Universitet.
- GERT POSSELT, f. 1955. Cand. mag., Heringgade 21, 2100 København Ø.
- ØYSTEIN RIAN. Dr. philos, Telemark Distriktshøgskole, Norge.
- VIGGO SJØQVIST, f. 1913. Dr. phil., Fhv. Overarkivar i Udenrigsministeriet.
- HANS VAMMEN, f. 1940. Universitetslektor, cand. phil., Historisk Institut, Københavns Universitet.

DEN DANSKE HISTORISKE FORENINGS
VEDTÆGTER

Vedtagne 10. maj 1876 på foreningens årsmøde med ændringer vedtagne på årsmøderne 18. maj 1898, 15. april 1937 og 26. maj 1967.

§ 1.

Formålet for Den danske historiske Forening er dels at vække historisk ånd og interesse i almindelighed, dels at fremme historisk kunst og historiske studier, nærmest med hensyn til fædrelandet og dets litteratur.

§ 2.

Foreningen udgiver et dansk historisk tidsskrift. Dettets indhold skal fornemmelig bestå af originale historiske afhandlinger; tillige kan deri optages historiske anmeldelser og kritikere, utrykte breve, dokumenter og andre historiske bidrag. Ved siden deraf kan særskilt udgives større historiske arbejder.

§ 3.

Enhver, som anmelder sig for bestyrelsen, kan blive ordentligt medlem af foreningen, er stemmeberettiget 1 måned efter anmeldelsen og betaler et på et årsmøde med almindeligt stemmeflertal fastsat årligt bidrag een gang for alle.

Æresmedlemmer, som ikke erlægger kontingent, kan vælges på foreningens årsmøder. Medlemmerne modtager de skrifter, som foreningen udgiver.

§ 4.

Den danske historiske Forenings hovedsæde er i København. Her ledes dens virksomhed af en bestyrelse på indtil ni medlemmer, der på skift vælges for 3 år af foreningen på dens årsmøder med flertallet af de tilstedeværendes stemmer. Udtrædende medlemmer kan vælges på ny. Bestyrelsens medlemmer fordelel forretningerne mellem sig og vælger en formand. Bestyrelsen samles på forman- dens indbydelse, så ofte et af dens medlemmer forlanger det.

§ 5.

Foreningens årsregnskab revideres af 2 dertil valgte revisorer og forelægges derefter på årsmødet.

§ 6.

I løbet af hvert års andet kvartal holdes i København efter offentlig indbydelse fra bestyrelsen et årsmøde. I dette vælges medlemmer af bestyrelsen og revisorer, og bestyrelsen gør rede for udførelsen af sit hverv. I dette årlige møde afgøres tillige de forslag og andragender fra medlemmer af foreningen, som måtte være indsendt til bestyrelsen inden marts måneds udgang. Bestyrelsen meddeler tillige i hvert bind af det historiske tidsskrift en nøjagtig beretning om foreningens virksomhed og pekuniære forhold, ligesom der også med passende mellemrum offentliggøres en fortegnelse over dens medlemmer. Ekstraordinære almindelige møder afholdes, når enten bestyrelsen finder det hensigtsmæssigt eller det forlanges af 30 medlemmer i en til bestyrelsen stilet skrivelse.

§ 7.

Forandringer i disse vedtægter kan alene ske i foreningens årsmøder. Forslag til sådanne forandringer fra medlemmernes side må indgives til bestyrelsen inden hvert års 1ste marts. Både i dette tilfælde, og hvis bestyrelsen vil foreslå forandringer, må de 14 dage før mødet bekendtgøres for medlemmerne. Underændringer til foreslåede ændringer skal anmeldes for bestyrelsen 3 dage forinden mødets afholdelse. For at give beslutninger, som forandrer vedtægterne, gyldighed, må i det mindste 30 medlemmer, bestyrelsen iberegnet, være tilstede i mødet og 2/3 af de tilstedeværende billige forandringen.

§ 8.

Et eksemplar af disse vedtægter skal medfølge ethvert bind af Historisk Tidsskrift.

Historisk tidsskrift

Bind 89

(15.række bind IV)

Udgivet af

Den danske historiske Forening

under redaktion af

ESBEN ALBRECHTSEN, CARSTEN DUE-NIELSEN og

ANDERS MONRAD MØLLER

København 1989

Historisk tidsskrift

Historisk Institut, Njalsgade 102, trappe 15,
2300 København S.

Copyright © 1989
by Den danske historiske Forening

Udgivet med støtte af
Statens humanistiske Forskningsråd

Indhold

Det danske rigsråds adelige medlemmer 1375-1412. Af UFFE GEER MADSEN	1
Summary	36
Paul Helgesens læsning af Luther. Af GERT POSSELT	225
Summary	253
Christian IV. Et norsk syn på den danske konge og den nye danske litteratur om ham. Af ØYSTEIN RIAN	283
Historikerne og landboreformerne. Traditioner og problemer. Af OLE FELDBÆK	38
Woodrow Wilson som historiker og politisk tænkner. Af INGA FLOTO	55
Kontrol og demokrati. Træk af dansk børneforsorgs historie 1933-1958. Af ANETTE FAYE JACOBSEN	255
Summary	282
Mellem attentisme og aktivisme. Synspunkter på den politiske kollaboration 1939-43. Af HENRIK DETHLEFSEN	78
Summary	126
Kildegrundlag og indfaldsvinkler i studiet af kinesisk samtidshistorie. Af KJELD ERIK BRØDSGAARD	300

Diskussion

Videnskab og etik. Svar på en anmeldelse. Af KRISTIAN KRISTIANSEN	324
Replik. Af SVEND NIELSEN	329

Anmeldelser

Niels Hannestad: Roman Art and Imperial Policy (BENGT MALCUS)	128
Tradition og historieskrivning. Kilderne til Nordens ældste historie (INGE SKOVGAARD-PETERSEN)	137
Erland Porsmose: De fynske landsbyers historie – i dyrkningsfællesskabets tid. (E. LADEWIG PETERSEN)	143
Bjørn Poulsen: Land – By – Marked. To økonomiske landskaber i 1400-tallets Slesvig (POUL ENEMARK og ESSEN ALBRECHTSEN)	331
Danske domme 1375-1662. Udg. af E. Reitzel-Nielsen (E. LADEWIG PETERSEN)	368
John T. Lauridsen: Marseliskonsortiet. En studie over forholdet mellem handelskapital og kongemagt i 1600-tallets Danmark (E. LADEWIG PETERSEN)	376
Harald Ilsoe: 555 danske selvbiografier og erindringer (HANS VAMMEN)	399
Erling Bjøl: Politikens USA-historie (NIELS THORSEN)	153

Jørgen Elklit: Fra åben til hemmelig afstemning (TORBEN WORRE)	157
Mogens Rüdiger: Gustav Bang – historiker og socialdemokrat (NIELS OLE FINNEMANN)	162
Ole Lange: Jorden er ikke større . . . H.N.Andersen og storpolitikken 1914-37 (VIGGO SJØQVIST)	401
Danmarks historie, 7. Tiden 1914-1945 (ERIK RASMUSSEN)	167
Hugo Cancino Troncoso: Chile. La Problemática del Poder Popular en el Proceso de la Via Chilena al Socialismo 1970-1973 (KAY LUNDRGREEN-NIELSEN)	407
Kai Aalbæk-Nielsen: I tidens fylde. Et opgør med Historien (HENRIK S.NISSEN)	425

Kortere anmeldelser

Almindelig historie

Bevar din arv. 1937 – Danmarks fortidsminder – 1987. (MARGIT MOGENSEN)	184
Historikergruppen Fempas: Det arbejdende folks kulturhistorie bd. 2 (AXEL BOLVIG)	185
Fjendebillede og fremmedhad (HANS UWE PETERSEN)	183
Torben Hviid Nielsen: Samfund og magt (HENNING BREGNSBO)	182
Judisk liv i Norden (Margit Warburg)	434
Kåre Lunden: Økonomi og Samfund (CARL-AXEL NILSSON)	180
Lübeckische Geshichte (MIKAEL VENGE)	436
Jens Arup Seip: Om å skrive hovedoppgave. Historie (CARSTEN DUE-NIELSEN)	432
Ud – Ude – Hjem. Rejsen i historien (KIRSTEN-ELIZABETH HØGSBRO) . .	432

Middelalder

John W. Baldwin: The Government of Philip Augustus (THOMAS RIIS) .	195
Barbara E. Crawford: Scandinavian Scotland (INGE SKOVGAARD-PETERSEN)	439
Crime and Social Control in Medieval and Early Modern Swedish Towns (JENS CHR. V. JOHANSEN)	196
George Duby: Verdens bedste ridder (ESBEN ALBRECHTSEN)	447
Lars Ersgård: Vår Marknad i Skåne (MIKAEL VENGE)	443
Festskrift til Erik Ulsig (RIKKE AGNETE OLSEN)	189
Festskrift til Olaf Olsen (BJØRN POULSEN)	187
30 artikler til Olaf Olsen (BJØRN POULSEN)	187
Adolf Friederici: Das Lübecker Domkapitel im Mittelalter 1160-1400 (HERLUF NIELSEN)	442
Herrschaft Breitenburg 1256-1598 (MIKAEL VENGE)	446
Til Kamp for Friheden. Sociale Oprør i Nordisk Middelalder (NILS HYBEL)	192
Kirkearkæologi i Norden (AXEL BOLVIG)	191
Kirkerne i Danmark I. Bd. (NIELS M. SAXTORPH)	190

Brian Patrick McGuire: Friendship and Community. The Monastic Experience 350-1250 (JØRGEN SKAFTE JENSEN)	194
Else Roesdahl: Vikingernes verden (HENRIK THRANE)	438
Romanske stenarbejder 4 (AXEL BOLVIG)	440
Elsa Sjöholm: Sveriges Medeltidslagar (OLE FENGER)	443

Nyere tid

The Agrarian History of England and Wales Vol. 5. (KARL-ERIK FRANDSEN)	453
Arbeiter und Arbeiterbewegung in Schleswig-Holstein im 19. und 20. Jahrhundert (GERD CALLESEN)	206
Niels Clemmensen: Sparekassebevægelsen i Danmark 1810-1914 (VAGN SKOVGAARD-PETERSEN)	200
De danske aviser 1643-1847 (HARALD JØRGENSEN)	198
Dansk Toldhistorie II (ERIK GØBEL)	456
Preben Juul Madsen: Danske genremalere. Fortællende billeder i 1800-tallet (AXEL BOLVIG)	201
Tim Knudsen: Storbyen støbes. København mellem kaos og byplan 1840-1917 (NING DE CONINCK-SMITH)	202
Anders Monrad Møller: Pibemagerne i Stubbekøbing – et mikrostudie i dansk 1700-tals historie (LARS N. HENNINGSEN)	457
Carl Ramsdahl: Det åländska folkets historia bd. II:1 (KARL-ERIK FRANDSEN)	452
Reformationsperspektiver (NIELS JØRGEN POULSEN)	198
Renæssancen. Dansk – Europæisk – Globalt (MIKAEL VENGE)	449
Rainer Paetau: Konfrontation oder Kooperation. Arbeiterbewegung und bürgerliche Gesellschaft im ländlichen Schleswig-Holstein und in der Industriestadt Kiel zwischen 1900 und 1925 (GERD CALLESEN)	206
Karen Skovgaard-Petersen: Erasmus Lætus' Margareta (MIKAEL VENGE)	448
Tyskerne. Nation og stat i Tyskland 1815-1988 (KAY LUNDGREEN-NIELSEN)	205
Ålborg under krise og højkonjunktur fra 1534 til 1680 (OLE DEGN)	449

Nyeste tid

Åke Bernström: Officerskår i förvandling. Den svenska arméofficerskårens rekrytering, utbildning och tjänstgöringsförhållanden från 1860-talet fram till 1920 (MICHAEL CLEMMESSEN)	463
Anders Bjørnvad: Hjemmehæren – Hovedtræk af det illegale arbejde på Sjælland og Lolland-Falster under den tyske besættelse 1940-1945 (PALLE ROSLYNG-JENSEN)	210
Erik Boel: Socialdemokratiets atomvåbenpolitik 1945-88 (POUL VILLAU-ME)	472
Anita Dethlefsen: På vej mod EF. Landbruget og de europæiske markedsplaner 1957-72 (JENS CHRISTENSEN)	474
Festskrift til Tage Kaarsted (NIELS FINN CHRISTIANSEN)	467

Expansionsrichtung Nordeuropa. Dokumente zur Nordeuropapolitik des fascistischen deutschen Imperialismus 1939 bis 1945 (HANS KIRCHHOFF)	469
Henrik Havrehed: De tyske flygtninge i Danmark 1945-1949 (HANS UWE PETERSEN)	214
Studies in the History of the Greek Civil War (DAVID CLOSE)	215
Ove Hornby: Ved rettidig Omhu . . . Skibsreder A. P. Møller 1876-1965 (ANDERS MONRAD MØLLER)	209
Hans Chr. Johansen: Industriens vækst og vilkår 1870-1913 (HENRIK FODE)	464
Neutralitet och försvar. Svensk säkerhetspolitik 1809-1985 (JENS J. K. GREGERSEN)	458
Nordisk flyktningpolitik i världskrigets epok (BENT BLÜDNIKOW)	467
Icchak Rubin: Żydzi w Łodzi pod Niemiecką Okupacją (KARL-ERIK FRANSEN)	211
From Scandinavia to America (LARS-GÖRAN TEDEBRAND)	461
Transatlantic Connections. Nordic Migration to the New World after 1800 (KRISTIAN HVIDT)	460
Verden i konflikt. International politik 1945-1987 (POUL VILLAUME)	217
Vestallierede luftangreb i Danmark under 2. verdenskrig (HANS KIRCHHOFF)	470
Foreningsmeddelelser	220
Foreningsmeddelelser	478
Medvirkende ved hæfte 1	223
Medvirkende ved hæfte 2	477

ALMINDELIG HISTORIE

SEIP: Om å skrive hovedoppgave . . .	432
Ud – Ude – Hjem. Rejsen i historien	432
Judisk liv i Norden	434
Lübeckische Geschichte	436

MIDDELALDER

ROESDAHL: Vikingernes verden . . .	438
CRAWFORD: Scandinavian Scotland	439
Romanske stenarbejder 4	440
FRIEDERICI: Das Lübecker Domkapitel 1160-1400	442
ERSGÅRD: Vår Marknad i Skåne . . .	443
SJÖHOLM: Sveriges Medeltidslagar . .	443
Herrschaft Breitenburg 1256-1598 .	446
DUBY: Verdens bedste ridder	447

NYERE TID

SKOVGAARD-PETERSEN: Erasmus Lætus' Margareta	448
Renæssancen, Dansk – Europæisk – Globalt	449
Ålborg under krise og højkonjunktur 1534-1680	449

RAMSDAHL: Det åländska folkets historia	452
The Agrarian History of England and Wales V	453
Dansk Toldhistorie II: 1660-1814 . .	456
MONRAD MØLLER: Pibemagerne i Stubbekøbing	457

NYESTE TID

Neutralitet och försvar. Svensk säkerhetspolitik 1809-1985	458
Transatlantic Connections. Nordic Migration after 1800	460
From Scandinavia to America	461
BERNSTRÖM: Officerskår i förvandling	463
JOHANSEN: Industriens vækst og vilkår 1870-1973	464
Festskrift til Tage Kaarsted	467
Nordisk flyktningpolitikk i världskrigens epok	467
Expansionsrichtung Nordeuropa . .	469
Vestallierede luftangreb i Danmark	470
BOEL: Socialdemokratiets atomvåbenpolitik	472
DETHLEFSTEN: På vej mod EF	467

Vejledning til forfatterne

Manuskripter indsendes til redaktionen i to eksemplarer. De må i almindelighed ikke overstige 35 tryksider. Manuskripterne skal være renskrevet på maskine, med bred margin og dobbelt linjeafstand, tekst for sig og noter for sig. Disketter modtages gerne. Noterne opstilles på en konsekvent måde og nummereres fortløbende 1-99. Kursiv må ikke anvendes i noterne, ligesom emfatisk kursivering indskrænkes mest muligt. Håndskrevne rettelser bør ikke forekomme. Manuskripter der ikke indsendes i trykfærdig stand vil blive returneret. Større afhandlinger skal forsynes med et resumé beregnet på udenlandske læsere. For oversættelsen sørger redaktionen. Forfatterne modtager kun én korrektur. Rettelser imod manuskriptet tillades normalt ikke. Alle anmeldelser forsynes med overskrift af følgende indhold og med tegnsætning som anført:

Forfatterens/forfatterens navn/e: Bogens titel. Evt. undertitel eller skriftrække. Udgivelsessted, forlag, året på titelbladet. Antal sider (evt. romertal + arabertal, f.eks. XXII, 584 s.). Ved illustrerede værker antal plancher eller blot ill., antal kort. Pris i oprindelseslandets valuta. – Ved udgiverarbejder anbringes værkets titel først.

Historisk tidsskrift

Bind 89 Hæfte 2

Paul Helgesens læsning af Luther. Af GERT POSSELT	225
Summary	253
Kontrol og demokrati. Træk af dansk børneforsorgs historie 1933-1958. Af ANETTE FAYE JACOBSEN	255
Summary	282
Christian IV. Et norsk syn på den danske konge og den nye danske litteratur om ham. Af ØYSTEIN RLAN	283
Kildegrundlag og indfaldsvinkler i studiet af kinesisk samtidshistorie. Af KJELD ERIK BRØDSGAARD	300

Diskussion

Videnskab og etik. Svar på en anmeldelse. Af KRISTIAN KRISTIANSEN . . .	324
Replik. Af SVEND NIELSEN	329

Anmeldelser

Bjørn Poulsen: Land – By – Marked. (POUL ENEMARK OG ESBEN ALBRECHTSEN)	331
Danske domme 1375-1662. Udg. af E. Reitzel-Nielsen. (E. LADEWIG PETERSEN)	368
John T. Lauridsen: Marseliskonsortiet (E. LADEWIG PETERSEN)	376
Harald Ilsøe: 555 danske selvbiografier og erindringer (HANS VAMMEN)	399
Ole Lange: Jorden er ikke større . . . H. N. Andersen, ØK og storpolitikken 1914-37 (VIGGO SJØQVIST)	401
Hugo Cancino Troncoso: Chile. La Problemática del Poder Popular en el Proceso de la Via Chilena al Socialismo 1970-1973 (KAY LUNDGREEN-NIELSEN)	407
Kai Aalbæk-Nielsen: I tidens fylde (HENRIK S. NISSEN)	425

Kortere anmeldelser

Almindelig historie	432
Middelalder	438
Nyere tid	448
Nyeste tid	458

(Specifikation på omslagets side 3)

Medvirkende ved dette hæfte	477
Foreningsmeddelelser	478